КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

1 2011

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212 тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

1
2011

ЗМІСТ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 2 від 24 лютого 2011 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12.1995

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

I
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 911.3(092)

Микола Кострица (м. Житомир)

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ВИВЧЕННІ ВОЛИНІ

У статті висвітлюється роль і внесок товариства «Волинь» та Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) до скарбниці волинезнавства (1949-1999).

Ключові слова: *діаспора, краєзнавство, товариство «Волинь», Інститут дослідів Волині, волинезнавство.*

Історію волинського краєзнавства у ХХ ст. неможливо розглядати без врахування внеску у його доробок вихідців з Волині у діаспорі. Так сталося, що протягом останнього століття десятки тисяч вихідців з Волині через соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні, сімейно-родинні та інші причини змушені були покинути свою історичну батьківщину і осісти на постійне мешкання у багатьох країнах – від Західної Європи до Австралії, від Південної Америки до США і Канади. Та навіть опинившись за тисячі кілометрів від своєї прабатьківщини найдіяльніші і найсвідоміші вихідці з волинської України шукали шляхи об'єднати зусилля на терені вивчення історії і культури рідного краю.

Серед численних краєзнавчих товариств, об'єднань, гуртків волинезнавчого спрямування, що зародилися у діаспорі, чільне місце за результатами своєї діяльності посідає товариство «Волинь» та Інститут дослідів Волині у Вінніпезі (Канада). Після Другої світової війни майже одночасно у Нью-Йорку, Клівленді, Буффало, Торонто та Вінніпезі організувалися краєзнавчі осередки вихідців з Волині[1]. Найбільшою активністю відзначалася діяльність осередку у Вінніпезі. Саме у цьому канадському місті й відбулися організаційні збори, на яких за ініціативи інженера Максима Бойка було вирішено сконсолідувати розпорошені сили волинян у майбутнє Товариство[2].

На організаційній нараді, що відбулася у приміщенні колегії Св. Андрея, інженер Максим Бойко, Гнат Дучинський, Антон Молитвеник, Степан Миколайчук, Коленник Щерблюк, Тиміш Мельник, Володимир Мельник підписали спільну заяву такого змісту: «Нижчепідписаний гурток волинян у місті Вінніпезі на сходинках, що відбулися 26 листопада 1949 р. в будинку Колегії Св. Андрея, після обговорення справи, постановив звернутися з закликом через вільну українську пресу на всіх континентах Західної півкулі до своїх братів-земляків, щоб вони взяли участь у збиранні матеріалів про життя українців на Волині в період від 1917 до 1949 р. під московською, польською та німецькою окупаціями.

Зібраний матеріал має бути опрацьований під назвою «Волинь у боротьбі за волю України», виданий книжкою або друкований розділами в українській вільній пресі. Метою цієї праці має бути відмоскалення і відкомунізування наших братів, що прибули в Канаду, США, Аргентіну й інші країни в передвоєнних роках. Намічена праця повинна мати історіографічний характер.

Організацію збірки поручено інженеру М. Бойко. Бажаємо, щоб вищеназвана праця мала чисто національний характер з науковим підходом і не була пов'язана з жодною організацією чи партією...»[3].

Понад півтора роки ініціативна група здійснювала підготовчу роботу по створенню на базі існуючого Товариства науково-дослідної інституції, яка б стала продовжувачем славних традицій Товариства дослідників Волині, що діяло в губернському Житомирі у 1900–1920 роках[4]. 21 липня 1951 р. у Вінніпезі на загальних зборах товариства «Волинь» (далі – ТВ) було оприлюднено статут, обрано Раду та дирекцію новоствореної громадської організації волинян, яка отримала назву «Інститут дослідів Волині» (далі – ІДВ). Головою ІДВ був обраний доктор Ю. Мулик-Луцик, секретарем – М. Бойко, скарбником – М. Подворняк, референтом – І. Онуфрійчук[5]. Одночасно було обрано й Раду ІДВ, яку очолив С. Радчук. «Враховуючи, що на віддалі важко досліджувати історичну Волинь, – зазначив голова ІДВ, – але беручи до уваги той факт, що за кордоном перебуває ве-

лике число живих свідків з численними матеріалами, маємо надію на успіх у праці»[6].

В числі пріоритетних завдань ІДВ вважав за суттєве здійснювати шляхом друкованого слова захист історичної приналежності Волині як невід'ємної частини України, об'єктивно висвітлювати визвольні події на Волині, підтримувати всі зусилля для об'єднання фізичних, духовних і наукових сил українського народу, служити вищому добру України[7]. В «урочистому обіті» волиняни зобов'язалися «пожертвувати всі свої сили справі визволення України[8]. Вони добре розуміли складність проблем адаптації на північноамериканському материкові, цілком слушно зазначаючи, що їм може загрожувати денаціоналізація на місцях нового поселення. У зв'язку з цим робили все можливе, щоб «спільними силами служити українській справі та зберігати всі ті цінності духу, що в спадщину передала наша історія»[9].

Планувалося також широко співпрацювати з іншими науковими інституціями, що займаються волинезнавчою тематикою. До співпраці були запрошені Улас Самчук, поетеса Оксана Лятуринська, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, скульптор Леонід Молодожанин, протоієрей С. Герус, отаман Тарас Бульба-Боровець, митрополит Іларіон та ряд інших визначних діячів волинської діаспори. Щоб підкреслити наступність зв'язків з Товариством дослідників Волині, що діяло на початку XX ст. в Житомирі, почесним головою ІДВ було обрано митрополита Никанора (Абрамовича), який свого часу був дійсним членом ТДВ.

Постать Никанора Никандровича Абрамовича (1883–1969) була досить колоритною. Він доводився молодшим братом відомому організатору краєзнавчого руху на Волині у першій третині XX ст. П. Н. Абрамовичу. Закінчив Волинську духовну семінарію в Житомирі, Київську духовну академію. В сан ієрея був рукоположений у 1910 р. і служив на Західній Волині. З червня 1915 р. евакуйований до Житомира, де активно поринув у громадську діяльність. Тут він займався опікою над біженцями, став за рекомендацією брата членом ТДВ. У часи української державності Н. Абрамович налагоджував у Житомирі українське церковне життя, був Волинським губернським інспектором народної освіти, активним членом Братства св. Спаса, що ставило одним із своїх завдань – відродження українських традицій в Православній церкві. У 1918 р. редагував в Житомирі культурно-освітній щомісячник «Світець», а в 1919 р. – співредактором україномовного часопису «Громадянин». Того ж року видав брошуру «Просвіта на селі»[10].

У повоєнні роки митрополит Никанор мешкав у Західній Німеччині, де очолював УАПЦ на еміграції. Не полишав громадську роботу, у 1954 р. був обраний почесним головою ІДВ, передавши у 1961 р. цю посаду митрополиту Іларіону[11]. Н. Н. Абрамович є автором ряду історико-краєзнавчих праць, зокрема «Наші могили» (інструктивні вказівки до розкопування курганів), «Культ предків на Волині», «Історія Дерманського монастиря», «Старі церковні звичаї на Волині» та ряд інших.

У 1958 р. на прохання відповідального редактора «Літопису Волині» А. Ф. Шумовського, митрополит Никанор надіслав свої спогади про Товариство дослідників Волині. Ось лише невеличкий уривок, який красномовно свідчить про тогочасний дух, що панував у ТДВ та інтереси його членів (авторський стиль збережено). «Давно те було. Пам'ять зраджує. Прізвища позабував. Як не дивно, а в ньому (Товаристві – М. К.) злилися до купи українці, малороси, москалі і поляки. Всякий від душі старався дати щось нового. Всі любили Волинь і зажерливо, один перед одним, громадили знання про неї.

А. Ксенжопольский (зоологія), С. Гамченко (археологія), С. Бржозовський (метеорологія), В. Кравченко (етнографія), М. Бєлонін (геодезія), П. Абрамович (фольклор), С. Бєльський (мінералогія), О. Фотинський (історія) це стовпи, а за ними довгий хвіст з нас, молодих ентузіастів. Всіх, незалежно фаху, жваво цікавило і відкриття підземної річки «Льви», і розкопка Батиєвих курганів, і відшукання громових стріл та сокирок, і поклади лабрадору, і збирання старовинних нош, і предківські малюнки, і фольклор. Бракувало одного – грошей. І ця організація трималася чудом та самопосвятою членів. Нам, молодим, завжди доводилось асистувати де треба і не треба…

Пам'ятаю одного разу їхали ми з проф. Тутковським в напрямку Черняхова «ізвощиком». І ось в дорозі старий несподівано скотився з брички, став рачки на шосі й почав очайдушно когось лаяти. Збентежено скочив і я, вхопився підіймати професора, став співчувати,.. Але він окрім лайки ні до чого не був здатний. «Нєгодяї, мєрзавци, олухі, скоти…» «Кого ж

це ви так і за що?» «Посмотрітє – кричав старий, – что они делают!» Почав видряпувати руками якогось камінця з шоси. Робота була нелегка. Помагав і я, нічого не розуміючи. «Посмотрітє, да ето же чістєйший лабрадор, а оні мостовиє ім мостят…» І він пестливо протирав якусь камінюку хустиною…

Замилування до дослідження Волині, заложене в мене Товариством, не покидало мене на протязі всього мого життя»[12].

Наші земляки добре усвідомлювали, що на історичній батьківщині волинезнавча наука партійними структурами перетворена в знаряддя ідеологічної боротьби, зведена до класового підходу (а звідси й до необ'єктивного) у висвітленні минулого краю. Щоб ліквідувати цю однобічність та необ'єктивність було організовано збирання різноманітних волинезнавчих матеріалів, зокрема, документальних, іконографічних, нумізматичних, етнографічних, філокартичних та інших. Велика увага приділялась спогадам. Всі вони увійшли до перших архівних фондів ІДВ, з яких редакційна рада вибирала найкращі зразки для друку. З цією метою було створено видавничий фонд, який складався із внесків членів ТВ, що мешкали в США і Канаді. Згодом стали надходити кошти і від членів ТВ із Західної Європи, Австралії та Латинської Америки. Невдовзі у Нью-Йорку побачили світ два числа квартальника «Волинь», а у Вінніпезі – збірник «Волинь у боротьбі за волю України». Та як показав перший досвід, коштів на обидва збірники не вистачало.

15 серпня 1951 р. на засіданні дирекції ІДВ з метою консолідації зусиль було вирішено зорганізувати новий науково-популярний збірник волинезнавства «Літопис Волині». Як зазначав секретар ІДВ Максим Бойко, «практика показала, що нечисленній волинській еміграції не під силу вдержати збірник і журнал, та що конче їх треба об'єднати під одну назву, що була б трибуною для всіх волинян, а також тих авторів наукових і популярних матеріалів, що є уродженцями всіх волостей України»[13].

Перше число «Літопису Волині» побачило світ 1953 р. в Аргентині, у друкарні волинянина – видавця з Буенос-Айреса Степана Кравця[14]. У збірнику вміщено цілий ряд наукових розвідок, спогадів, документів. Особливо виділялися статті Анатолія Дублянського, Тараса Присяжного, Леоніда Делійського. Серед них розвідки як про давню історію краю, зокрема про походження назви «Волинь», легенди про заснування Луцька, замок Любарта в Луцьку, так і про недалеке трагічне минуле – масові вбивства в'язнів Луцької в'язниці органами НКВС на початку війни Німеччини з колишнім СРСР.

З кожним наступним числом «Літопису» ставала різноманітною його тематика, до написання статті залучалися нові автори, ширше висвітлювалися події, що відбувалися в Україні. Тематична палітра «Літопису Волині» надзвичайно різноманітна. На сторінках часопису висвітлювалися питання археології та історії, географії, природи, населення, господарства Волині, релігійне життя, культура, етнографія, літературознавство, преса, велися рубрики з філателії, нумізматики. Окремий цикл статей було присвячено життю волинян у світі, польській, німецькій та радянській окупації Волині, друкувалися також різноманітні документи, спогади, мемуари. Регулярність виходу збірника залежала від наявності коштів. Окремі випуски «Літопису» присвячувалися до ювілейних дат в житті України, Волині. Зокрема, до 1000-річчя Хрещення Київської Русі, до 100-ліття поселення українців в Канаді, 40-річчя ІДВ і Товариства «Волинь» у Вінніпезі. Останнє число «Літопису Волині», що побачило світ 1992 р., присвячено річниці проголошення незалежності України. Слід зазначити, що ІДВ свою видавничу діяльність здійснював виключно за рахунок коштів, що надходили з пожертв, так би мовити «широкої маси» членства ТВ.

Вірне своїй меті, що була проголошена у 1951 р. ТВ разом з ІДВ протягом своєї діяльності докладало всіляких зусиль, щоб зробити посильний вклад у скарбницю розбудови української культури й науки не тільки шляхом видань з волинської тематики, але й також із загальноукраїнської тематики. Насамперед, це стосується публікації праць митрополита Іларіона (І. І. Огієнка), про які йтиметься нижче. Загальноукраїнський аспект діяльності ТВ спільно з ІДВ відіграв головну роль у становленні морального й формального визнання в системі організованого життя всієї української спільноти в Канаді та поза її межами. Краєзнавча діяльність ІДВ – це свого роду епохальна сторінка в історії українців з Волині за океаном.

Окрім підготовки та видання збірників «Літопис Волині» (всього побачило світ 20 чи-

сел), ТВ та ІДВ з самого початку своєї діяльності започаткували видання бібліотеки «Літопису Волині», яка крім праць з історії краю, включала твори відомих письменників, державних діячів, що присвятили своє життя боротьбі за волю України, а також спогади і мемуари. Як зазначається у каталозі ІДВ та ТВ, що вийшов у 1990 р., під його егідою побачило світ 65 назв різноманітної книжкової продукції[15]. Ще понад десяток найменувань вийшло з друку за останнє десятиріччя. Чільне місце посідають праці з історії археології та етнографії Волині. Це дослідження І. Левковича «Нарис історії Волинської землі», С. Килимника «Український рік у народних звичаях» (у 5-ти томах), О. Цинкаловського «Ріка Прип'ять і її допливи», «Стародавні пам'ятки Волині», «Стара Волинь і Волинське Полісся» (у 2-х томах), Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини й Підляшшя», П. Шумовського «Остріг. Історична монографія», Т. Бульби-Боровця «Армія без держави», С. Ярмуся «Духовність українського народу» та «В країні моїх батьків», Ф. Онуфрійчука «За православну козацьку Україну», В. Трембіцького «Національні та державні кордони Великої Волині у 1918 році» та ін.

Серед всіх наукових праць, виданих під егідою ІДВ та ТВ, особливе місце посідає історико-географічний краєзнавчий словник професора Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся»[16]. Відомий археолог, історик, краєзнавець Олександр Цинкаловський (1898–1983) народився в давній столиці Волині – Володимирі. З 1925 р. навчався на православному богословському факультеті Варшавського університету. Ще студентом став співпрацівником Археологічного музею у Варшаві. Невдовзі О. Цинкаловський пов'язує свої інтереси з дослідженням Волині (сюди його делегував музей для збирання археологічних та історичних пам'яток). Після закінчення студій магістр О. Цинкаловський стає членом Польського Археологічного Товариства, згодом членом 0150 НТШ ім. Т.Шевченка у Львові. З 1936 р. О. Цинкаловський очолює Волинський музей при Кременецькому ліцеї, де розпочинає збирання матеріалів для своєї головної праці – історико-географічного словника Волині. О. Цинкаловський вважав себе продовжувачем справи відомого краєзнавця Волині М. І. Теодоровича, якого він називав «першим щирим робітником і дослідником» волинського краєзнавства[17]. У 1961 р. вченому вдалося видати польською мовою «Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся»[18]. Невдовзі побачили світ його праці «Ріка Прип'ять і її допливи» та «Стародавні пам'ятки Волині».

Тим часом готовий до друку рукопис словника обсягом понад тисячу сторінок лежав без руху. На його видання автор протягом багатьох років не міг відшукати потрібні кошти. Та все ж на схилі років доля виявилася милосердною до автора словника: в середині 1980-х років, завдяки ініціативі видавничої колегії ІДВ та Товариства «Волинь», праця О. Цинкаловського нарешті побачила світ. Лише декілька місяців до виходу в світ першого тому не дочекався її автор.

У 1998 р. до 100-річчя від дня народження О. Цинкаловського на батьківщині вченого у м. Володимирі-Волинському відбулася міжнародна науково-краєзнавча конференція, його ім'ям названо вулицю, на будинку, де він мешкав, встановлено пам'ятну меморіальну дошку[19].

Значне місце у видавничій діяльності ТВ та ІДВ посідають праці видатного вченого зі світовим ім'ям митрополита Іларіона (в миру професор І. І. Огієнко), якого гірка емігрантська доля привела у 1947 р. до Канади. Іван Іванович Огієнко (1882–1972) народився в Брусилові (тепер районний центр Житомирської області) в селянській родині. Ще у 15-річному віці, будучи учнем Київської військово-фельдшерської школи, у петербурзькому часопису «Сельский вестник» опублікував краєзнавчу розвідку «Местечко Брусилов. Как живут крестьяне»[20]. То була перша друкована праця майбутнього вченого-українознавця – перше його правдиве і зболене слово про несправедливо тяжку долю свого народу[21].

Краєзнавча тематика хвилювала І. Огієнка й далі, коли став студентом Київського університету св. Володимира[22]. Він опрацьовує велику кількість архівних матеріалів, зокрема архіви Воскресенської та Вознесенської церков у Брусилові. «Ввиду того, что жизнь таких заброшенных уголков, каким является Радомышльский уезд в литературе освещена мало, мы решаем хоть от части коснуться одной из отраднейшей стороны церковно-общественной жизни XVIII в...» – пише

Огієнко у короткому вступі до нарису про історію Брусилівської Свято-Воскресенської замкової церкви[23]. У колі науково-краєзнавчих інтересів дослідника історія освіти, братств, медицини рідного краю. Поспіль з-під його пера народжуються один за одним історичні нариси «Брусилівська братська школа», «Брусилівський братський шпиталь», «Брусилівське церковне братство». Характерною рисою І. Огієнка-краєзнавця є максимальне використання різноманітних архівних і літературних джерел. Він докладно аналізує назви містечок, сіл, річок, урочищ та пов'язані з ними перекази.

Особливу увагу І. І. Огієнко звертає на стан освіти в краї. Він з гордістю відзначає, що у XVII–XVIII ст. школа була майже у кожному селі України. І у зв'язку з цим із вдячністю згадує відомого польського просвітителя Тадея Чацького, який на початку XIX ст. був головним попечителем шкіл Київського навчального округу, до якого входила й Волинь.

У науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка збереглася унікальна в єдиному примірнику, книга І. Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці. Історичний нарис». Під шкіряною оправою, на цупких жовтих аркушах паперу рукою автора акуратно наклеєні рівними колонками вирізки з повітової газети «Радомышлянин», де протягом 1913 р. друкувалося його дослідження[24]. Нарис викликав великий інтерес читацького загалу, про що свідчать відгуки, видрукувані на сторінках «Радомышлянина», а також листи, адресовані Огієнкові. Зокрема, читачі його просили написати подібний нарис і про Радомишль[25].

Проте подальші події внесли свої корективи в життя І. Огієнка як і в життя багатьох мільйонів українців. Можна з великою ймовірністю стверджувати, що якби обставини не примусили вченого залишити Батьківщину, то у рідній Україні він обов'язково був би у числі визначних лідерів і організаторів краєзнавчого руху, стояв би у керма духовного становлення України. Та примхлива доля розпорядилася по-іншому. Перебуваючи в еміграції на теренах Європи, а згодом і в Канаді, І. Огієнко й надалі приділяв багато уваги краєзнавчим розвідкам, присвяченим історії, культурі, книгодрукуванню в рідній Україні, зокрема Волині. Серед ґрунтовних публікацій вченого вирізняються такі, як «Українська Пересопницька Євангелія 1556 року», «Житомирська Євангелія», «Нарис з історії культурного життя старої Волині», «Історія українського друкарства», «Дерманська друкарня: історико-літературний нарис з культурного життя Волині», «Свята Почаївська Лавра».

У канадський період життя вченого побачили світ такі фундаментальні праці як «Словник Шевченківської мови», «Етимологічно-семантичний словник української мови» у 4-х томах, «Дохристиянські вірування нашого народу», «Слово про Ігорів похід», «Князь Острозький та його культурна праця» та багато інших. А взагалі коло інтересів І. Огієнка було неосяжним, число наукових праць величезне.

З 1961 р. І. І. Огієнка було обрано почесним головою ТВ та ІДВ. Саме цим інституціям вчений заповів виключне право на видання і перевидання всіх своїх творів. Спадщина вченого охоплює понад 2000 праць: книжок, монографій, словників, статей, історико-краєзнавчих нарисів, розвідок, науково-популярних статей тощо.

Дослідникам ще належить по-справжньому відкривати для себе і вивчати цінну наукову, в тому числі й краєзнавчу спадщину велета української національної культури. Ознайомлення професора Києво-Могилянської академії Ю. А. Мицика з архівом І.І. Огієнка у Вінніпезі 1999 р., дає підстави зробити висновок, що творча спадщина вченого зберігається на належному рівні. За це, насамперед, слід дякувати магістру Консисторії Української Православної Церкви у Канаді Володимиру Сеньчуку, який зробив зручну систему зберігання архіву митрополита та уклав його опис[26]. Побіжний огляд описів, проведений Ю. А. Мициком, свідчить, що значна частина праць вченого досі ще не введена в науковий обіг. Залишається сподіватися, що з часом цей безцінний архів повернеться в Україну і буде опублікований.

Підсумовуюче вищесказане, зазначимо, що не дивлячись на більш ніж півстолітню відірваність І. І. Огієнка від рідної домівки, його по праву слід вважати одним із фундаторів краєзнавства Волині, Київщини та Поділля XX ст. Методологічні засади вивчення рідного краю, закладені ще в кінці XIX – на початку XX ст. в «український» період його життя, І. І. Огієнко з гідністю проніс через тернії і віхоли «європейського» та «канадського» періодів життя, зберігаючи

любов до рідної землі, до України, віру в її майбутнє. Як заповіт звучать сьогодні слова митрополита Іларіона, висловлені ним у далекому Вінніпезі 1947 року: «Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої безтурботні дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя. А хто змушений буває відірватися від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужині, просять покласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі…

Рідний народ наш займає свою рідну землю, і цю землю ми обов'язані любити всією душею, й берегти її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще й наймиліше, що тільки має окрема людина чи окремий народ. Щастя народові, його добре життя й розвиток – тільки на рідній землі. Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко й надовго від неї. Рідна земля – це матінка рідна, що вміє потішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо Ненькою»[27].

З Товариством «Волинь» та ІДВ тісно співпрацював видатний письменник волинянин Улас Самчук (1905–1987)[28]. Під егідою цих науково-видавничих осередків побачили світ його романи «Ост», «Втеча від себе», «Чого не гоїть вогонь», «На твердій землі», краєзнавчі нариси спогадів «На білому коні», «На коні вороному», повість про голодомор в Україні «Марія», трилогія «Волинь» тощо[29]. У 1980 р. Уласа Самчука було висунено кандидатом на Нобелівську премію. У числі перших в Україні у 1994 р. у збірнику праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині було видрукувано краєзнавче есе письменника «Волинь незабутня»[30].

У видавничому каталозі ІДВ і ТВ, крім наукових, краєзнавчих і літературознавчих праць, широко представлені пам'ятні марки й поштові картки. Серед пам'ятних марок ювілейні видання, присвячені ІДВ і ТВ, до 1000-річчя хрещення України-Русі, століттю українського поселення у Канаді, Почаївській Богоматері, таким видатним діячам української культури, як митрополит Іларіон, Улас Самчук, Агатангел Кримський, Оксана Лятуринська, Олекса Стефанович. На поштових листівках широко представлена Різдвяна, Великодня, релігійна тематика, зокрема види Почаївської Лаври, Волинської Богоматері та ін. Окремі випуски листівок присвячені І. Огієнку, Лесі Українці, Івану Франку. Спеціальний сувенірний випуск марок і поштових карток було присвячено першому Президенту незалежної України Леоніду Кравчуку[31].

Багаторічна діяльність ІДВ та ТВ великою мірою стала можливою завдяки звитяжній праці лідерів осередку, насамперед, таких як Юрій Мулик-Луцик, Максим Бойко, Михайло Боровський, Ілля та Федір Онуфрійчуки, Сергій Радчук, Степан Ярмусь та ряд інших.

Одним із перших організаторів цих поважних наукових осередків волинезнавства на канадській землі був доктор Юрій Мулик-Луцик (1913–1991)[32]. Народився він в с. Татаринці на Крем'янеччині, освіту здобував у Львівському та Варшавському університетах. Брав участь у збройній боротьбі проти гітлерівських окупантів на Волині. У повоєнний час проживав у Польщі, Чехословаччині, Австрії, Німеччині. У 1948 р. у Мюнхені під керівництвом професора Ю. Шевельова захистив докторську дисертацію «Психотранспозиція в українському синтаксисі». Викладав в Українській Богословсько-Педагогічній академії у Мюнхені. З 1948 р. Ю. Мулик-Луцик мешкав і працював у Вінніпезі, тривалий час очолював ІДВ та ТВ. Автор багатьох наукових праць, серед яких «Філософські й психологічні аспекти ономастики», «За мислительський підхід до політики» та ряд інших[33].

У перше десятиріччя існування ІДВ та ТВ яскравий слід у їх діяльності залишив Максим Бойко. Він народився 1912 р. в с. Лопушне поблизу Почаєва на Крем'янеччині. Протягом 1945–1948 рр. вивчав економіку в Українській економічній Високій школі в Мюнхені. З 1949 р. інженер М. Бойко оселився у Вінніпезі. Цього ж року за його найактивнішою участю у листопаді місяці було засновано «Ініціативний гурток волинян», якому судилося зорганізуватися у Товариство «Волинь». А ще через два роки на базі останнього утворився Інститут дослідів Волині, секретарем якого було обрано М. Бойка. За його безпосередньої участі побачили світ перші три числа «Літопису Волині», до виходу яких він доклав зусиль ще як і редактор. На запрошення редколегії «Енциклопедії Українознавства» Максим Бойко з колегами брали участь у підготовці статей про

найвидатніших діячів православ'я[34].

З 1960 р. М. Бойко більше двох років з родиною мешкав в Англії, працював в бібліотеці Лондонського університету. Згодом його запросили на посаду бібліотекаря до Індіанського університету у м. Блаумінгтон (США). Тут у 1967 р. він засновує зарубіжний Центр бібліографії Волині. Не забував і про наукові інтереси. У 1969 р. в Українському Вільному Університеті в Мюнхені захищає дисертацію на звання доктора історії економіки. Але головною метою вченого залишається бібліографія Волині. За 25 років діяльності заснованого ним Центру, який активно діяв до 1992 р., М. Бойко підготував 30 бібліографічних збірників[35]. Серед них «Бібліографія джерел історії Волині: Описовий довідник до 1900 р.» (1969, 244 с.); «Бібліографічний довідник поселень Волині XIX ст.» (1973, 199 с.); «Бібліографія джерел до історії Волині» (1973, 163 с); «Історико-бібліографічний нарис друкарства Волині: 1578–1830» (1972, 204 с.); «Бібліографія періодики Волині» (1970, 146 с.); «Бібліографія церковного життя Волині» (1974, 237 с.); «Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині» (1976, 337 с.) та багато інших.

Бібліографічні покажчики Максима Бойка зберігаються в бібліотеках слов'янських відділів американських університетів, в бібліотеці Конгресу США. В Україні повне зібрання праць М. Бойка, як дарунок автора землякам, знаходиться в Рівненському обласному краєзнавчому музеї[36].

Одним із провідних діячів протягом всієї 50-річної науково-краєзнавчої діяльності волинян у Канаді був уродженець Ковеля інженер Ілля Онуфрійчук (1911–1999)[37]. В результаті так званого «великого ісходу» української еміграції у повоєнний час, Онуфрійчуки опинилися в Канаді. З перших днів Ілля Онуфрічук став активним організатором Товариства «Волинь» та ІДВ. З 1958 р., отримавши посаду заступника голови ІДВ, а згодом – його голови, спрямовував основні зусилля на формування видавничого фонду. З цією метою активно встановлював зв'язки з різноманітними земляцькими фундаціями, організовував збирання пожертв, поширював видрукувані твори, залучав нову автуру тощо. Ілля Онуфрійчук підтримував тісні зв'язки зі своєю історичною батьківщиною, мав активні контакти з волинськими, рівненськими, житомирськими науково-краєзнавчими осередками дослідників Волині. Особливо ці контакти стали тісними після здобуття Україною незалежності. Починаючи з 1992 р. до Житомира з далекого Вінніпега регулярно від п. Іллі стали надходити листи і бандеролі[38]. «Дякую за листа, вирізку з газети та книжечку «Церква Святого Архистратига Михаїла», все дуже цікаве. Дуже радію, що у Вас почалася творча видавнича діяльність. Щасти, Вам Боже!

Висилаю деякі числа «Літопису Волині», в них знайдете все, про що питаєте. З часом вишлю Вам бракуючі числа «Літопису», щоб мали повний комплект. Деякі числа вичерпані, але для вас знайдемо. Також в разі потреби вишлемо і інші наші видання. Дякуємо за запрошення на конференцію, обмірковуємо на засіданні Редакційної колегії, тоді Вас повідомимо.

З щирим привітом і глибокою до Вас пошаною. І. Онуфрійчук» (Лист від 3 серпня 1992 р.)[39].

«Дякую за листи та Святочні побажання і привітання, зокрема дякую від усього членства. Радію, що одержали все, що Вам вислав. На Конференцію, яка відбудеться у Вас 9–12 вересня ц. р. можливо, що хтось з нас прибуде, а як не зможе, тоді вишлемо привіт. 18 лютого ц. р. вислав Вам «Стара Волинь і Волинське Полісся» О. Цинкаловського у двох томах, це буде одна посилка. Сьогодні враз з цим листом висилаю «Український рік в народних звичаях» С. Килимника в 5 томах і ще, можливо, цього тижня вишлю «Армія без держави» Т. Бульби-Боровця та 17–18 число «Літопису». Даю згоду увійти до редакційної колеги праць Вашого товариства, але помогти не багато зможу, бо закиданий працею. Мабуть вийде цієї осени ще одне число «Літопису Волині» і на тому припинимо видання «Літопису». Нема кому редагувати, може б Ви продовжували? З привітом і повагою, щиро Ваш І. Онуфрійчук»(Лист від 21 лютого 1993 р.).

На жаль наступне число «Літопису Волині» не побачило світ ані восени, ані у наступні роки. Причину можна зрозуміти з листа п. І. Онуфрійчука від 10 липня 1993 р. в якому він з сумом повідомляє, що у нас (у Вінніпезі – М. К.) не весело, бракує всюди людей до праці, а ці, які працювали, постаріли і багато науковців померло, нікому їх заступити. Що буде, то Бог один знає».

І надалі Ілля Федорович у перервах між

лікарнею, надсилав зворушливі листи до Житомира, бандеролі з книжками, поштовими листівками, марками видавництва ІДВ та Товариства «Волинь». Не забував він малу Батьківщину до останніх своїх днів.

До молодшої генерації діячів ІДВ та ТВ належить останній голова ІДВ доктор Сергій Радчук. Його доля є типовою для західних волинян. Народився у 1926 р. в с. Березовичах Володимир-Волинського повіту. У 1944 р. з батьками емігрував до Німеччини, з 1947 р. мешкає у Канаді. У 1975 р. в Українському Вільному університеті у Мюнхені С. Радчук захистив докторську дисертацію «Нова канадська конституція та етнічні меншини». У 1974–1981 рр. був президентом Комітету українців Канади. У 1985 р. нагороджений найвищою офіційною канадською державною відзнакою «Орденом Канади»[40].

У червні 1996 р. доктор Сергій Радчук відвідав Україну. Йому та Іллі Онуфрійчуку Вчена рада Волинського державного університету ім. Лесі Українки присвоїла звання почесного професора. Тоді ж було підписано угоду про створення на базі історичного факультету Волинського державного університету філіалу ІДВ[41]. Накреслювалися плани для спільної співпраці. Але час уніс свої корективи.

У грудні 1999 р. у Вінніпезі відбулося останнє спільне засідання Товариства «Волинь» та Інституту дослідів Волині. Засідання водночас було урочистим і сумним. Доктор С. Радчук, підбиваючи підсумки пройденого за 50 років шляху, зазначив, що обидві волинезнавчі інституції успішно справилися з покладеною на них історичною місією і з почуттям виконаного обов'язку завершують свою діяльність. Більшість звитяжців-волинян, які у далекому 1949 р. стояли у колиски створення Товариства «Волинь», а згодом – ІДВ, відійшли у вічність, а нові покоління україномовних канадців асимілювалися на північноамериканському континенті і мають тепер зовсім інші інтереси. «Я щасливий, що справу волинян у діаспорі, зазначив на завершення пан С. Радчук, – тепер гідно продовжують дослідники і краєзнавці етнічної Волині». На такій оптимістичній ноті була перегорнута остання сторінка історії унікальної волинської інституції за океаном, створеної подвижницькою працею багатьох патріотів за власний «гріш і час», щоб передати естафету новим поколінням дослідників в незалежній Україні.

Виповнюються слова великого волинянина Уласа Самчука, мовлені ним на початку 1950-х років: «Ми вернемось в свою велику, вимучену, вистраждану землю предків. Не сьогодні, так завтра, не в цьому, так в іншому поколінні; вернемось, не тільки як жива матерія, а і як живий дух, вернемось, і то передовсім в продовженні, як творчість». Ці пророчі слова сьогодні збуваються. Творчий доробок багатьох патріотів-українців, розсіяних по світу, повертаються в рідну Україну і служить її становленню як держави. Не останнє місце у цьому доробку посідає наукова спадщина Товариства «Волинь» та Інституту дослідів Волині у Вінніпезі.

Джерела та література

1 *Онуфрійчук І.* Інститут дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1993. – С. 17.
2. Український голос (Канада). – 1993. – № 27. – 2 серп.
3. *Бойко М.* Десятиліття Інституту дослідів Волині // Літопис Волині. – Ч. 5. – Вид. 2-е. – Вінніпег, 1990. – С. 6-8.
4. *Онуфрійчук І.* Вказана праця. – С. 18.
5. Літопис Волині. – Ч. 5. – Вид. 2-е. – Вінніпег, 1990. – С. 21.
6. *Бойко М., Ворон В.* Волинознавство у Північній Америці (1949-1994 роки) // Волинь і волинське зарубіжжя: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Луцьк, 1994. – С. 21.
7. Там само. – С. 22.
8. Літопис Волині. – Ч. 5. – С. 22.
9. Там само. – С. 11.
10. *Митрополит Никанор* [Некролог] // Літопис Волині (Вінніпег). – 1971-1972. – Ч. 10-11. – С. 14.
11. Літопис Волині. – 1990. – Ч. 5. – Вид. 2-е.

– С. 23.
12. *Нікáнор А.* Лист до відповідального редактора «Літопису Волині» А. Ф. Шумовського // Літопис Волині. – Ч. 4. – Вінніпег, 1958. – С. 3-6.
13. *Бойко М.* Десятиліття Інституту дослідів Волині. – С. 3.
14. Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Нью-Йорк, Вінніпег, Буенос-Айрес. – 1953. – № 1. – 128 с.
15. Каталог книжок Інституту Дослідів Волині і Товариства «Волинь» у Вінніпезі. – Вінніпег. – 1990. – 16 с.
16. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року в 2-х томах: Т. 1. – Вінніпег, 1984. – 600 с.; Т. 2. – Вінніпег, 1986. – 578 с.
17. *Цинкаловський О.* Княжий город Володимир. – Львів, 1935.
18. *Цинкаловський О.* Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся. – Варшава, 1961 (польською мовою).
19. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – 296 с.
20. *Огиенко Й.* М-ко Брусилов. Как живут крестьяне // Сельский вестник. – 1897. – июль.
21. *Тимошик М.* Голгофа Івана Огієнка. – К.: Заповіт, 1997. – С. 18.
22. *Костриця М.* Іван Огієнко – дослідник Волині // Дивокрай: Хмельниччина волинська. – 1995. – № 1. – С. 78-81.
23. *Огиенко И.* Брусиловская Св. Воскресенская замковая церковь: Исторический очерк. – Киев, 1914.
24. *Тимошик М.* Вказана праця. – С. 25.
25. ЦДАВО України, ф. 1871, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
26. *Мицик Ю., Сеньчук В.* Болохівський край в архівній спадщині митрополита Іларіона (Огієнко): з нових досліджень // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукраїнської конференції «Велика Волинь». – Т. 20 / Відп. редактори О. І. Журко, М. Ю. Костриця. – Хмельницький–Стара Синява–Любар, 2000. – С. 260-274.
27. *Митрополит Іларіон.* Бережімо все своє рідне! – Вінніпег: Наша культура, 1947. – С. 12.
28. *Костриця М.* Обереги Уласа Самчука // Житомирський вісник. – 1995. – 17 лют.
29. *Рожко В.* Науково-видавнича діяльність Інституту дослідів Волині і Товариства «Волинь» у Канаді // Волинь і Волинське зарубіжжя: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 1994. – С. 24-27.
30. *Самчук У.* Волинь незабутня // Велика Волинь: Т. 15: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Голов. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1994. – С. 64-69.
31. *Костриця М.* Сувенір з Канади // Житомирський вісник. – 1993. – 28 трав.
32. *Онуфрійчук М.* Учений педагог, громадський діяч [Юрій Мулик-Луцик] // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 268–269.
33. *Ярмусь С.* Юрій Олексійович Мулик-Луцик відійшов у вічність // Літопис Волині. – Ч. 17-18. – Вінніпег, 1992. – С. 158-162.
34. *Гуртовий Г.* Науковий подвиг волинянина // Волинь (Луцьк). – 1993. – 14 січ.
35. *Аркушин Г.* Волиніана Максима Бойка // Народна трибуна (Луцьк). – 1993. – 20 січ.
36. Там само.
37. *Прокопчук В.* Ілля Федорович Онуфрійчук – організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г. В. Бондаренко, Луцьк, 1998. – С. 74-75.
38. *Костриця М.* Вінніпег далекий і близький // Житомирський вісник. – 1992. – 30 жовт.
39. Цей та інші цитовані листи зберігаються в архіві Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.
40. Сергій Радчук // Літопис Волині. – Ч. 17-18. – Вінніпег, 1992. – С. 142-144.
41. Ковельський І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі: штрихи діяльності минулого і майбутнього // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – С. 14-16.

Николай Кострицэ

Краеведческая деятельность украинской диаспоры в изучении Волыни

В статье освещается роль и взнос общества “Волынь” и Институту опытов Волыни в Вінніпезі (Канада) к казне волинезнавства (1949-1999).

Ключевые слова: *диаспора, краеведение, общество “Волынь”, Институт опытов Волыни, волынезнавство.*

Mykola Kostrytsya

The diaspora’s role in progress of the modern Volyn studies

The article enlightens a role and deposit of the Society of Volyn and the Research Institute of Volyn, Winnipeg, Canada to knowledge base of volynology.

Key words: *diaspora, area studies, Society of Volyn, Research Institute of Volyn, volynology.*

УДК 655.41

Григорій Рудий (м. Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ КРАЄЗНАВЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ 1930-Х РОКІВ У ГАЗЕТНІЙ ПЕРІОДИЦІ

У статті на підставі матеріалів республіканської періодики висвітлюються проблеми розвитку краєзнавства в Україні 1930-х років.

Ключові слова: *українська преса, газетна періодика, пам'ятки історії та культури, краєзнавство, туризм, археологічні розкопки.*

Серед актуальних та перспективних тем розвитку історико-краєзнавчих досліджень слід відзначити недостатньо висвітлене у вітчизняній історіографії питання щодо оцінки періодики як історичного джерела вивчення краєзнавчого руху в Україні.

В цьому контексті українська преса 30-х рр. XX ст. – важливе джерело дослідження розвитку краєзнавства в Україні.

У зазначений період відбувається процес реорганізації періодичних видань у зв'язку із змінами адміністративно-територіального поділу: з ліквідацією округів, утворенням з лютого 1932 р. областей. Всі окружні газети реорганізуються в районні. У великих промислових центрах створюються міські газети – органи місцевих партійних комітетів і Рад народних депутатів. Замість окружних з'являються обласні газети. Згодом виникають видання політвідділів машинно-тракторних станцій (МТС) та радгоспів, які наприкінці 1934 р. перетворюються в районні газети або залишаються як багатотиражки, у 1938-1939 рр. майже всі багатотиражки МТС і радгоспів припинили своє існування.

Слід відзначити, що найбільших успіхів українізація преси досягла в 1932 р. – 87,5%[1]. Однак, з середини 1930-х років починає посилюватися процес русифікації української періодики. Якщо в 1931 р. в Україні видавалося російською мовою 80 газет, то в 1935 р. їх виходило вже 478.

У газетній періодиці зазначеного періоду досить докладно відзеркалено процес охорони пам'яток історії та культури в республіці. Проблематика опублікованих матеріалів надзвичайно різноманітна. Тематичний розподіл газетних публікацій щодо збереження історико-культурної спадщини в Україні 1930-х рр. видно з табл. 1.

Основні напрями												
Спорудження пам'ятників визначним діячам української культури	Діяльність музейних установ	Створення і реорганізація музеїв	Проведення археологічних розкопок	Збереження історико-культурної спадщини	Відбудова історико-революційних пам'яток, спорудження пам'ятників діячам Комуністичної партії і Радянської держави	Організація і про ведення виставок, пам'яток історії та культури	Підготовка історії міст, сіл, фабрик і заводів України	Розвиток туристично-екскурсійного руху	Створення і діяльність державних історико-культурних заповідників	Руйнування пам'яток історії та культури	Розвиток краєзнавства	Діяльність архівних установ
19,3	**17**	**11,7**	**9,6**	**8,5**	**7,2**	**6,7**	**6,1**	**5,7**	**3,3**	**3,1**	**1,1**	**0,9**

Серед тем – 19,3 публікацій про спорудження пам'ятників визначним діячам української культури, 17 – діяльності музейних установ, 11,7 – з створення і реорганізації музеїв, 9,6 – з проведення археологічних розкопок, 8,5 – із становлення радянської архітектури історико-архітектурної спадщини, 6,7 – з організації і проведення виставок пам'яток історії та культури, 6,1 – з підготовки історії міст і сіл, фабрик і заводів України, 7,8 – з відбудови історико-революційних пам'яток, спорудження пам'ятників діячам Комуністичної партії і Радянської держави, 5,7 – з розвитку туристично-екскурсійного руху, 3,3 – з створення і діяльності державних історико-культурних заповідників 3,1 – з руйнування пам'яток історії та культури, 1,1 – з розвитку краєзнавства, 0,9 – з діяльності архівних установ.

Певне місце на сторінках періодичних видань відводилося розвиткові краєзнавства в Україні. На відміну від 20-х років XX ст. в тогочасній пресі дуже рідко трапляються матеріали про створення краєзнавчих товариств, комісій, музеїв та практичні результати діяльності краєзнавчих організацій щодо вивчення рідного краю, пам'яток минулого. Це пояснюється згортанням українізації, зростанням ролі політосвіти, подальшій ідеологізації сфери української культури. Із зміцненням радянської влади в 30-х років.. XX ст. на сторінках преси з'являються публікації про перебудову краєзнавчої роботи в Україні на основі принципів партійності і класовості. За жанровою ознакою газетні матеріали з означеної тематики представлені переважно нарисами, кореспонденціями і статтями. Найбільше місце з цієї проблематики в українській пресі відводилося публікаціям про нове радянське краєзнавство. На шпальтах центральних і місцевих газет систематично друкувалися матеріали про історію окремих регіонів України, їхні здобутки в соціалістичному будівництві. Серед цих пропагандистських публікацій нариси і статті О.Демченка «Історія села Качківки»[1],Є.Квітковського «Дещо про колишнє Поділля»[2], В.Азарова «Дорога в Канів»[3], Л.Паламарчука, С.Шураховича, Л.Ємануїлова «Старовинне українське місто»[4], Я.Дошера «Було повітове місто»[5], К.Гуслистого «Львів»[6], М.Бекеля «Так було, так ніколи не буде»[7], О.Легейди «В стародавньому місті Дубно»[8]. Типовим є нарис Є.Вікторова «Наше місто» в херсонській газеті «Наддніпрянська правда» від 12 жовтня 1937 р., де йшлося про те, що: «У майбутньому Херсон стане найвизначнішим містом нашої Батьківщини. Все це можливо лише за радянської влади, коли народи живуть за новою Сталінською конституцією і під керівництвом більшовицької партії, під керівництвом великого генія товариша Сталіна упевнено крокують до самих вершин комунізму»[9]. Докладно висвітлюється на шпальтах газет діяльність реорганізованих краєзнавчих музеїв, відкриття нових соціалізованих краєзнавчих музейних осередків на підприємствах і в селах України, головним завданням яких є пропаганда індустріалізації, колгоспного будівництва, нового соціалістичного будівництва, проведення антирелігійної роботи. Зокрема, повідомлялося про організацію музею історії села Ломоватого на Черкащині[10], музею історії Харківського заводу «Серп і молот»[11], першої у Вінницькій окрузі кімнати-музею історії села у броницькому колгоспі Могилів-Подільського району на Вінниччині. Такі кімнати-музеї за цим почином були створені і в інших колгоспах району[12]. Також в українській тогочасній пресі знаходимо інформаційні повідомлення про відновлення роботи реконструйованого Вінницького краєзнавчого музею, в якому з'явилися відділи «Велика пролетарська революція і громадянська війна в СРСР», «Соціалістичне будівництво Вінниччини», «Радянське мистецтво», «Народна творчість трудящих Вінниччини»[13], «Черкаського міжрайонного краєзнавчого музею»[14], Остерського краєзнавчого музею на Чернігівщині[15]. Група матеріалів висвітлювала підготовку видання «Історії фабрик і заводів». Цьому питанню присвячено кореспонденцію «Роботу над складанням історії фабрик та заводів у центрі уваги» у «Літературній газеті» від 22 квітня 1933 р., в якій міститься докладна інформація про підсумки засідання Організаційного комітету, присвяченого перебігу роботи над історією фабрик і заводів. Відзначалося, що в Україні цією справою були охоплені тільки 6 з 24 об'єктів, тобто тільки розпочалася робота. У зв'язку з цим оргкомітет ухвалив постанову щодо посилення уваги до роботи над підготовкою «Історії фабрик і заводів», провести творчу нараду письменників, які працюють у цій галузі та взяти участь у творчій

нараді, що її скликає Всеукраїнська редакція з видання «Історії фабрик і заводів»[16]. Крім того, у газетній періодиці є інформація про те, що до чергових з'їздів ВКП(б) і КП(б)У Всеукраїнська редакція цього видання видає збірку пробних розділів «Історії фабрик і заводів», де висвітлюватимуться окремі моменти з історії Харківського тракторного заводу Дніпробуду, київської «Ленкузні» та ін.[17]. Не залишилось поза увагою тогочасної преси й питання розвитку туристично-краєзнавчої роботи серед трудящих, насамперед учителів і студентської молоді України. Газети постійно вміщували матеріали, що мали на меті привернути увагу громадськості до розвитку пролетарського туристично-краєзнавчого руху в Україні, організації масових поїздок робітників і службовців, учнів і студентів до історичних місць та революційних пам'яток. На сторінках періодичних видань знаходимо інформативний матеріал про туристичну поїздку в липні 1935 р. із Києва до Канева письменників-початківців Андрійчука, Нагірного, Портнова та Світайла із Вінниці, які написали кілька нарисів про цю екскурсію[18], про прибуття у серпні 1935 р. із Одеси до Києва 75 комсомольців-учасників воєнізованого походу слідами боїв богунського полку під командуванням М. Щорса[19], відвідання історико-революційних місць під час літнього туристичного сезону 1937 р. понад 1100 дітьми із Одеської області,[20] організацію у березні 1937 р. для робітників-стахановців Дніпропетровської області екскурсій за маршрутом Дніпропетровськ-Москва-Ленінград-Київ[21], повернення у липні 1937 р. до Кривого Рогу групи робітників-екскурсантів із туристично-екскурсійського походу слідами боїв під час громадянської війни в Україні[22], організацію в 1938 р. для жителів Харківської області екскурсії і туристичних походів до Москви, Ленінграда, Криму, Кавказу, та до міста Горі (батьківщини Сталіна)[23], екскурсію в січні 1939 р. робсельокорів Чернігівщини до Київського філіалу музею В.І. Леніна[24] тощо.

Як бачимо у газетній періодиці досліджуваного періоду всебічно відбивався процес перебудови краєзнавчої роботи в Україні на основі принципів політизації і пропаганди революційного руху.

Однією з домінуючих тем у тогочасній українській пресі було висвітлення ходу підготовки і проведення історико-археологічних досліджень на території України. На сторінках центральних і періодичних видань регулярно публікувалися статті, кореспонденції, інформаційні повідомлення про дослідження ранньо-феодального городища у Вишгороді під Києвом[25], старовинного городища XI ст. на території Бердичівського району на Житомирщині[26], пам'яток льодового періоду на балці Канцерна біля села Перше Травня Солонянського району на Дніпропетровщині[27], трипільської культури в околицях сіл Трипілля, Халеп'я, Верем'я, Щербанівки, Жуківців, Красного, та міста Обухів на Київщині[28], землянок XI–XIII ст. в колишній садибі Трубецького у Києві[29], оселі первісних людей біля села Гонців – за 25 км від Лубен на Полтавщині[30] сиродутного доменного металургійного виробництва в селах Депеші і Висока Піч на Житомирщині[31], на території Десятинної церкви у Києві[32], стародавніх історичних пам'яток Харківської області[33], ближніх печер Києво-Печерської лаври[34], стародавнього грецького поселення на території села Лузанівка на Одещині[35], періоду палеоліту і неоліту в районі Новгород-Сіверська і в Азово-Чорноморській смузі на Мелітопольщині[36], палеозоологічних пам'яток на вулиці Картами шевській Одеси[37], пам'яток трипільської і скіфської культури на Звенигородщині Черкаської області[38], трипільської культури Дністровсько-Дніпровського басейну[39], верхнього і нижнього міста Ольвії та приольвійського селища[40], Литовського замку XIV-XV ст. у Києві[41], скіфських поселень V – III ст. до н.е. на Дніпропетровщині[42]. В українській пресі досить часто друкувалися статті й кореспонденції, в яких докладно розповідалося про науково-дослідну роботу Інституту археології АН УРСР з вивчення пам'яток стародавньої історії України. Серед них – цікава і змістовна стаття «Розкопки Ольвії» члена-кореспондента АН УРСР, директора Ольвійського заповідника Л. Славіна в газеті «Комуніст» від 24 вересня 1939 р. В статті відзначалося про значний вклад науковців Інституту археології АН УРСР в розкопках греко-скіфського міста Ольвії – найбільшого міста на території України докиївської епохи. В 1939 р. було розкопано найдавніший будинок часу заснування Ольвії (середини XI сторіччя до нашої ери). Всього тут було відібрано 3000 старовинних пам'яток для наукового дослідження і передачі Київському

центральному історичному музею. Особливу увагу з цієї колекції експонатів привертали металеві речі, глиняний посуд, прикраси, монети, художні вироби, мармурові скульптури тощо[43].

У тогочасних газетах чимало місця відводилося матеріалам про археологічні дослідження Софіївського собору. Повідомлялося про знайдення великого митрополичого склепу, в якому поховано шість митрополитів. Серед інших знахідок – великого розміру глиняний горщик (корчага) 14–15 ст. (литовської доби). Виняткову наукову цінність мало відкриття українськими археологами підлоги собору (початку XI сторіччя), яка складалася з шиферних полірованих плит, укладених на вапняковому підґрунті і бордюрами з різнокольорових смальтових шматочків (скловидна маса будівельно-декоративного призначення)[44]. Цікавими є кореспонденції про хід археологічних розкопок на території садиби Десятинної церкви у Києві. Одна з кореспонденцій розповідала про те, що співробітники Інституту матеріальної культури АН СРСР і Ленінградського музею етнографії виявили унікальне і рідкісне зібрання великої історичної ваги, яке зберігалося в 36 ящиках в нерозібраному вигляді після археологічних розкопок, здійснених на території Десятинної церкви російським археологом Дмитром Мілеєвим понад 30 років тому. Після смерті археолога доля цієї колекції до того часу була невідома. Після того, як колекцію розберуть її мали віддати у розпорядження АН УРСР[45].

Також заслуговує на увагу цікаве інтерв'ю з професором Йосипом Орбелі, з якого стало відомо, що група археологів під його керівництвом витягнула з річки Буг човен, який пролежав у воді близько 3000 років. Він удвічі більший від раніше знайдених. Це було одне із суден, на якому скіфи транспортували продукцію, підтримуючи торговельні зв'язки з еллінами[46]. Окрему групу становлять публікації на таку гостру проблему в археологічній роботі як брак коштів. Так, у статті М.Розовського «Охотники за ископаемыми» у київській газеті «Советская Украина», повідомлялося про роботу палеонтологічної експедиції під керівництвом Д.К.Третьякова в одеських катакомбах. Автор відзначає, що зібрані знахідки слабо популяризуються серед громадськості навіть в Одесі. Крім того, коштів для продовження роботи експедиції було дуже мало[47]. Виявлені газетні матеріали значною мірою сприяють повноті змалювання картини археологічних досліджень пам'яток старовини і мистецтва України, зокрема всебічному і глибокому висвітленню участі в цій роботі Інституту археології АН УРСР, його підрозділів, окремих учених – пам'яткознавців.

Таким чином, українська преса дає важливий емпіричний матеріал для дослідження розвитку тогочасного краєзнавства в Україні.

Джерела та література

1 Енциклопедія історії України. – Т.2. Голова редкол. В.А.Смолій. – К., 2004. – С.17.
2 *Демченко Є.* Історія села Качківки // Більшовицька правда. – Вінниця, 1937. – 21 вересня.
3 *Квітковський Є.* Дещо про колишнє Поділля // Там само. – 1937. – 5 грудня.
4. *Азаров В.* Дорога в Канів // Літературна газета. – Київ, 1938. – 18 жовтня.
5. Паламарчук Л., Журахович С., Емануїлов Л. Старовинне українське місто // Вісті ВУЦВК. – Київ, 1939. – 6 жовтня.
6. *Дошер Я.* Було повітове місто // Комуніст. – Київ, 1939. – 9 січня.
7. *Гуслистый К.* Львов // Советская Украина. – Київ, 1939. – 26 сентября.
8. *Бекель М.* Так було, так ніколи не буде // Вісті ВУЦВК. – 1940. – 24 березня.
9. *Легейда О.* В стародавньому місті Дубно (Ров. обл.) // Там само. – 1940. – 29 листопада.
10. *Вікторов Є.* Наше місто // Наддніпрянська правда. – Херсон, 1937. – 12 жовтня.
11. Музей в с. Ломоватому // Комуніст. – 1936. – 15 серпня.
12. Музей заводу «Серп і молот» // Комуніст. – 1937. – 29 вересня.
13. Музей історії села // Більшовицька прав-

да. – 1936. – 26 березня.
14. Реконструкція Вінницького краєзнавчого музею //Там само. – 1937. – 15 вересня.
15. Краєзнавчий музей в Черкасах // Пролетарська правда. – 1937. – 11 травня.
16. *Дзюба Ф.* Остерський краєзнавчий музей // Більшовик. – Чернігів, 1939. – 28 листопада.
17. Роботу над складанням історії фабрик та заводів у центр уваги // «Літературна газета». – 1933. – 22 квітня.
18. Збірка «Історія фабрик і заводів» // Вісті ВУЦВК - 1934. – 9 січня.
19. *Андрійчук К.* Від Києва до Канева // Більшовицька правда. – 1935. – 10 серпня.
20. Слідами Щорса // Радянська Волинь. – Житомир, 1935. – 27 серпня.
21. Дитячі екскурсії // Вісті ВУЦВК. – 1937. – 5 серпня.
22. Екскурсії стахановців у Москву, Ленінград і Київ // Зоря. – Дніпропетровськ, 1937. – 22 березня.
23. Хороша була екскурсія // Червоний гірник. – Кривий Ріг, 1937. – 12 липня.
24. Екскурсія робсількорів до філіалу музею В.І. Леніна // Більшовик. – 1939. – 22 січня.
25. Розкопини городища у Вишгороді // Там само. – 1934. – 21 серпня.
26. Старовинне городище XI віку // Там само. – 1934. – 24 вересня.
27. Археологічні нахідки льодової доби // Зоря. – 1934. – 28 вересня.
28. *Магура С.* Трипільська культура // Пролетарська правда. – Київ, 1934. – 15 жовтня.
29. Землянки XI-XIII століття // Вісті ВУЦВК. – 1935. – 1 вересня.
30. Оселя первісних людей // Радянська Волинь. – 1935. – 11 жовтня.
31. Теличко В. Експедиція Академії наук УСРР в Житомирському окрузі // Радянська Волинь. – 1936. – 10 липня.
32. *Теличко В.* Експедиція археологів // Вісті ВУЦВК. – 1937. – 21 квітня.
33. Розкопини в Києво-Печерській Лаврі // Там само. – 1937. – 17 липня.
34. Скіфське селище // Там само. – 1937. – 24 серпня.
35. Археологічні розкопування на Одещині // Червона Тульчинщина. – 1937. – 9 травня.
36. Експедиції Інституту археології Академії наук УРСР // Більшовицька правда. – 1938. – 22 травня.
37. Розкопини в Одесі // Чорноморська комуна. – Одеса, 1938. – 5 січня.
38. Поля Трипільської культури на Звенигородщині // Пролетарська правда. – 1938. – 4 вересня.
39. *Пассек Т.* Вивчення трипільської культури // Комуніст. – 1939. – 9 січня.
40. Розкопки в Ольвії // Там само. – 1939. – 2 червня.
41. Розкопки литовського замку в Києві // Більшовик. – 1939. – 8 червня.
42. Ортенберг С. Скіфи // Зоря . – 1940. – 31 грудня.
43. *Славін Л.* Розкопи Ольвії // Комуніст. – 1939. – 24 вересня.
44. Нові археологічні розкопки в Софіївському заповіднику // Вісті ВУЦВК. – 1936. – 24 листопада.
45. Цінна археологічні знахідка // Там само.- 1939. - 17 серпня
46. Старовинний човен // Червона Тульчинщина. – 1937. – 30 листопада.
47. Розовський М. Охотники за ископаемыми // Советская Украина. – Киев, 1939. – 6 января.

Григорий Рудой

Отображение краеведческого процесса в Украине 1930-х годов в газетной периодике

В статье на основании материалов республиканской периодики освещаются проблемы развития краеведения в Украине 1930-х годов.

Ключевые слова: *украинская пресса, газетная периодика, памятники истории и культуры, краеведение, туризм, археологические раскопки.*

Grigoriy Rudoy

Regional studies process in Ukraine of 1930's in the newspaper periodicals representation

In the article the problems of country-specific studies development in Ukraine in 1930-th on the basis of republican periodicals are reflected

Key words: *Ukrainian press, newspaper's periodical, memorials of history and culture, country-specific studies, tourism, archeological dig*

II
ДО 150-РІЧЧЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

УДК 94 (1: 329.17 (438:470:477).081

Олександр Реєнт (м. Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА В 1861 РОЦІ

Статтю присвячено розгляду проблеми скасування кріпосного права крізь призму сучасного переосмислення. Розкривається процес визрівання об'єктивних умов цього кроку, уточнюється, у чиїх інтересах відбувалися процеси та які наслідки вони мали як для України, так і Російської імперії загалом.

Ключові слова: *кріпосне право, селянська реформа 1861 р., історіографія.*

У 1861 р. у межах величезної Російської імперії, до складу якої входило тоді близько 80% всіх українських земель, нарешті – пізніше за інші країни Європи – було скасовано кріпосне право. Епохальність реформи 1861 р. полягала в тому, що вона поклала початок звільненню народів Східної Європи від патріархального рабства, відкрила шлях до демократичних перетворень у соціально-економічному, громадсько-політичному та духовному житті суспільства. Це дозволило підлаштувати існуючу форму державного управління під потреби тих змін, які вже відбулися у більшості передових країн Європи – перетворити імперію на буржуазну монархію. Не дивно, що від самого початку реалізації реформи 1861 р. її причини, характер та наслідки постійно перебували і продовжують перебувати під пильною увагою науковців – істориків, економістів, юристів та ін. За 150 років від часу її проведення представниками багатьох поколінь учених різних наукових шкіл і напрямів створено відповідну історіографічну та джерельну базу з даної проблеми, яка сьогодні вважається однією з найпотужніших в історичній науці. Вагомий внесок у створення останньої зробили й українські вчені[1].

Проте проблема скасування кріпосного права, в тому числі й на землях України, і сьогодні потребує подальшої наукової розробки. Така постановка питання є особливо актуальною з огляду на ті зміни, що відбулися на пострадянському просторі в останні 20 років, на зміни сучасних методологічних акцентів при вивченні історичного минулого, на оприлюднення нових фактів і документів, які з тих чи інших причин замовчувалися в минулому. Творче врахування зазначених вище аспектів історичних досліджень дає змогу не тільки суттєво розширити і поглибити наші знання, але й переосмислити, об'єктивніше оцінити їх із позицій сучасної історичної науки. Вищезазначене повною мірою стосується і проблеми скасування кріпосного права.

Вивчаючи цю проблему сьогодні, ми, проте, продовжуємо постійно зустрічатися з утвердженими ще радянською історіографією марксистсько-ленінськими методологічними оцінками характеру, причин і наслідків реформи 1861 р. Аж ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських дослідників, які висвітлювали ці питання, водночас мусимо відзначити прагнення науковців дотримуватися саме ленінської концепції реформи, викладеної лідером російських марксистів В. Ульяновим (Леніним) ще на зламі XIX–XX ст. У концентрованому вигляді вона була викладена ним у серії статей, написаних із нагоди п'ятдесятиріччя скасування кріпосного права у 1911 р.[2] В основному пропонована В.Леніним концепція реформи 1861 р. зводилася до таких положень:

1. Реформа, як «побічний продукт революційної боротьби», стала наслідком кризи феодально-кріпосницьких відносин, а також революційної ситуації, що виникла у 1859–1861 рр.
2. Безпосереднім приводом, який змусив царизм скасувати кріпосне право і стати на шлях демократичних (читай – буржуазних) реформ, були: програна Росією Кримська війна і селянські бунти, що «зростали з кожним десятиріччям перед звільненням».
3. Реформа проводилася «зверху» царським урядом і самими ж кріпосниками, а тому виявилася незавершеною, масово обезземеливши селянство й економічно прив'язавши його до поміщицьких го-

сподарств.

4. Реформа здійснювалася в інтересах поміщиків, які, проте, отримавши величезні кошти за викуп селянських наділів, швидко розтратили їх заради власного задоволення, так і не перебудувавши свої господарства на капіталістичних засадах і продовжували при цьому експлуатувати економічно залежних від них селян напівкріпосницькими методами.
5. Реформа відкрила «клапан» для розвитку капіталізму в Росії, насамперед у торгівлі та промисловості, які, здійснивши за кілька десятиліть грандіозний стрибок, досягли на початку XX ст. рівня відповідного передовим країнам Європи.
6. Реформу не було доведено до кінця. Масове обезземелення селян, відданих на поталу поміщикам, збереження залишків кріпосництва на селі – все це вело до збідніння основної маси селянства, до посилення його класової диференціації, виділення сільської буржуазії (куркульства) і сільського пролетаріату (майбутнього союзника робітничого класу у соціалістичній революції), а також середнього селянства (теж союзника пролетаріату, але у буржуазно-демократичній революції).

«1861 рік породив 1905, – писав В.Ленін, підсумовуючи характеристику реформи. – Кріпосницький характер першої «великої» буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжчих мук, але не змінив напряму розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 року»[3].

Неважко помітити, що ленінська концепція реформи 1861 р. не є власне ленінською. За великим рахунком В.Ленін лише поєднав відомі у тогочасній соціально-економічній, історичній та політичній літературі оцінки реформи з теорією німецького економіста К.Маркса про класову боротьбу як рушійну силу суспільного прогресу. Проте саме такий конгломерат думок і оцінок увійшов в аннали радянської історіографії під назвою «ленінської концепції реформи 1861 р.» і, на жаль, продовжує зустрічатися і в пострадянський період. Сьогодні, оцінюючи історичні події півторавікової давнини з різних методологічних позицій, можна помітити, що низка згаданих вище «ленінських» положень вимагають, якщо не заперечення, то принаймні їх уточнення насамперед із наукового погляду.

Потребує, зокрема, уточнення сам процес визрівання об'єктивних умов для скасування кріпосного права у межах Російської імперії, який затягнувся більш ніж на століття. Як відомо, проблема бере свій початок ще з XVIII ст. А у першій чверті XIX ст. кріпосницькі відносини перетворились у серйозне гальмо для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва, які вже тоді потрапляли під вплив товарно-грошових відносин. Насамперед криза охопила ті поміщицькі маєтки, де переважало панщинне господарство і в яких працювало близько 70% усіх кріпосних селян імперії[4]. Яскравим проявом кризи стала поява нових форм панщини – «урочної» та «місячної», що передбачали суттєве посилення кріпосницької експлуатації. Не в кращому становищі опинились і ті маєтки, в яких селяни перебували на оброку. Починаючи з 20-х років XIX ст., у них повсюдно в імперії зростають недоїмки зі сплати оброку. Зростає і заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, яким вони почали дедалі більше закладати та перезакладати власні «кріпосні душі». Якщо на початку XIX ст. ними було закладено 5% кріпосних селян, у 1830-х рр. – 42%, то у 1859 р. – уже 65%. Власники багатьох маєтків, обтяжені боргами, мусили віддавати за борги власних кріпаків кредиторам. Унаслідок цього вже на 1833 рік 18 тис. дворянських родин із 127 тис. вимушено були позбавлені власних кріпаків, віддавши їх за борги. У 1859 р. таких родин налічувалось уже 27 тис., або 21,3% від їх загальної кількості. Сума боргу поміщиків, чиї маєтки були закладені в одних лише кредитних установах, становила напередодні реформи 1861 р. 425 тис. руб., що вдвічі перевищувало річний прибуток державного бюджету[5]. Проте і в таких умовах феодально-кріпосницькі відносини продовжували залишатися панівними у центральних районах європейської Росії.

Постає цілком закономірне запитання: за рахунок яких ресурсів царату вдавалося утримувати, йдучи назустріч поміщикам, кріпосне право і при цьому досить успішно підтримувати торговельно-економічні стосунки з провідними країнами Європи аж до 1861 р.? Відповідь на нього, досить неординарну, знаходимо у російського історика

О.Преснякова (1870–1929 рр.), який, характеризуючи епоху Миколи І, його внутрішню і зовнішню політику, вжив термін «миколаївський імперіалізм»[6]. Суть його полягала в тому, що, маючи на той час ще достатньо сил, царизм компенсував вузькість внутрішнього ринку у центральних районах імперії, стримуваного збереженням і пануванням там кріпосницьких відносин, за рахунок його розширення на окраїнах шляхом мілітаристської експансії на Кавказ і в Середню Азію. У межах українських земель об'єктами такої експансії, спочатку воєнної, а потім економічної, здавна були території південно-степової України, Північного Причорномор'я та Криму. Проте політика штучного збереження кріпосницьких відносин, яка трималася на силі армії та експансії російської вояччини, об'єктивно не могла забезпечити стійкий успіх.

В історичній перспективі «миколаївський імперіалізм» мав зазнати краху, враховуючи економічне провалля між кріпосницькою Росією та передовими країнами Європи з їх високоефективною економікою. Власне, це і підтвердила поразка у Кримській війні, що стала останнім цвяхом у домовину економіки кріпосницької Росії. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість імперії, але й чітко окреслила втрату нею позицій на міжнародній арені. А це було набагато серйознішим за втрати економічні. Армія втратила свою могутність і надалі вже не була опорою царизму при вирішенні найважливіших завдань зовнішньої і внутрішньої політики. Унаслідок цього під загрозою опинилася державна могутність Російської імперії, її міжнародний авторитет і, зрештою – сама система державного управління. Для подолання цих кризових явищ необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її і побудувати найсучасніші шляхи сполучення у вигляді залізниць для її переміщення. У зв'язку з цим слід було створити нову сучасну промисловість, для якої, своєю чергою, потрібно було організувати належну армію вільнонайманих робітників. Але цьому заважала юридична залежність селянства від поміщиків. Цю залежність необхідно було якнайшвидше ліквідувати. Зрештою, все це і вирішило долю кріпосного права в Росії. Уряд більше не міг прислухатися до вимог поміщиків щодо збереження кріпацтва і став на шлях його скасування.

Ще одна проблема, яка потребує серйозного перегляду, це наявність революційної ситуації у 1859–1861 рр., що, на думку В. Леніна, серйозно вплинула на рішення уряду скасувати кріпосне право. У праці «Крах II Інтернаціоналу» він виклав своє бачення революційної ситуації, квінтесенцією якої вважав надзвичайне піднесення революційної активності мас. У даному випадку мова йде насамперед про маси кріпосного селянства, котре найбільше виявляло зацікавленість у скасуванні кріпацтва. Саме тому В.Ленін, визнаючи силу економічного розвитку, що втягував Росію у товарно-грошові відносини, водночас зазначав: «Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика Олександра II визнати, що краще звільнити «згори», ніж чекати, поки скинуть «знизу»»[7]. Свого часу цей вислів служив одним із реальних підтверджень того, наскільки царизм боявся народного гніву. Причому терміни «знизу» і «згори» прочитувалися як політичні. Сьогодні можливо й інше їх прочитання. Передана російською дослідницею Л.Захаровою частина виступу Олександра II перед московським дворянством звучить так: «Ходять чутки, що я хочу об'явити звільнення кріпосного стану. Це не так. [...] Не скажу, що я був зовсім проти цього: ми живемо в такий час, коли рано чи пізно це має статися. [...] Думаю, що краще щоб усе це сталося зверху ніж знизу»[8]. При уважному прочитанні цієї цитати можна помітити, що тут мова йде не про революційні події, а про об'єктивний хід історичного розвитку, коли паростки нових відносин, розвиваючись у надрах старого суспільства (тобто «знизу»), об'єктивно вже підготували ґрунт для скасування кріпацтва. І уряд мав лише узаконити й очолити цей стихійний процес («згори»). При цьому, ідучи на реформи, Олександр II прагнув зберегти існуючу форму державного управління шляхом підлаштування її під нові тенденції розвитку і тим самим зміцнити як внутрішню владу, так і міжнародний авторитет імперії, який похитнувся після поразки у Кримській війні. За таких обставин він, опікуючись державними інтересами, слід уважати, мало думав про те, як на це реагуватимуть народні маси.

Тепер перейдемо до відповіді на те, яким був вплив народних мас на політику царизму і про що свідчить динаміка селянського руху

напередодні реформ 1861 р. Безперечним видається той факт, що на середину XIX ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпацтва, було селянство. Саме воно, будучи основним пригнобленим класом феодального ладу, виявляло найбільшу зацікавленість у знищенні кріпацтва. Узагальнююча статистика масового селянського руху напередодні реформи фіксує, що в межах імперії у 1857 р. сталися 192 виступи, у 1858 р. – 528, у 1859 р. – 938 і в 1860 р. – 354 виступи[9]. Наведені дані свідчать про тенденцію до скорочення селянського руху напередодні скасування кріпосного права. А рекордні його показники в межах Російської імперії, зафіксовані у 1859 р. (938 виступів), досягнуті за рахунок народної боротьби проти винних відкупів та високих податків на вино (636 із 938 виступів). Ті ж 1370 виступів, які мали місце у першому півріччі 1861 р.[10], сталися вже після проголошення маніфесту 19 лютого та обнародування законодавчих актів реформи і не можуть вважатися такими, що впливали на рішення уряду скасувати кріпосне право.

Подібна ситуація спостерігалася й у дев'яти українських губерніях, які входили тоді до складу Росії. Вона свідчить, що протягом 1855 р. в Україні стався 101 селянський виступ, у 1856 р. – 82, у 1857 р. – 191, у 1858 р. – 190, у 1859 р. – 63 й у 1860 р. – 81 виступ. Натомість протягом січня – травня 1861 р. тут відбулося 622 виступи[11]. Однак, як і по імперії в цілому, всі вони сталися, головним чином, після 9–10 березня, тобто, після обнародування документів про реформу 1861 р. Наведена вище статистика масового селянського руху безпосередньо напередодні реформи свідчить про те, що за такого розмаху селянський рух, даний по всіх 49 губерніях європейської Росії, навряд чи міг стати вагомою причиною, яка б змусила царизм піти на скасування кріпацтва. Неорганізованість і забитість селянства, на яку неодноразово вказував сам В.Ленін, стійка локальність і стихійність його руху, незважаючи на спроби надати йому організованості з боку жменьки революціонерів, які «лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки»[12], – усе це ставить під сумнів саму наявність революційної ситуації 1859–1861 рр.

Ще одним важливим питанням, яке стосується подій півторавікової давнини і потребує уточнення, є питання про те, у чиїх інтересах скасовувалося кріпосне право у 1861 р.? Тут маємо кілька варіантів відповіді, а саме: в інтересах селянства, поміщиків чи держави.

Почнемо із селянства. Як найбільш пригноблена і найбільш масова частина населення Російської імперії, воно, безперечно, більше за інших було зацікавлене у скасуванні кріпацтва, причому без будь-яких обмежень і обмовок. Однак пакет документів про звільнення, затверджений та оприлюднений урядом, викликав у більшості селян швидше невдоволення, ніж бурхливу радість. Зрештою, така реакція селянства на зміст законодавчих актів реформи урядом була прогнозована. Не випадково він навіть передбачав, принаймні спочатку, оповістити про них населення не у бурхливий масляний тиждень, який закінчувався 5 березня, а під час великого посту, коли церква закликала народ до упокорення. Про це, зокрема, ще 12 лютого попередив усіх губернаторів міністр внутрішніх справ С.Ланський[13]. Зрештою, вони були обнародувані протягом 7–10 березня 1861 р. Занепокоєність уряду щодо реакції селянства на оприлюднені документи реформи засвідчує і той факт, що в усі губернські міста для попередження та придушення можливих «бунтів» були направлені регулярні війська. Чим же було викликане таке збудження селян? Відповідь може бути лише одна – недосконалістю документів про звільнення, їхня, так би мовити, недовершеність.

Дійсно, маніфест 19 лютого, написаний, за дорученням Олександра II, московським митрополитом Філаретом (Дроздовим), дарував колишнім кріпосним селянам головне – юридичну свободу. «Покликавши Бога у поміч, – зазначалося в ньому, – ми вирішили дати цій справі виконавчий рух. Через означені вище положення кріпосний люд отримає у свій час повні права вільних сільських обивателів»[14]. Тут же обумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею, яку вони мали викупити у поміщиків. Норми маніфесту були конкретизовані у ряді інших законодавчих актів. Найважливішими з них були: «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», «Місцеві положення» для окремих районів, «Положення про влаштування дворових», «Положення» про викуп селянами виділених їм земельних наділів та низка інших додаткових правил. Щодо України, то для неї, окрім загальних

положень, діяло три місцевих. На три південні губернії – Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської губернії, де переважало подвійне землеволодіння, поширювалося місцеве положення для великоросійських та білоруських губерній. Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало громадське землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку та іншу діяльність, конкретизували розміри душових наділів, їх викупну вартість тощо. Окремим положенням регулювалось утворення органів управління селянськими справами та селянського самоуправління.

Однак при ознайомленні з документами про реформу відразу стає помітно, що сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Так, у маніфесті 19 лютого, зокрема, було обумовлено, що ще до того, як селяни будуть повністю переведені на викуп, а це мало статися лише за умови підписання уставної грамоти, укладеної між ними і поміщиком, останній зберігатиме право власності на всі належні селянам землі, в тому числі й на селянські наділи. «Користуючись цим поземельним ідеалом, – зазначалося у маніфесті, – селяни за це мають виконувати на користь поміщиків обумовлені у положеннях повинності. У тому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними»[15]. Фактично це означало для селян збереження їх повної залежності від колишніх кріпосників та продовження виконання на користь останніх панщини аж до підписання між ними уставної грамоти. І хоча уряд вимагав від поміщиків закінчити повне переведення селян на викуп (тобто, укласти уставну грамоту) упродовж трьох наступних після скасування кріпосного права років, тобто, до 1864 р., проте у багатьох випадках тимчасово зобов'язаний час селян зберігався значно більше, досягаючи 9–25 років. Як бачимо, вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків всіляко обмежувати селянам довгоочікувану волю. За таких обставин дуже важко говорити про реформу 1861 р., як таку, що здійснювалася в інтересах широких мас селянства.

Те, що кріпосне право скасовувалося не в інтересах селян, прозоро передбачалося ще під час підготовки законодавчих актів реформи. На це, зокрема, неодноразово наголошували лідери як російського, так і загальноєвропейського революційного руху. Вони постійно наголошували на тих труднощах, які, на їх думку, чекало російське дворянство вже після скасування кріпосного права. Передбачаючи такий розвиток подій, німецький економіст К.Маркс ще у жовтні 1858 р. писав: «Не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення, і не вносячи одночасно розкладу в усю надбудову держави, основану на такому похмурому соціальному фундаменті»[16]. Все це розумів і сам Олександр II та його уряд, і вони робили все можливе, щоб якомога більше запобігти цьому. Згодом В.Ленін у статті «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права» з цього приводу відзначав, що «селян «визволяли» в Росії самі поміщики, поміщицький уряд самодержавного царя та їх чиновників, і ці 2 визволителі так повели справу, що селяни [...] вийшли з рабства поміщиків у кабалу до тих самих поміщиків та їх ставлеників»[17]. Такі висновки лідера російського марксизму в радянський період були покладені в основу наукового обґрунтування того факту, що реформа 1861 р. здійснювалася поміщиками, а отже, в інтересах тих же поміщиків. При цьому одним із найголовніших аргументів радянських істориків щодо такого висновку вважалася заява Олександра II, зроблена ним на засіданні Державної ради від 28 січня 1861 р. В українському перекладі, вміщеному в третьому томі «Історії Української РСР», цей фрагмент доповіді імператора мав такий вигляд: «Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтеся, що все, що можна було зробити для забезпечення вигід поміщиків, зроблено»[18]. Проте тут відразу ж виникає запитання – а чого не можна було зробити?

Відповідаючи на нього, спочатку ознайомимося з цією частиною монаршого виступу, яка наведена в археографічному збірнику «Отмена крепостного права на Украине» (К., 1961). Мовою оригіналу вона звучить так: «Дело об освобождении крестьян, которое поступило на рассмотрение Государственного совета, по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие её силы и могущества. Я уверен,

что вы все господа, столь же убеждены, как и я, в пользе и необходимости этой меры [...], желал бы то же сказать и о дворянстве, хотя опасения его до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого [...]. При личных моих разговорах с губернскими предводителями дворянства [...] я не скрывал моего образа мыслей и взгляда на занимающий всех нас вопрос и говорил везде, что преобразование не может совершиться без некоторых пожертвований с их стороны и что всё старание моё заключается в том, чтобы пожертвования эти были, сколь возможно, менее обременительными и тягостными для дворянства. Я надеюсь, господа, что при рассмотрении проектов, представленных в Государственный совет, вы убедитесь, что всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, – сделано»[19].

При уважному прочитанні наведеної частини виступу царя можна помітити, що скасування кріпацтва розцінювалося ним як захід, життєво важливий, насамперед, для Російської імперії, тобто, для держави. Він прекрасно розумів, як і самі поміщики, що його реалізація боляче відіб'ється саме на господарствах останніх. Звідси і занепокоєння монарха майбутнім дворянства та прагнення допомогти йому пережити цей складний для нього перехідний період з якомога меншими втратами. І імператор цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що «всё, что можно было сделать для ограждения выгод помещиков, сделано». Це прагнення Олександра II, особливо виходячи з того, що «опасения его (дворянства) до некоторой степени понятны, ибо они касаются самых близких и материальных интересов каждого», слід розуміти не як потребу забезпечити дворянство благами, а як прагнення захистити, наскільки це було можливо, інтереси тих верств населення, на які, власне, і спирався самодержавний уряд.

І в цьому напрямку, дійсно, було зроблено все можливе. Так, уряд фактично не звертав уваги на довільне трактування поміщиками права переносити селянські наділи. Він також не звертав уваги і на те, що поміщики фактично повністю залишали у своєму володінні такі життєво важливі для селян угіддя, як ліси, луки, водоймища тощо, ставлячи господарства останніх у повну економічну залежність від себе. Тим самим уряд дійсно прагнув допомогти поміщикам і шляхом збереження земельних володінь та забезпечити їхні господарства дешевою робочою силою. У цьому відношенні, як сказав Олександр II, все, що можна було зробити для захисту вигід поміщиків, було зроблено. Проте відверті побоювання імператора за долю дворянства повністю справдилися в іншому, більш важливому аспекті, а саме, у справі його фінансової підтримки, так необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових засадах. Проте ні цар, ні уряд не могли поступитися навіть дворянству – своїй головній соціальній опорі – інтересами держави. Як наслідок, уже у 1859 р. були закриті всі вигідні і доступні для дворян державні кредитні установи, що позбавило поміщиків можливості отримувати дешеві кредити. У ході здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином, середніх та дрібних, опинилися без необхідних коштів для перебудови власних господарств. Чи могла виправити становище виплата поміщикам за рахунок держави 80% усієї викупної суми за селянські наділи? Навряд. Хоча майже мільярд рублів, виділених для цього, мали б вселити у дворянство оптимізм.

У радянській історіографії тривалий час панувала думка про недбайливість поміщиків, які швидко змарнували отримані за селянські наділи кошти, так і не перебудувавши свої господарства на нових засадах і продовжували використовувати напівкріпосницькі методи експлуатації селян. Дійсність виявилася набагато складнішою. По-перше, кошти виплачувалися поміщикам поетапно впродовж більш ніж чверть століття. До того ж із призначених їм сум майже третина була утримана за попередні борги. А враховуючи зміни курсу рубля, виявилося, що, коли викупна операція в основному була завершена, поміщики в межах імперії отримали на руки всього близько половини призначених для цього коштів. Окрім того, юридичне звільнення селянства і посилена індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочих рук із поміщицьких маєтків. Унаслідок цього помітно подорожчала вільнонаймана праця, особливо у південних районах України з її товарним характером сільського господарства. Зрештою, все це стало вагомою причиною глибокої кризи, що охопила більшість поміщицьких господарств у 70-х рр. XIX ст. У доповідній записці урядової комісії, яка у 1872 р. перевіряла стан

сільського господарства імперії, з цього приводу зазначалося, що «господарства приватних землевласників були піддані внаслідок реформи 19 лютого сильному потрясінню. Вони витримували і витримують вкрай важку кризу. Приватні землевласники не були готові до реформи, вона застала їх зненацька [...], у значної кількості господарів не було збережень, [...] реалізація викупних листів була утруднена»[20]. Наведені вище факти свідчать, що поміщицькі господарства зазнали в ході реформи 1861 р. великих збитків. Ці збитки були об'єктивно очікувані і, навіть, запрограмовані урядом, що викликало занепокоєння, висловлене імператором у згаданому вище виступі. Це дає вагомі підстави стверджувати, що кріпосне право скасовувалось аж ніяк не в інтересах дворянства. Хоча при цьому уряд і прагнув зробити все можливе, аби убезпечити поміщиків від очікуваних труднощів.

Із наведеного вище напрошується логічний висновок про те, що скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом насамперед в інтересах держави. І дійсно було так. Поразка Росії у Кримській війні не тільки продемонструвала її економічну відсталість, але й, що було набагато серйозніше, чітко окреслила втрату нею провідних позицій на європейському політичному небосхилі. Царська армія, як основний гарант успішної політики «миколаївського імперіалізму», виявилася неспроможною протистояти передовим європейським державам. За принизливим для Росії Паризьким миром вона фактично втратила свої позиції на Балканах, панування у Чорному морі й змушена була поступитися Туреччині частиною Бессарабії та рядом інших територій. Відтак після Кримської війни, як зазначав економіст XIX ст. І. Гурвич, «уряду стало зрозуміло, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла відігравати видатної ролі в «європейському концерті»»[21]. Для того, щоби повернути втрачені позиції, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, побудована на передових, капіталістичних засадах. Для створення останньої, окрім інших засобів, необхідно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів і сприяв залученню їхніх капіталів у російську промисловість. Однак на шляху до створення такого ринку стояла кріпосна залежність майже половини населення країни.

Отже, скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, архіважливим урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії. Як влучно зауважив той же І.Гурвич – «звільнення селян стало засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів до російської промисловості»[22]. Однак зробити це, не зачіпаючи інтереси дворянства, було неможливо. Та важливішим за це було збереження основ самодержавства. В умовах, що склалися, Олександр II та його уряд, піклуючись перш за все про інтереси держави та існуючої форми державного правління, зважилися завдати дошкульного удару дворянству. Саме з цих міркувань, скасовуючи кріпосне право, тобто, вивільняючи робочу силу (селянство) для майбутньої модернізованої промисловості, уряд настільки ж пожертвував дворянством в інтересах держави, наскільки він пожертвував селянством в інтересах дворян.

В історичній літературі реформа 1861 р. часто іменується «селянською», оскільки, хоча і здійснювалась урядом явно не в інтересах селянства, була спрямована на кардинальні зміни саме в його середовищі. Тому, оцінюючи її наслідки, доцільно визначити, якими ж виявилися вони саме для багатомільйонних селянських мас. Уряд і поміщики, зазначав В.Ленін, так повели справу, що селяни вийшли «на волю», «обідрані як жебраки», вийшли з рабства у поміщиків у кабалу до тих же самих поміщиків та їх ставлеників[23]. Ці ленінські висновки було покладено в основу більшості праць радянських істориків, де відображалося пограбування селянства під час здійснення реформи 1861 р.

Не заперечуючи у цілому правильність такої оцінки наслідків реформи щодо селянства, звернемо увагу на низку публікацій із цього питання, що з'явилися на початку 90-х рр. XX ст. У матеріалах радянсько-американських симпозіумів з аграрної історії опубліковано статтю І.Ковальченко та Л.Бородкіна, присвячену нестандартному аналізу шляхів аграрної еволюції в Росії після скасування кріпацтва. У ній автори дійшли такого висновку: «Об'єктивно економічне становище було таким, що більш широкою основою для буржуазної аграрної еволюції було селянське господарство, яке займало домінуюче становище у сільськогосподар-

ському виробництві. Поміщицьке ж господарство не мало належної ваги та виробничо-технічної і економічної переваги над селянським господарством»[24]. Власне, на такий хід розвитку подій вказував і В.Ленін, який писав: «Оскільки селянин дійсно, а не номінально тільки, звільнявся від кріпосних відносин [...], остільки він вступав у обстановку буржуазних суспільних відносин. [...] Чим більше землі дістали б селяни при звільненні [...], тим швидше, ширше, вільніше йшов би розвиток капіталізму в Росії»[25]. Як бачимо, можливість активної участі селянських господарств у капіталістичній аграрній еволюції В.Ленін ставив у пряму залежність від належного забезпечення селян землею. Проте «у дійсності, – писав він, – «наділи» 1861 р. означали в більшості випадків створення не вільного самостійного землероба, а прикріпленого до землі кабального господаря»[26]. Звідси постає логічне запитання: як за таких умов у процесі пореформеної аграрної еволюції виникла тенденція, виявлена І.Ковальченко та Л.Бородкіним? Як це пов'язати з гострим малоземеллям селян, котре було викликане пограбуванням селянства під час реформи і зростало з кожним наступним десятиліттям, зрештою, зробивши селян природним союзником пролетаріату у роки першої революції в Росії? Відповідь має бути одна – малоземелля селян не було (принаймні, у перші десятиліття після реформи) таким катастрофічним, як це відображали В.Ленін та його радянські послідовники.

Як відомо, місцеві положення визначили досить помірні розміри селянських наділів. В остаточному вигляді вони встановлювалися для нечорноземних районів у розмірі 3,25–8 дес., для чорноземних – 3–4,5 дес. і для степових – 7,5–12,5 дес. на ревізьку душу. Для трьох південноукраїнських губерній душовий наділ, як у великоросійських та білоруських губерніях, встановлювався у розмірі 3–5, 6 дес. У Лівобережній Україні наділи поділялися на вищі (3–4,5 дес.) і нижчі (1–1,5 дес.). Для Правобережної України зберігався наділ, одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. і коливався у межах 4,5–9,5 і більше десятин. Якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. У ході реалізації законодавчих актів реформи виявилося, що такі «відрізки» у 27 губерніях європейської Росії становили загалом 16% дореформеного землекористування селян, у тому числі, у нечорноземних районах – 7,8%, у чорноземних – 23,4%. У Лівобережній та Південній Україні вони становили загалом 27,6%. При цьому, визначаючи кількість відрізків під час реформи, дослідники, у тому числі й радянські, враховували різницю між даними редакційних комісій і першого земельного перепису 1877–1878 рр. Проте, як свідчать більш сучасні дослідження, такий підхід до справи є помилковим. На це звернув увагу на початку 90-х рр. XX ст. Б.Литвак. «Навряд чи правомірно, – писав він, – приймати відомий у літературі процент відрізків, отриманий як різниця між цифрою дореформеного наділу, указаного у матеріалах редакційних комісій, та пореформеного по «Статистике поземельной собственности», – тому що розмір точно встановленого пореформеного наділу, який підлягав викупу, далеко не збігається з даними поземельного перепису 1877–1878 рр.»[27]. Зроблені ним на основі вивчення уставних грамот перерахунки по губерніях Лівобережжя та Півдня України виявляють серйозні розходження з аналогічними показниками, наведеними у радянський період українським істориком В.Теплицьким. У зведеному вигляді:

Губернія	Відрізки (%)		
	за даними В.Теплицького[28]	за даними Б.Литвака[29]	різниця (+/–)
Катеринославська	38,9	23,1 (28,2)*	–10,7
Херсонська	22,2	3,3	–18,9
Таврійська	32,2	25,6 (31,0)*	–1,0
Полтавська	39,2	5,1	–34,1

Харківська	28,3	3,0 (1,7)**	–23,6
Чернігівська	22,2	14,1	–7,8

* З урахуванням «відрізків» при наділенні селян дарчими наділами.
** Додаткові «відрізки» під час безпосереднього переходу на викуп.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані у більшості губерній є далеко неповними. Особливо це стосується Південної України, де розмір дореформених наділів згадується дуже рідко. Найбільш достовірними є дані по трьох лівобережних губерніях. Так, Полтавська губернія представлена у розрахунках Б. Литвака 9 повітами з 19, в яких враховано 83,1% ревізьких душ. По Харківській губернії вченим опрацьовано 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. У Чернігівській губернії обстежено всі 15 повітів і враховано 91,2% ревізьких душ селян.

Зрозуміло, що обезземелення селян під час реформи мало місце і дошкульно вдарило по певній їх частині. Однак при цьому (і підрахунки Б.Литвака у тому переконують) слід враховувати низку моментів. По-перше, обезземелення селян стало наслідком не тільки «відрізків» їхньої землі в ході реформи, але й було наслідком чисто бюрократичного недогляду з боку чиновників. Адже наділи мали отримувати лише чоловіки, записані в останню, Х ревізію. Але вона проходила ще у 1858 р., а землю почали наділяти селянам з 1861 р. За той час, що минув після останньої ревізії, чисельність тих, хто мав би отримати наділ, зросла за рахунок молоді по імперії в цілому не менше ніж 450 тисяч душ[30]. Але, невраховані Х ревізією, вони так і залишилися без наділу. Безперечно, вони були включені у загальну чисельність обезземелених, унаслідок реформи селян, яких тільки в Україні налічувалося не менш як 200 тисяч ревізьких душ[31]. Стосовно ж обезземелення селян у ході отримання ними мізерних наділів розміром 1–1,5 дес. (так званих «дарчих»), яких тільки в Україні налічувалося 100 тисяч ревізьких душ[32]. Але й тут були свої особливості. Адже значна частина селян розраховувала поповнити нестачу землі за рахунок її оренди, яка на той час була дешевою і доступною майже кожному. Зроблені свого часу розрахунки по Чернігівській губернії свідчать, що дореформене землекористування селян становило там близько 884,4 тис. дес., тоді як землеволодіння їх після реформи – понад 759,2 тис. дес. Отже, різниця між показниками до і після реформи становила приблизно 125,1 тис. дес. У радянській історіографії наводилась інша цифра – понад 207,8 тис. дес. Але при цьому селяни Чернігівщини додатково орендували після реформи ще 204 тис. дес. Тому їх пореформене землекористування становило 759,2 тис. дес. + 204 тис. дес. = 963,2 тис. дес., або на 79 тис. дес. більше ніж до реформи[33]. На жаль, відповідні дані відсутні по решті губерній Ліво- та Правобережної України. Однак, скажімо, у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у землекористуванні селян-власників, яке на 37% складалося з орендованих у поміщиків земель, лише посівна площа становила 5,4 дес. на двір. У колишніх казенних селян цього повіту посівна площа становила 6,9 дес. на двір[34]. Стосовно Правобережної України, то там були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й тут, щоправда, невеликі – всього 5–6%[35]. Однак під впливом національного повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських, також були збільшені у Київській губернії на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%[36].

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить високий рівень забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р., принаймні значної їх частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Протягом 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила там всього 9,2% від загальної кількості виступів[37]. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею відразу після реформи не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок І.Ковальченко та Л.Бородкіна про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної

аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи пагубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства, вони відзначали, що «селянське господарство було облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке»[38]. Така характеристика селянського господарства, надана науковцями як у XIX ст., так і наприкінці XX ст., була б неможливою без належного забезпечення селян землею. Отже, говорити про значне обезземелення селян унаслідок реформи не доводиться.

Ситуація почала різко змінюватися приблизно з 80-х рр. XIX ст. Саме тоді у сільському господарстві остаточно утверджуються прогресивні товарно-грошові відносини. Унаслідок цього поміщики починають дедалі активніше прилучатися до ринку. Це відразу ж негативно вплинуло на характер орендних відносин, які на той час були головним фактором для покращення земельного становища селян. У матеріалах слідства про масовий селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях із цього приводу відзначалося: «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого, економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі до того ж на вельми невигідних для них умовах»[39]. Погіршенню умов оренди селянами землі сприяла і діяльність куркулів, як посередників у орендних відносинах між селянами та поміщиками. У 1884 р. чернігівський губернатор С.Шаховський сповіщав у Петербург, що така діяльність куркулів стала справжнім лихом для губернії. Оптом орендуючи поміщицьку землю, куркулі на суборендних відносинах віддавали її дрібними ділянками селянам, беручи з них удвічі, тричі і більше за оренду землі[40]. Враховуючи різке скорочення селянських наділів через природний приріст населення, погіршення умов оренди та зростання ринкових цін на землю, малоземелля селян почало різко зростати. Але породжене воно було не стільки обезземеленням селян у ході реформи, скільки об'єктивним процесом соціально-економічного розвитку у пореформений період.

Якими ж виявились основні наслідки скасування кріпосного права? Юридично звільнивши особу селянина, уряд Олександра II порушив тим самим його одвічну осілість та прив'язаність до землі, до самого поміщика. Тим самим було створено умови для масової міграції селянства, в ході якої інтенсивно формувався ринок вільнонайманої робочої сили, так необхідний для наступної індустріалізації країни. Вагомим у розв'язанні цього завдання було залізничне будівництво, розвиток якого перебував під пильною увагою уряду та імператора. Саме у цю галузь найперше залучалися іноземні інвестиції, а власникам капіталів гарантувався п'ятипроцентний прибуток. Оплата праці на залізницях була помітно вищою ніж в інших галузях. Це сприяло залученню до залізничного будівництва широких мас селянства, яке залишало рідні місця і поповнювало загони пролетаріату. Як наслідок, у другій половині XIX ст. залізнична мережа імперії зросла у 25 разів[41]. Таким же інтенсивним було створення залізничної мережі в Україні. Тут протяжність залізниць зросла від 227 верст у 1865 р. до 8417 верст у 1900 р.[42] Потреби залізничного будівництва сприяли швидкому зростанню інших галузей промисловості, зокрема, металургійної, добувної, машинобудівної, деревообробної та ін.

Розвитку цих галузей промисловості сприяли також відповідні заходи уряду, серед яких відзначимо пільгове внутрішнє фінансування, залучення іноземних капіталів, вивільнення вітчизняного ринку для вітчизняної продукції шляхом встановлення надвисоких мит для конкуруючих іноземних товарів (металу, вугілля, залізної руди, цукру тощо).

У ході посиленої індустріалізації було створено новий потужний промисловий район на Півдні та Сході України, який надто швидко посів провідне місце в імперії. На початку XX ст. на його долю припадало 52,9% загальноросійського видобутку залізної руди, близько 50% кам'яного вугілля та виплавки чавуну[43]. Інтенсивний розвиток стратегічних галузей важкої промисловості, особливо на Півдні України, дав можливість швидко укріпити воєнно-економічний потенціал імперії, помітно зміцнивши її позиції в

Європі. Вже наприкінці 1879 р. уряд Олександра ІІ в односторонньому порядку скасував принизливі для Росії умови Паризької угоди 1856 р. (підбила підсумки Кримської війни), а протягом 1877–1878 рр. продемонстрував зрослий потенціал переоснащеної і реформованої російської армії у першій, після Кримської війни, переможній кампанії на Балканах та Кавказі.

Помітні зрушення відбувалися у сільському господарстві. Зберігши ґрунт для залишків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню тут ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі – землеробстві. У пореформений період у землеробстві спостерігається стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь культур, які мали великий ринковий попит або слугували сировиною для харчової та легкої промисловості. Внаслідок таких змін протягом 60–90-х рр. XIX ст. загальна площа під цукровим буряком зросла в Україні від 75 тис. до 350 тис. дес. На Півдні України посіви під ярою пшеницею та ячменем зросли протягом 1881–1900 рр. від 61,6% до 75% від їх загальної площі. Аналогічні процеси були характерними і для Лівобережної України, де протягом тільки останнього десятиріччя XIX ст. зросли посіви: під ярою пшеницею – на 42%, під вівсом – на 20,7%, під ячменем – на 20,5%, під картоплею – більше, ніж утричі[44]. Важливі зміни відбувалися у характері землеволодіння. Із початком перетворення землі в товар землеволодіння починає швидко втрачати свій становий характер і переходити з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863–1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини, у ринковий обіг поступило загалом понад 145,6 млн дес. приватновласницьких земель, у тому числі по Україні – близько 38,4 млн дес.[45] Відбувалось інтенсивне підпорядкування законам ринкової економіки й інших галузей сільського господарства.

Вагомим для Російської імперії став наслідок реформи у соціально-політичній сфері. Зміна правового статусу величезної маси колишніх кріпосних, поява нових соціальних груп населення, і в першу чергу, промислово-торгової буржуазії і пролетаріату, зміна статусу колишніх державних та удільних селян – все це привело до того, що одним із наступних, після скасування кріпацтва, ключових моментів демократичних перетворень 60–70-х рр. XIX ст. стала судова 1864 р. реформа. Її підготовка велася паралельно з підготовкою до скасування кріпацтва. Вона дозволила підпорядкувати звільнені від кріпацтва верстви населення правовому впливу на них із боку держави. Цій же меті підпорядковувалися земська, міська, військова та інші демократичні реформи. Їх здійснення помітно зміцнило позиції молодої буржуазії, насамперед на місцях. Вирішуючи глобальні завдання державного ґатунку, уряд Олександра ІІ водночас свідомо йшов на всебічну підтримку буржуазії, жертвуючи інтересами дворянства. Останнє, зазнавши під час реформи відчутного економічного удару, почало швидко втрачати свій вплив у суспільстві. Така ситуація підривала самі основи існування монархічного ладу. У ситуації, що склалася, важко сьогодні передбачити в якому напрямку пішла б еволюція державного управління Росії, якби Олександр ІІ не був убитий народовольцями у вересні 1881 р. Його наступник Олександр ІІІ рішуче взяв курс на посилення ролі і впливу дворянства у тогочасному суспільстві. Низка його реформ помітно зміцнила позиції дворян, перетворивши їх у суттєву альтернативу владним амбіціям буржуазії. Тим самим самодержавний уряд, підкоривши своєму впливу ним же породжену буржуазію та реанімувавши фактично знесилене дворянство, почав у власних інтересах корегувати стосунки між ними.

Таким чином, було створено оптимальні на той час умови як для економічного зростання Російської імперії, так і для збереження існуючої форми державного правління. Росія перетворилася у буржуазну монархію. Із цього погляду реформа 1861 р., як ключовий момент наступних перетворень другої половини XIX ст., здійснених в інтересах держави, повністю досягла поставленої перед нею мети, давши змогу монархії, у дещо зміненому вигляді, не тільки утриматися від падіння в роки першої революції 1905–1907 рр., але й протриматися при владі до 1917 р.

Як бачимо, аналіз причин, характеру і наслідків скасування кріпосного права в межах Російської імперії свідчить про необхідність суттєвого корегування марксистсько-ленінської теорії про реформу 1861 р.,

покладеної в основу вивчення проблеми в радянській історіографії.

Водночас зазначимо, що подія, яка стала епохальною 150 років тому, помітно вплинула на долю народів, які проживали у межах тогочасної Російської імперії. Звільнивши селянство юридично, реформа 1861 р. розчистила шлях для інтенсивного індустріального розвитку на нових ринкових засадах, відкрила шлях для належних демократичних перетворень у соціальному житті суспільства. Усе це дало можливість Росії досить швидко відновити свій авторитет у Європі, втрачений після Кримської війни. Низка наступних реформ 60–70-х рр. XIX ст. сприяла перетворенню імперії у буржуазну монархію, а реформи 80–90-х рр. XIX ст. дозволили зберегти існуючу форму державного правління.

З іншого боку, реформа залишила великі можливості для збереження залишків кріпосницьких відносин, основою для чого стало існуюче поміщицьке землеволодіння та економічна залежність значної частини селянських господарств від господарств поміщицьких. У радянській історіографії цей фактор став визначальним для характеристики реформи 1861 р. як половинчастої, незавершеної, такої, що не виконала свого історичного завдання. Насправді, реформа була насамперед заходом уряду, спрямованим на збереження власних позицій у нових конкретно історичних умовах. Об'єктивно відображаючи потреби часу, вона була наслідком революційного тиску на владу. Безпосереднім приводом до неї стала поразка Росії, насамперед економічна, у Кримській війні. Остання наочно продемонструвала відсталість Росії від передових європейських держав, зумовлену збереженням кріпосного права, відсутністю сучасних шляхів сполучення, належної економічної бази, заснованої на ринкових засадах. Відновити втрачені позиції було можливо тільки шляхом ліквідації причин цього відставання. Отже, реформа 1861 р. здійснювалась урядом не в інтересах селянства, не в інтересах дворянства та будь-якого іншого стану населення. Вона здійснювалася насамперед в інтересах держави і з цього погляду повністю себе виправдала. На початок XX ст. Росія повернулася до когорти наймогутніших європейських держав, з переоснащеною економікою, модернізованою армією та передовими шляхами сполучення. Водночас низкою реформ 60-х–90-х рр. XIX ст. російська монархія хоча і перетворилася у буржуазну, проте помітно зміцнила своє внутрішнє становище. Це дозволило уряду й імператору, вміло використовуючи супереч-ності між буржуазією та дворянством, не тільки утриматися при владі у роки першого великого потрясіння 1905–1907 рр., а й залишатися при владі до лютого 1917 р.

Закони розвитку суспільства передбачають періодичне повторення пройденого шляху на звичайно більш високій основі. З огляду на це, дуже схожими проблемами, які вирішував російський уряд у 60–90-х рр. XIX ст., виявилися стратегічні завдання радянського керівництва у період «перебудови». Проте попередній досвід вирішення аналогічних проблем враховано не було. Це, зрештою, і стало основною причиною припинення існування колись могутнього СРСР.

Джерела та література

1 Историография истории УССР. – К., 1986. – С. 153–171; Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року» // Український селянин. – 2001. – Вип.2. – С. 3–115 та ін.
2. *Ленін В.І.* П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 132–135; Його ж. З приводу ювілею // Там само. – С. 152–160; Його ж. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там само. – С. 161–170.
3. Там само. – С. 167.
4. *Фёдоров В.А.* История России: 1861–1917. – Москва, 2000. – С. 15.
5. Там же.
6. *Пресняков А.Е.* Российские самодержцы. – Москва, 1990. – С. 291.
7. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 163.
8. *Захарова Р.Г.* Самодержавие и отмена крепостного права в России: 1856–1861. – Москва, 1984. – С. 41–42.
9. Крестьянское движение в России в 1857 –

мае 1861 гг.: Сб. док. – Москва, 1963. – С. 736.
10. Там же.
11. Селянський рух на Україні 1850–1864 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1988. – С. 7, 356–400.
12. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 169.
13. Российское законодательство X–XX веков. – Т.7: Документы крестьянской реформы. – Москва, 1989. – С. 20.
14. Там же. – С. 28.
15. Там же.
16. *Маркс К.* Питання про скасування кріпосного права в Росії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.12. – С. 572.
17. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 133.
18. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С. 256.
19. Отмена крепостного права на Украине: Сб. док. и мат. – К., 1961. – С. 129–130.
20. Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 5–6.
21. *Гурвич В.И.* Экономическое положение русской деревни. – Москва, 1896. – С. 13.
22. Там же. – С. 14.
23. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 133.
24. *Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И.* Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России. (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – С. 19.
25. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.20. – С. 154–155.
26. Там само. – С. 154.
27. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.166.
28. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С. 109.
29. *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России… – С. 166–169.
30. *Чернышов И.В.* Сельское хозяйство довоенной России и СССР. – Москва; Ленинград, 1926. – С. 27.
31. Історія Української РСР. – Т.3. – С. 181.
32. Там само.
33. *Шевченко В.М.* Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини – Вип.ІІ. – Чернігів, 1993. – С. 47.
34. *Анфимов А.М.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.V. – Москва, 1962. – С. 350.
35. *Щербина П.Ф.* Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С.198–214.
36. *Костюшко И.И.* Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – Москва, 1962. – С. 271.
37. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С. 114–115.
38. Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – С. 6.
39. *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – С. 71.
40. Там само.
41. Там само. – С. 74.
42. Там само.
43. Там само. – С. 76.
44. Там само. – С. 76–77.
45. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века. – Москва, 1974. – С. 255.

Александр Реент

К проблеме отмены крепостного права в 1861 г.

Статью посвящено рассмотрению проблемы отмены крепостного права сквозь призму современного переосмысления. Расскрывается процесс вызревания объективных условий этого шага, уточняется, в чьих интересах происходили процессы и какие последствия они имели как для Украины, так и Росийсской империи в целом.

Ключевые слова: *крепостное право, крестьянская реформа 1861года, историография.*

Olexander Reint

To a problem of a cancelling of the serfdom in 1861

The article examines the serfdom abolition problem of in the light of contemporary rethink. Ripening of this step objective conditions is disclosed, in whose interests the processes took place and what after-effects they had in Ukraine and totally in the Russian Empire is specified.

Kew words: *the serfdom, country reform of 1861, historiography.*

УДК 94 (1: 329.17 (438:470:477).081

Юрій Земський (м. Київ)

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 Р. В КОНТЕКСТІ ПРОТИРІЧ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В статті розглядається взаємозалежний вплив реформи 1861 р. та процесів, що відбувалися в житті російської громадськості за умов лібералізму в політиці Олександра ІІ. Зокрема, конфронтація польсько-російсько-українських національних інтересів в Правобережній Україні.

Ключові слова: *Селянська реформа, націоналізація свідомості, національні інтереси, протиріччя, патріотизм.*

Відомо, що селянська реформа 1861 р. "народжувалася" досить складно. Красномовною в цьому сенсі є промова Олексадра ІІ, виголошена на зібранні предводителів дворянства Московської губернії 30 березня 1856 р.: "Чутки носяться, що я хочу дати волю селянам. Це несправедливо і ви можете сказати це всім, праворуч і ліворуч, але почуття ворожості між селянами і їхніми поміщиками, на жаль, існують і через це було вже кілька випадків непокори поміщикам. Я переконаний, що раніше чи пізніше ми повинні до цього прийти. Я думаю, що і ви однієї думки зі мною; а тому багато краще, щоб це відбулося згори, а не знизу"[1]. Зрозуміло, що маючи дворянство за соціальну опору власного правління, самодержець остерігався викликати їхнє невдоволення, а отже й змушений був "пояснювати" їм, що альтернативи звільненню селян вже не існує. Водночас, через довірених людей Олександр ІІ змушений був спонукати Таємний комітет та дворянські зібрання губерній (в складі яких, переважно панували антиреформаторські настрої) до активніших зусиль в підготовці та вирішенні селянського питання.

Проте, сама природа самодержавства, тобто необмежена нічим влада монарха, спокушала і підштовхувала до дій, які б сприяли повноті утвердження абсолютизму влади. Цього якраз найбільше й бажав Олександр ІІ і про це він оголосив у найперших своїх промовах при вступі на трон. 19 лютого 1855 р. на засіданні Державної ради новий самодержець визнав себе послідовником "бажань та бачень" своїх августійших попередників – "Петра, Катерини, Олександра благословенного і незабутнього нашого батька", а на прийомі дипломатичних представників у Зимовому палаці 23 лютого завірив, що буде "настійливо дотримуватися політичних принципів батька і дядька (Миколи І і Олександра І) – принципів Священного союзу"[2]. Тому не треба впадати в ілюзії щодо поведінки та "реформаторської рішучості" Олександра ІІ. Як слушно зазначає Реймонд Пірсон, за жодних історичних обставин самодержці не робили добровільних поступок, які могли б привести до виникнення чогось, що нагадувало б "договірні права" – угоду між сувереном і народом, яка з'єднувала б ці сторони взаємними обов'язками[3]. Традиції нічим не обмеженої влади перешкоджали дотриманню навіть встановленої вже законодавчої процедури, адже самодержець особисто жалував (власне – дарував усім підданим) і закони, і права, і повноваження, а тому все це було лише ласкою царя. Інакше кажучи, проведення реформ свідчить, що вони стали необхідністю для самодержавства.

Найбільш істотним рушієм реформаторства в Російській імперії була, звісно, поразка у Кримській війні (1853-1856 рр.). Вона означила архаїчну відсталість економіки Російської імперії, а відтак – потребу в її модернізації. Однак, не менш важливо – вона суттєво підірвала авторитет самодержавства не лише у зовнішній політиці, але й перед власними підданими. В суспільстві розпочалися палкі дискусії навколо усіх без виключень проблем, що потребували нагального вирішення, а водночас прийшло усвідомлення, що велич Росії, яку витворив Микола І, була вдаваною, насправді – Росія відстала, архаїчна, із засиллям азійських пережитків, а отже потрібно все змінювати.

Російська громадськість публічно переосмислювала власне життя та історію Росії. "Ми здалися не перед зовнішніми силами західного світу, а перед нашим внутрішнім безсиллям" – писав Юрій Самарін[4]. "Севасто-

поль повинен був впасти, щоб у ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення" – писав Іван Аксаков[5]. А далі, в пориві боротьби за правду, за очищення, проти тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література. Як зазначав літературний критик початку XX ст. Павло Сакулін, в справі викриття хиб у різних сферах суспільного життя, на середину XIX ст., з'явилася навіть певна спеціалізація. Олександр Кошелєв викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), Олексій Хомяков брехню церковну, Юрій Самарін брехню урядову, Іван Кірієвський брехню суспільну та індивідуально-людську. Микола Пирогов виступив грізним карателем брехні, на якій тримається вся цивілізація, що лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварськ[6]. Відмовляючись "всім миром" від обридлої системи задушливого деспотизму, суспільство, насправді, почало руйнувати механізм цієї системи, і створювати, поки що лише в свідомості, у вольовому прагненні – паростки громадянського суспільства.

Такі обставини змусили самодержавство до поступок: було закрито Вищий цензурний комітет (3 грудня 1955 р.) і як "гриби після дощу почали виникати нові видання – "Русский вестник", "Русская беседа", "Сельское благоустройство" і т. д. – пише Лариса Захарова[7]. Коронація Олександра II у серпні 1856 р. супроводжувалася амністією політичних в'язнів: декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців, учасників Листопадового повстання 1830-31 рр. Введена Миколою I заборона на закордонні поїздки і висока плата за паспорти були скасовані. Припинено було також контроль за університетами. Таким чином, в самодержавній імперії з'явилося середовище громадянського змісту, з'явилася громадська думка, а влада цілком стихійно та вимушено почала виявляти елементи лібералізму в політиці, насправді – життєві обставини змусили Олександра II відмовитися від основ миколаєвського авторитаризму, принаймні на певний час.

Звісно, що реформ потребували усі сфери життя. Серед найболючішого – рабство кріпосного права, а разом з ним – тотальна неграмотність та повна аполітичність селянства (страх, забитість, нерозуміння та байдужість до питань громадського життя), а одночасно – необмежене свавілля поміщиків та чиновництва. Однак, поряд із економічними та соціальними, надзвичайно актуальними були в імперії також проблеми національні.

Природно, що представники різноетнічної освіченої громадськості імперії, усвідомивши у перші роки правління Олександра II власну силу громадського впливу на владу, порізному бачили майбутнє імперії. Інакше кажучи, в загальному процесі визрівання громадянської свідомості в Російській імперії зароджувалися та набували самостійного вектору розвитку різні течії націоналізації (тобто усвідомлення власної національної належності). Найбільш відомими, власне російськими течіями громадянської свідомості (зі своїми баченнями перспектив імперії) були: західники, слов'янофіли та прихильники ліберальної демократизації в російському суспільстві. Однак, водночас, відбулося виокремлення, відмінних від російського, окремих націотворень – польського та українського. Тож масовий та одностайний, як здавалося на початку, громадський рух в Російській імперії (з вимогами реформ) досить швидко зазнав розколу саме через проблеми національні, найпершою з яких постала польська.

"Польське питання", яке перманентно загострювалося в Російській імперії впродовж усього XIX ст., тоді – наприкінці 50-х рр. стало навіть своєрідним ферментом демократизації росіян. Лонгин Пантєлєєв подав у своїх "Спогадах", наприклад, переказ, що на зустрічі чи то 1858, чи то 1859 Нового року відомий дещо пізніше апологет самодержавства та найзапекліший полонофоб Михайло Катков після різних промов "вискочив раптом на стілець і проголосив тост: "За розчленування Росії!", він був палким прихильником А. Міцкевича та, як і всі, вболівав тоді за Польщу"[8]. Барон Андрій Дельвіґ, згадуючи своє московське життя 1861 р. стверджував, що багато чув від людей "цілком русских і розумних, що не слід нам утримувати Польщу, оскільки неможливо столицю Польщі і весь край, населений поляками, тримати вічно під загрозою русских гармат"[9]. Впродовж 1858-61 рр. громадськість просто вимагала від самодержавної влади свободи для Польщі. Тож цілком обґрунтовано можна стверджувати, що й події у Польщі розгорталися під прямим впливом того, що відбувалося в Росії.

Пожвавлення громадського життя в ім-

перії, пропаганда демократизації, захоплене читання герценівського “Колокола”, селянські очікування на звільнення з кріпацтва, студентські невдоволення та вимоги в університетах і т. п. – спонукали до зростання сміливості та рішучості у настроях поляків. Приміром, у 1856 р. вимоги поляків були досить скромними і обмежувалися бажаннями реалізувати Статут 1832 р. (з правами певної автономії Царства Польського), який був оголошений, але лише частково впроваджений Миколою І. А за кілька років “очікування реформ” польський національний рух набув всенародного розмаху, “вилившись” (з літа 1860 р.) у вуличні демонстрації та протести (які з лютого 1861 р. вже зазнавали розстрілів з боку російських військ), “маніфестаційні акції” в костелах, студентські заворушення тощо[10]. Апогеєм формування політичних вимог поляків став так званий з’їзд в Городло у жовтні 1861 р., після якого вони вже не погоджувалися на менше, аніж відновлення своєї держави в кордонах 1772 р.[11] До часу “Городельського проголошення” співчуття російської громадськості польським вимогам було майже повним та беззастережним. Однак, коли вони оголосили, що без повернення Українського Правобережжя відновлення їхньої держави буде не повноцінним та почали готуватися до військових дій – думка російської громадськості змінилася на протилежне. Прагнення відновити Річ Посполиту стало підставою для згортання лібералізму в політиці імперії та розбудило промонархічні настрої серед росіян.

Таким чином, зміни російських настроїв щодо “польського питання” відбувалися разом із зростанням національних вимог поляків, а також супроводжувалися націоналізацією самих росіян. Тобто, одночасно із спротивом польським національним вимогам у середовищі російської громадськості відбувалося “формування” ідей російської нації та російських національних інтересів. Власне, інтереси польської нації поставили проблему самовизначення російської нації, а під час “пошуку відповіді” на цю проблему самоідентифікації в російському суспільстві – “недоторкані” кордони Російської імперії стали (для переважної більшості росіян) важливішими, аніж демократизація суспільного життя. Таким чином, проімперський патріотизм виявився сильнішим за бажання досягти справжньої свободи кожного індивіда–громадянина та свободи народів, зібраних в імперію.

В умовах загальної демократизації суспільного життя та в атмосфері очікування реформ (найголовнішою з яких громадськість незаперечно вважала ліквідацію кріпацтва), наприкінці 1850-х рр. активізувався також український національний рух. Про рівень усвідомлення свого покликання українською національною елітою, а також про їхню впевненість в тому, що український народ власною політичною історією попередніх століть набув готовності до повноцінного національного життя зазначав у статті „Україна” (що була опублікована у січневому за 1860 р. герценівському „Колоколі”) Микола Костомаров: „Більшість великоруської та польської публіки звикло не вважати нас окремим народом, не визнавати наявності у нас елементів самобутнього життя, які виробилися минулим, сумніваються щодо існування у нас власної народної мови і у можливості її літературного розвитку, та й загалом, ставлять наші особливості в ряд провінційних відтінків – то російської, то польської національностей… Благотворний вплив весни царювання Олександра II розбудив і Малоросію… Звільнення селян надихає нас сподіваннями долі для бідного, пригніченого народу нашого, у якого було забране все, чого він домагався впродовж усього свого життя з такою наполегливістю та саможертовністю. Дякуємо імператору Олександру II і просимо тільки, щоб народ звільнився не лише за назвою, але щоб насправді користувався перед законом однаковими правами із дворянством: іншої свободи Україна, стійка в старих своїх переконаннях, не зрозуміє”[12].

Останні слова М. Костомарова є досить символічними, оскільки новонароджена українська еліта вбачала найважливішими у своїй діяльності два напрямки, а саме – просвітницьку роботу в середовищі рідного простолюду, а також сприяння “вчорашнім кріпакам” у формуванні рівня свідомості вільних людей. В реалізації цих завдань українці сподівалися на реформаторські обіцянки російської влади, тим більше, що очікувані наміри влади були тоді суголосні із пануючими в середовищі російської громадськості ліберально-демократичними настроями. Крім того, діяльність українофілів була спрямована проти польських

національно-культурних претензій на Правобережну Україну, а отже, за цією ознакою, імперська адміністрація оцінювала дії українців „союзницькою" силою в боротьбі з „польщизною".

Наприкінці 1860 р. на адресу владних органів почали надходити чисельні скарги від польських поміщиків зі звинуваченнями київської молоді у „входженні в надзвичайно близькі стосунки із селянами", у „створенні ними товариства комуністів" тощо[13]. Місцева адміністрація, задля захисту станових порядків устрою імперії розпочала слідство проти "хлопоманів". Однак, в ході слідства з'ясувалося, що всупереч „небезпеці" хлопоманів згідно станових інтересів, їх зовсім не можна карати з огляду інтересів національних. Адже скаржилися на хлопоманів польські поміщики за те, що останні захищали інтереси „руських" селян. А отже, "друзі" "руських" (тобто українських) селян – хлопомани, цілком логічно мали сприйматися „союзниками" "русскої", точніше – російської влади. Тим більше, що селяни, у міру ближчого знайомства з хлопоманами, проймалися до них надзвичайно високою довірою. Київському генерал-губернатору, наприклад, доповідали, що селяни настільки „боялися втратити довіру та дружбу із хлопоманом Тадеєм Рильським..., що готові були на його користь погоджуватися зі всім про що б не запитали, але проти нього кожен відмовлявся свідчити"[14]. Тому цілком логічним був висновок генерал-губернатора, що „переслідування і покарання Рильських [Тадея та його брата Йосипа – Ю.З.] може скласти в очах селян уяву, що влада утискує тих, хто виявляє до них співчуття, а відтак може виникнути недовіра до влади, тож не вважаю зручним їх переслідувати"[15].

Надзвичайно переконливо для імперської адміністрації пояснив цю проблему на допиті Володимир Антонович (спеціально створеній владою слідчій комісії). „Майже два роки, – свідчив В. Антонович, – у поміщиків нашого краю дуже погані настрої щодо студентів, їх звинувачують у настановленні селян проти поміщиків... насправді ж, польська публіка утвердилася в фанатичній думці, що цей край є корінною польською провінцією і лише польські дворяни повинні виключно визнаватися громадянами цього краю... Але знайомство студентів з реаліями переконує в іншому, і студенти доводять, що край цей за перевагою населення, без сумніву є південно-руським, а поляки, навпаки, намагаються полонізувати і окатоличити тутешній народ..."[16]. Насправді, спротив національним претензіям поляків на Правобережну Україну став найважливішим фактором для імперської влади, що обумовлював "можливість" існування українського руху. Тож лояльне ставлення влади до українських діячів повсякчас поєднувалося із антипольськими виступами останніх.

Однак, не менш вагомим фактором сприяння легалізації роботи українофілів була також селянська реформа 1861 р. Вона стала підставою, що дозволила українській національній еліті легально заговорити про українських селян як самобутній народ із природним правом власного самовизначення, а водночас – розпочати діяльність, що сприяла набуттю селянами усвідомлення особистих прав вільних людей. Адже реформа проголошувала свободу селян, а отже, потенційно моделювалася соціальна система „рівності" всіх підданих перед спільним сувереном – самодержцем. Тож тепер було важливо, аби селяни, усвідомивши свій новий статус, поводилися у стосунках зі своїми "вчорашніми" господарями, як належить поводитися вільним людям. Оскільки в Правобережжі селяни перебували в середовищі впливу польської культури, то для імперської влади було важливо, аби "ставши вільними людьми" вони набули та утвердилися в лояльності до імперської, власне – російської культури.

Отже влада усвідомлювала, що українських селян не можна залишити без належного, політично "правильного просвітлення". Тож київський генерал-губернатор в листі до міністра внутрішніх справ у квітні 1860 р. наголошував, що зважаючи на зусилля польської шляхти, яка масово відкриває несанкціоновані школи для навчання місцевих селян, важливо налагодити початкову освіту зусиллями влади, аби виховувати їх (селян) "в дусі православному та національно русскому"[17]. І згодом, у 1862 р. той же посадовець за тією ж адресою знову ж переконував: "В теперішньому часі, із звільненням селян з кріпацтва, постало першочергової ваги питання про початкову народну освіту... національна освіта повинна не тільки здолати закостеніле невігластво, але і протидіяти претензійним зусиллям поляків – релігійним і політичним"[18]. Адекватно розуміючи суть проблеми, висловлював занепокоєння і

міністр народної освіти: "...Поляки не припиняли і не припиняють таємно працювати в інтересах своєї національності; постійно виявляється їхнє прагнення взяти у свої руки справу народної освіти і виховання місцевого народу в дусі польської народності, в цьому можна переконатися через появу в різних місцях шкіл, які відкриваються без дозволу начальства"[19].

Підняття свідомості народу через надання йому грамотності та елементарних знань було також головною метою діяльності українофілів. Володимир Антонович, якого польська шляхта звинувачувала у "зловмисному зближенні" із українськими селянами, пояснював у двадцятих числах лютого 1861 р. російській адміністрації, що поляки не зрозуміли змісту реформи, щойно проголошеної маніфестом 19 лютого, за якою встановилися громадянські стосунки, тож визнання студентами-шляхтичами (власне, хлопоманами) селян „рівними собі", дружньо-товариські взаємини з ними є цілком природними – „в житті треба виявляти християнську і братерську любов до ближнього, а тому не можна допускати поганих стосунків із селянами, зневажати їх як особистостей"[20]. А вже згодом, у першому числі „Основи" за 1862 р., у своїй знаменитій „Сповіді", він детально розтлумачив позицію нової української еліти.

Реагуючи на звинувачення польського шляхтича Тадеуша Падалиці у відступництві, В. Антонович погодився і визнав себе відступником, але з гідністю констатував, що він відступився від ідеології шляхетської обраності та зверхності. Для польських шляхтичів, що живуть в Україні, писав він, є лише два шляхи: "або полюбити народ, серед якого вони живуть, пройнятися його інтересами, повернутися в народ, колись покинутий їхніми предками і невтомною працею та любов'ю, в міру сил, залагодити все зло, принесене ними [предками теперішньої шляхти – Ю.З.] народу, який вигодував чисельні покоління вельможних колонізаторів..., або ж, якщо для цього не вистачить моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом для того, щоб не додавати собою ще однієї дармоїдської особи, щоб, нарешті, позбутися самому перед собою огидного докору в тому, що і я теж колоніст, теж плантатор..., і що я належу до табору тих, хто прагне загальмувати народний розвиток"[21].

Отже, В. Антонович репрезентував політико-ідеологічну позицію новоявленої національної української еліти, яка щирим серцем сприйнявши реформу ліквідації кріпосного права, зневажувала шляхетські привілеї, а натомість, шляхетно брала на себе добровільні зобов'язання прислужитися народу, виводячи його із пітьми неписьменності та політико-правового невігластва. Важливо зазначити, що й російська громадськість, й імперська влада цілком прийнятно і, навіть, із солідарністю ставилися до національного руху українців, з огляду саме на їхню просвітницьку діяльність серед українського селянства. За підтримки російської громадськості та згоди влади розгорнулося видання українського часопису "Основа", а також друк букварів та дешевої літератури для простолюду українською мовою (на фінансування чого українофіли збирали неабиякі пожертви також серед росіян); тоді ж виник і рух недільного шкільництва, який, зародившись у Києві, швидко набув загальноімперських масштабів. У панівних колах та серед освіченої громадськості серйозно обговорювалася можливість перекладу Святого Євангелія українською, а також навчання українських селян в початкових класах школи рідною мовою[22].

Усі ці загальновідомі факти незаперечно засвідчують, що український національний рух в контексті реформи 1861 р. частково вимушено (через лояльність до нього російської громадськості), частково кон'юнктурно (через його опозиційність до польського національного руху) сприймався, певний час, владою Російської імперії як прийнятний. Однак, у міру зростання конфронтації поміж польськими та російськими національними інтересами в Українському Правобережжі, влада рішуче змінила своє ставлення також до українофілів.

Процес націоналізації суспільства (власне, формування національного самоусвідомлення серед громадськості імперії) породжував цілком адекватні прагнення й у самодержавної влади. Тобто, влада Російської імперії вимушена була зважати на широке розгортання націоналізаційного процесу в середовищі громадськості. Причому, поява кількох напрямів націоналізації свідомості (власне – польського, російського та українського), що ввійшли згодом між собою у конфлікт, склала сприятливе середовище для маневру імперської влади. А відтак – у владних колах

з'явилася усвідомлена зацікавленість, по-можливості, максимально втрутитися у цей процес та очолити його, що зрештою і сталося. Причому, російські сановники досить успішно навчалися на досвіді тих націоналізаційних процесів, що випереджуючи російський хід розвитку, відбувалися у Західній Європі.

За режиму панування певних династій влада і формально, і реально належала саме їм (династіям), а не націям, але в міру зростання сили громадських рухів, в міру формування націоналізмів як "панівних народів", так і "малих народів" (тобто тих, що перебували у складі держави "панівного народу"), пише Олексій Міллер, "по всій Європі давні династії, з більшим чи меншим успіхом, з більшим чи меншим… ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони зважувалися на це вимушено. Старий світ, у якому вони отримували свою владу "від Бога" і здійснювали її над різноманітними "мовами й народами" (у тому числі тими, які прийнято називати панівними), був звичнішим і зручнішим, але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення колишніх механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок цього нового, не завжди зручного для них джерела легітимації… цей офіційний націоналізм був реактивним у тому сенсі, що слугував відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, до того ж як тих, котрі перебували у стані пригнічених меншин, так і тих, котрі складали етнічне ядро імперії"[23].

Про це ж, іще у 30-х рр. XX ст. дослідниця імперської політики Олена Драбкіна писала, що історію російського державного націоналізму можна поділити на два періоди, межею між якими було Польське повстання 1863 р. До вказаних подій націоналізм "ніби перебував "у собі" і не мав ідейного осмислення", але в середині XIX ст. він "виробив бойову, войовничу програму, перетворившись у активного носія реакції та великодержавності... До 60-х рр. національне питання у самій Росії було на задньому плані, Польське повстання стало поштовхом, після якого національне питання в Росії перетворилося на один із центральних пунктів світогляду"[24].

До середини XIX ст. російська націоналістична політика охоплювала лише еліти, ігноруючи підвладні маси простолюду. В поле уваги на щораз нових, захоплених Росією територіях потрапляв панівний стан – нобілітет. Саме його і прагнули "обробити" у "проросійському" дусі шляхом навернення у число "вірнопідданого дворянства", а також "жалуючи": титули, звання, посади та землеволодіння. Проте, націоналізаційні процеси, що відбувалися у XIX ст. на теренах Європи, власне, трансформація європейських суспільств у нації – спричинилися (за відомих обставин середини XIX ст.) до появи подібного процесу і в Російській імперії. Отож, усвідомивши, що націоналізм є справжньою, реально дієвою силою, влада імперії також "вимушено" почала націоналізуватися, формуючи "офіційний" - проімперський націоналізм, що протиставлявся громадянській націоналізації. Проте, узагальнено можна стверджувати, що династія Романових не мала в цьому сенсі чіткої тактики дій, не мала перспективної стратегії, кожен із імператорів другої половини XIX – початку XX ст. поводився в колі цих проблем, не успадковуючи досвіду попередника, тому – в різному часі "офіційний" націоналізм набував різного обличчя, а крім того, одночасно могли існувати та виявляти себе кілька різних типів "народного" – громадянського націоналізму, що репрезентувалися окремими політичними проектами. Андреас Каппелер, наприклад, визначив три головні різновиди російського націоналізму: реакційно-антисемістський, консервативно-православний та ліберально-конституційний, виходячи з чого завжди неясною була сама концепція нації в Росії; до неї у різних випадках включалися: 1) усі піддані імперії; 2) члени привілейованих станів; 3) російські православні (маються на увазі великороси) або 4) усі східні слов'яни, в дусі традиційного значення поняття Русь[25].

Отже, втрата авторитету та непевність у діях імперської влади в процесі зростання громадської активності перших років правління Олександра II, підштовхнули офіційні кола до розуміння, що без націоналізації не уникнути подальшого розколу між правлячим двором та суспільством, більше того, цілком доцільно було б скористатися націоналістичними почуттями в інтересах посилення єдності імперії. Причому, оскільки в ліберальні (по суті, антисамодержавні) настрої "впадала" освічена частина російської громадськості, власне дворяни (головна соціальна опора царя за становими

законами самодержавства), то тепер до них – дворян вже не могло бути повної довіри. А отже, повинна була з'явитися нова сила на яку міг би опертися правлячий двір. В цьому контексті, селянська реформа 1861 р. – реформа дарування селянам "свободи", унезалежнення їх від волі дворян-поміщиків – формувала саме ту нову силу опори царя. Тож вже не суто дворянство, а увесь народ (а щонайперше – простолюд) мав пройнятися почуттям любові до самодержця, відданості йому та готовності на жертовність за його покликом, оскільки в його особі концентрувався зміст "турботливого опікуна", "люблячого батька", що піклується за "своїх людей", він "визволитель від кріпацтва" та "справедливий суддя". А отже його діяльність спрямована на забезпечення "добра для всього народу", а його рішення є "священними". Так з'явився офіційний, проімперський націоналізм.

Посиленню позиції самодержця "в очах свого народу" сприяла також поява сил "ворожих" інтересам самодержця-імперії-вітчизни. Звісно, що роль такої сили, щонайперше, зіграли поляки. В різних сферах російського суспільства – серед вищих сановників, чиновників, представників "паріотичної"–промонархічної громадськості з'явилися "прозріння", що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї серед народу та навертаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно "обробляють" поляки, аби "організувати" їх як союзників.

Про це, зокрема, йшлося в записці "Про засоби зросійщення Західного краю", підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: "...Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З,] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп [Йдеться про викуп землі селянами за реформою 1861 року. Згідно з маніфестом, потрібно було в кожному краї, зокрема, підготувати умови, за якими селяни мали б викуповувати земельні ділянки у поміщиків при посередництві держави. – Ю.З.] на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, опираючи їх роботу на утвердження русской народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства"[26]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності[27].

Дієвим, зручним та не складним засобом "мобілізації" всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто "ворог", який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи турботам царя про "свій народ" у "нашій Вітчизні". Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що "все суспільство", очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було "справедливо покарано", витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові "вороги" єдиної і неділимої Вітчизни – "сєпаратісти", "мазєпінци"– українці; "кровопівци", "міроєди"– євреї; "нємчішкі", "антіхрісти" – німці; "бусурманє", "дікіє" – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або "старі" доповнювалися "новими", але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізовувала свідомість "справжніх русскіх" для боротьби із ворогами "Вітчизни" – імперії.

Ще до середини XIX ст., навіть попри події 1830-31 рр., в російській суспільній думці, зазначає сучасний російський дослідник Михайло Долбілов, традиції польської шляхетності характеризувалися цілком позитивно. Образ поляка пов'язувався із певною "фемінністю", що трактувалося як елегантність, світськість, витонченість, а разом з тим, із "лицарством", що розумілося як європейська цивілізованість і благородство. Однак, з початку 60-х рр. "фемінність" тлумачилася вже як боягузтво, лякливість, а "лицарство" стало темою для іронії та уособлюва-

ло відсталість і релігійний фанатизм[28].

Боротьба із польською символікою набула маніакальних форм: жіночий жалобний одяг, католицькі статуетки, хрестики, католицькі меси, панахиди, промови ксьондзів, спів гімнів – раптом все набуло у російській уяві "антилюдського" тлумачення. "Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації" – пише М. Долбілов[29]. На доказ сказаного, моторошний взірець–приклад такої публіцистики навів барон Борис Нольде. У травні 1863 р. в слов'янофільській газеті "День", один із очільників та ідеологів слов'янофільства Юрій Самарін писав: "Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні ...в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні"[30].

Вступивши на шлях націоналізації імперська влада досить швидко та успішно почала підпорядковувати собі російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія "заговорила" з російською громадськістю мовою "Вітчизни, яка в небезпеці", імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, вже наприкінці 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями "пронародно"-російського забарвлення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську.

Польські національні інтереси, зігравши роль "ворога" національним інтересам росіян, сприяли, водночас, національній консолідації останніх. Однак, характерно, що такий перебіг подій безпосереднім чином стосувався українців, адже у вказаному протистоянні найбільш принциповим фактором його загострення та поглиблення було Українське Правобережжя на яке кожна із антагоністичних сторін претендувала як на невід'ємно-законну частину свого „державного тіла", а отже і в українському селянстві Правобережжя як польська, так і російська освічена частина суспільства бачили „свій" народ. Тож поява тут (серед безмовного, через свою майже суцільну неписьменність місцевого селянства) людей, які почали говорити від імені селян, які визнали їхню мову, культуру, світоглядні цінності своїми рідними, а себе назвали органічною частиною цього народу та проголосили готовність захищати його інтереси, сприяти його освіті та набуттю громадянської свідомості, тобто – поява хлопоманів, внесла суттєві корективи у польсько-російське взаємопоборювання.

На етапі помірних вимог поляків та лише публіцистичної війни із ними, росіяни вбачали українців союзниками. В Російській імперії завжди вважалося політично доцільним все те, що могло сприяти посиленню її "єдиноначальної влади". Зокрема, наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років суголосно зі зростанням політичної активності поляків, очевидне або хоча б умовне антипольське спрямування будь-якої із справ стало своєрідною перепусткою для отримання дозволу від влади на реалізацію чи впровадження такої справи. Тож один із найбільших національно-стверджуючих успіхів українців середини XIX ст. – створення власного часопису „Основа" також, значною мірою, був обумовлений фактором антипольського його спрямування. Цю місію часопису однозначно засвідчив Григорій Галаган листом до Михайла Юзефовича: „Збирайтеся Ви всі із силами і розміщуйте в „Основі" статті із яких всі могли б бачити до якої міри [наш – Ю.З.] край руський, а Ляхи в ньому або гості, або за походженням руські, які зрадили своїй народності і втратили усяке право на моральний зв'язок з народом"[31].

Вирішенням подібних проблем – виховання та навчання у "проруському" (а ще важливіше у антипольському) дусі українських селян пояснюється також підтримка владою імперії недільних шкіл. Владі імпонувало, що ініціативою знизу, без жодних витрат для державної скарбниці, але із наглядом чиновників освітнього відомства відбувалося,

альтернативне зусиллям поляків, "просвітлення" простолюду. Одночасно, з міркувань посилення довіри між владою та народом – певної легалізації набула, навіть, українська мова (щонайперше, як альтернатива польській та "засіб" доступної передачі селянам владних розпоряджень). Київський цивільний губернатор Павло Гессе, наприклад, у 1861 р. розпорядився перекласти українською свою промову щодо введення уставних грамот, яку виголошував до волосних старшин[32]. Таку ж практику впровадив і чернігівський губернатор Сергій Голіцин. Він послуговувався "Селянським положенням" перекладу Пантелеймона Куліша, а окрім того, принагідно, долучився до передачі у Петербург коштів, які були зібрані чернігівськими громадівцями на друк української літератури[33]. Подібним чином, Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє розіслало по всім волостям своєї губернії роз'яснення селянам про їхні нові права, згідно "Положення" 19 лютого 1861 р. також в українському перекладі[34]. А на засіданні Західного комітету, що діяв при російському уряді, ще навіть у грудні 1862 р., тобто вже після заборони недільних шкіл та із появою в російській риториці поняття „український сепаратизм", все ж визнавали, що православне духовенство, яке найближче контактує із народом, може бути надійним його вихователем лише послуговуючись мовою народу. Тому з метою підвищення довіри народу доцільніше надавати йому освіту місцевою, зрозумілою народу мовою. Тоді ж таки Комітет постановив: „Якою мірою можливо і необхідно зобов'язати притч, щоб як навчання народу, так і звершення богослужіння велося місцевим наріччям, із одночасним викладанням також російської мови, треба і можливо вирішити лише на місці"[35].

Лояльність імперської влади щодо українського руху зберігалася поки лояльною до українців (як і до поляків) була російська громадськість. Однак, разом із націоналізацією політики імперської влади, разом із "появою ворога" – полонізму, що почав "загрожувати недоторканості кордонів" імперії-вітчизни, а відтак – із "злиттям інтересів" самодержавства та російської громадськості прискіпливі патріоти імперії побачили "раптом" в українофільстві ніщо інше як "загрозу сепаратизму", не меншу польської. Причому, допомогли росіянам "побачити українську загрозу" ніхто інший як поляки.

Саме за чисельними скаргами польських поміщиків на адресу російської адміністрації народилися слідчі справи, за якими влада у січні 1861 р. притягла до відповідальності Тадея та Йосипа Рильських разом із Володимиром Антоновичем[36], а у квітні 1861 р. – Бориса Познанського[37]. Застереження поляків щодо небезпечності "зближення хлопоманів з народом" (як вони писали у публіцистиці та в доносах владі) значною мірою обумовили справжню трансформацію в поглядах на ці ж процеси, спочатку імперської влади, далі – щирих захисників та патріотів "неподільної імперії", а згодом – всієї російської громадськості.

Тож завдячуючи вже проімперсько-охоронній пильності російських чиновників та стурбованих патріотів імперії у лютому 1862 р. з'явилася справа звинувачення Костя Михальчука[38]; у червні 1862 р. справа Андрія Красовського[39] та справа тотального закриття усіх недільних шкіл і читалень[40]; у липні 1862 р. вдруге справа Бориса Познанського[41] (тепер вже за поданням не поляків, а російських патріотів); у вересні 1862 р. справа Павла Чубинського та братів Синєгубів[42]. Протягом того ж часу виникло також ряд слідчих справ проти діячів Чернігівської, Полтавської та Харківської громад[43], а в підсумку – 18 липня 1863 р. виданий був сумнозвісний Валуєвський циркуляр.

Отже, політика імперії, "поєднавши інтереси" російської громадськості з інтересами самодержавства, тобто націоналізувавши освічену російську громадськість у "проімперському" дусі, вдалася тепер до найпростішого – репресій, спрямованих проти національних рухів, які загрожували міфічній гомогенності "єдиної і неподільної вітчизни", а також підривали "святий" для імперії принцип самодержавного "єдиноначалія". Бо стало зрозуміло, що ідея-міф "єдності" Великої, Малої та Білої Русі ніяк не могла узгодитися із існуванням самобутньої мовно-культурної окремішності українців.

За переконаннями російських патріотів, на теренах імперії допустимою була лише "прорусская" – в тогочасній термінології, тобто – проросійська, а це тотожно – проімперська націоналізація. Вона повинна була реалізуватися через "виховання" народу у любові до царя та його імперії. Саме реалізації цієї мети надзвичайно прислужилася реформа 1861 р.

Маніфест царя, почутий усіма селянами у своїх церквах, але нікому з них незрозумілий, проголосив буцімто свободу та обіцяв землю. Однак, в подальшому його впровадженні, з'ясувалося, що селяни зобов'язані були викупити собі землю, тож невдовзі з'явився народний міф про "доброго" царя та злих, лукавих, підступних поміщиків-дворян, котрі "сховали" справжню свободу і вимагають на свою користь виконання нових, незаконних повинностей. Це якраз і сприяло "офіційній", проімперській націоналізації свідомості мас. Саме це стало одним із факторів, що зумовив виступ українських селян Правобережжя на стороні самодержця під час подій Січневого повстання 1863-64 рр., коли селяни ігнорували заклики польської шляхти спільно виступити "за нашу і вашу свободу", а натомість, створювали, згідно розпорядження імперської влади охоронну варту самооборони повстанцям[44].

Вдаваність та лицемірну оманливість всього імперського лібералізму й усіх "прогресивних" реформ, разом із селянським звільненням 1861 р. (про які так багато говорили російські патріоти, захищаючи імперію й підносячи роль самодержця у справі прогресивного поступу Росії), викрив ще у 1867 р. Карл Маркс. Звільнення селян зовсім не означає, що Росія вступила до сім'ї цивілізованих народів, писав К. Маркс – насправді "...воно [звільнення селян – Ю.З] врятувало верховну урядову владу від спротиву, який могли виявити до її централізаторської діяльності дворяни. Воно створило широкі можливості для вербування в свою армію, підірвало общинну власність російських селян, роз'єднало їх і зміцнило їхню віру в царя-батюшку. Воно не очистило їх від азіатського варварства, бо цивілізація створюється століттями. Всяка спроба підвищити їхній [селян – Ю.З.] моральний рівень карається як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості [йдеться про "рух тверезості", започаткований у 1859 р. з ініціативи священиків, що охопив ряд західних губерній імперії, в тому числі Українського Правобережжя, але заборонений владою[45] – Ю.З.], які прагнули врятувати московита від того, що Фейєрбах називає матеріальною субстанцією його релігії, тобто від горілки. Невідомо, які наслідки викличе в майбутньому звільнення селян, а сьогодні очевидно, що воно збільшило наявні сили царя"[46].

Як бачимо, не вживаючи лише самого терміну, Карл Маркс говорив ні про що інше, як саме про націоналізацію політики Російською імперією, яка засобами політики самореформування 60-х рр. дещо дистанціювала від себе дворян і почала апелювати до широких мас неосвіченого, напівзлиденного селянства. У відповідь, селянство кожен найменший крок влади на поліпшення свого життя підносило як величезну ласку та доброчинність царя, а отже маси простолюду тепер ставали базовою соціальною опорою імперської політики.

Нетрадиційно трактував наслідки реформи 1861 р. також відомий російський шовініст та публіцист Михайло Катков. Всупереч її звичному тлумаченню, як дарування свободи селянам, він стверджував, що, насправді, з цією реформою, відбулося знищення останнього обмеження влади самодержця. Влада поміщиків над селянами суперечила сутнісній природі самодержавства, яке не могло миритися із наявністю будь-якої влади, що походить не від нього, а отже, імператор покінчив із несправедливістю і став насправді повноцінним самодержцем[47].

Отже, селянська реформа 1861 р. започаткувала в історії Російської імперії впровадження нової технології правління. На зміну неподільному пануванню станових принципів, за якими самодержець опирався у своїй політиці на панівні верстви, тепер почав застосовуватися ще й принцип "проімперської" націоналізації свідомості мас. Задля чого імперія повсякчас вишуковувала "ворогів", "праведна" боротьба з якими слугувала засобом "єднання" народу навколо самодержця та інтересів імперії. Гарантом надійності дії проімперської націоналізації було (усіма силами пропаганди впроваджуване) переконання, що поняття імперія та вітчизна є тотожними. А отже боротьба за імперію та самодержця-імператора є суть патріотизмом.

Водночас, процес викупу землі селянами імперії, як відомо, затягнувся аж до початку XX ст., а тому, на той же час затягнувся й процес поширення на селян громадянських прав. Тож Російська імперії так і залишилася становою за принципами своєї організації, а селяни так і не усвідомили себе громадянами – суспільством, а через нерозвинутість громадянських стосунків та негарантованість громадянських свобод усі спроби обмежити владу самодержця впродовж усього XIX ст.

легко поборювалися владою. Специфічне суспільство – переважаюча частина якого (селяни) не мала громадянських прав, не розуміла їхньої значущості та цінності, а відтак – і не прагнула їх мати. Користуючись "сліпим" патріотизмом своїх підданих, що ґрунтувався на завжди чутливих протиріччях національних інтересів, імперія аж до останнього часу існування повсякчас вміло мобілізувала їх на свій захист.

Джерела та література

1 Слова Государя Императора, сказанные губернскому и уездным предводителям 30 марта 1856 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі: ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 13904. – Арк. 2.
2. *Захарова Л.Г.* Александр II // Российские самодержцы (1801-1917) / А.Н. Боханов, Л.Г. Захарова. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 177.
3. Пирсон Реймонд. Привилегии, права и руссификация // Ab imperio. – 2003. – № 3. – С. 44.
4. *Сакулин П.Н.* Русская литература 60-х годов // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 419-420.
5. Там само.
6. Там само. – С. 421.
7. *Захарова Л.Г.* Александр II…. – С. 179.
8. *Пантелєєв Л.Ф.* Воспоминания / Под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др. – Государ-е издат-во художеств. литер-ры, 1958. – С. 171.
9. Полвека русской жизни. Воспоминания А.И. Дельвига. 1820–1870. В двух томах / Редакционная и вступительная статья С.Я. Штрайха. Предисловие Д.О. Заславского. – М.-Л.: АКАДЕМИЯ, 1930. – Т. 2. – С. 153.
10. *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський націон-й ун-т ім. Івана Франка, 2002. – С. 326-327.
11. *Земський Ю.* Римо-католицьке духовенство Правобережної України в політиці владних структур Російської імперії середини XIX ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2008 рік. – Книга 1. – Львів: Логос, 2008. – С. 324-326.
12. Украйна (Письмо к издателю Колокола) / Колокол. – Лист 61. – 15 января 1860 // Колокол. Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон–Женева. Факсимильное издание. – М.: Издат-во Акад. наук СССР, 1962. – Выпуск третий. 1860. Лондон. – С. 499.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК), ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 2-8.
14. Там само, арк. 91 А.
15. Там само, арк. 122.
16. ЦДІАК, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 235 зв. – 236.
17. Там само, ф. 442, оп. 809, спр. 53, арк. 45–45 зв.
18. Там само, ф. 707, оп. 261(1862), спр. 6, арк. 2.
19. Там само. – Арк. 18.
20. Там само, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 236, 240.
21. *Антонович В.* Моя Исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке „Основы": „Что об этом думать?" и письма г. Падалицы в X книжке // Основа. – 1862. – Січень. – С. 93-94.
22. *Земський Ю.* Недільні школи в Українському Правобережжі середини XIX ст., як вияв націєформуючої свідомости їх засновників // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ–Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 178-194.
23. *Міллер О.* Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між "французькою" та "британською" стратегією // Схід–Захід. – 2001. – №4. – С. 185.
24. *Драбкина Е.* Национальный и колониальный вопрос в царской России – М.: Издат. Коммунистической академии, 1930. – С. 33-34.
25. *Міллер О.* Політика влади й російського націоналізму… – С. 186-187.
26. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі: РДІА), ф. 908, оп. 1, спр. 185, арк. 2-7 зв.
27. Там само, арк. 12 зв.
28. *Мильчина В.* О национальной идее без дефиниций и анахронизмов (Круглый стол "Национальная идея в России XIX века",

РТТУ, 13 июня 2001) // Ab imperio. – 2001. – №3. – С. 464.
29. Там само.
30. *Нольде Б.Э.* Юрий Самарин и его время. – Париж: УМСА – Press, 1978. – С. 151.
31. Лист Галагана до Юзефовича (1860 р.) // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Харків-Київ, 1930. – С. 357.
32. Текст промови Київського губернатора до волосних старшин у 1861 р. // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 17909-17911, а також: Пашина О. Промова київського губернатора Гессе до волосних старшин у російському й українському тексті // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 111-114.
33. *Шевелів Борис.* Чернігівська українська громада 1860 р. за неопублікованими паперами І. Андрущенка та С. Носа // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 18452-18453, арк. 29
34. *Шевелів Б.* Петиція українських громад до петербурзького комітету грамотності з р. 1862 // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 18445, арк. 10.
35. РДІА, ф. 1267, оп. 1, спр. 12, арк. 104 зв.
36. ЦДІАК, ф. 442, оп. 810, спр. 132.
37. Там само, оп. 811, спр. 91; Державний архів Київської області (далі: ДАКО), ф. 2, оп. 176, спр. 260.
38. ЦДІАК, ф. 442, оп. 812, спр. 56.
39. РДІА, ф. 1282, оп. 1, спр. 85; ДАКО, ф. 2, оп. 177, спр. 612.
40. ЦДІАК, ф. 442, оп. 812, спр. 106.
41. Там само, спр. 107.
42. Там само, спр. 166.
43. *Миловидов Лев.* Недільні школи 60-х рр. на Чернігівщині // ІР НБУВ. – Спр. 17749; *Граховецький Дмитро.* Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862 рр.) // Там само. – Спр. 17136; *Гніп Михайло.* Громадський рух 1860 рр. на Україні. – Державидав України, 1930.– Книга перша: Полтавська громада. – 236 с.; *Миловидов Л.* Наступ реакції на школу в 1860-х роках // За сто літ. – Державидав України, 1929. – Книга 4. – С. 48-50; *Гніп Михайло.* До історії громадського руху 1860 р. // Там само. – Державидав України, 1930.– Книга 5. – С. 170-182; *Возняк Михайло.* З життя Чернігівської громади в 1861-63 р. (листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Олександра Кониського) // Україна. – 1927. – Книга 6. – С. 114-123; Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178; *Супрунюк О.* Харківська громада наприкінці 1862 р. // Там само. – С. 178-191; *Світленко С.* Народолюбець Олександр Стронін // Там само. – 2002. – № 6. – С. 143-155.
44. Державний архів Хмельницької області, ф. 753, оп. 1, спр.1.
45. *Земський Ю.* Позиція священиків та офіційної влади Російської імперії у русі тверезості середини XIX ст. на Поділлі // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2005 рік. – Книга 1. – Львів: Логос. – С. 256-262.
46. *Маркс Карл.* Промова на польському мітингу в Лондоні 22. I. 1867 р. // Зібрання творів. – К., 1963. – Т. 16. – С. 200-202.
47. *Будницкий О.* О сословном и национальном вопросе в императорской России // Ab imperio. – 2001. – № 3. – С. 287.

Юрий Земский

Крестьянская реформа 1861 г. в контексте противоречий национальных интересов в Правобережной Украине

В статье рассматривается взаимозависимое влияние реформы 1861 г. и процессов, происходящих в жизни российской общественности в условиях либерализма в политике Александра II. В частности, конфронтация польско-российско-украинских национальных интересов в Правобережной Украине.

Ключевые слова: *Крестьянская реформа, национализация сознания, национальные интересы, противоречия, патриотизм.*

Yury Zemsky

The peasant reform of 1861 in the context of the contradictions of national interests in the Right-bank Ukraine

The article considers the interdependent influence of the reform of 1861 and the processes, which occurred in the life of the Russian society in the conditions of liberalism in Alexander's II policy. In particular, the confrontation of Polish-Russian-Ukrainian national interests in the Right-bank Ukraine is observed.

Key words: *peasant reform, nationalization of consciousness, national interests, contradictions, patriotism.*

УДК 908 (477.73) «1861»

Петро Тригуб (м. Миколаїв)

СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У даній статті автор аналізує передумови, хід і наслідки селянської реформи 1861 року на Півдні України, зокрема на території Миколаївської області. Зроблено висновок, що селянська реформа у південному регіоні мала й певні особливості: селянські наділи були порівняно вищими, ніж у центральних губерніях України і Росії; склалася потужна верства заможного селянства, яка використовувала найману працю; саме на Півдні України склався великий ринок найманої праці, який обслуговував великі поміщицькі латифундії. Водночас проникнення і поширення товарно-грошових відносин у південне село сприяло появі численних малих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, а також кустарних селянських промислів.

Ключові слова: *селянська реформа 1861 року, Південь України, селянські наділи, заможне селянство, поміщицькі латифундії, ринок найманої праці, товарно-грошові відносини.*

У 2011 р. минає 150 років від скасування кріпосного права в Російській імперії. Саме 19 лютого (5 березня) 1861 р. було видано Олександром II маніфест про звільнення поміщицьких селян від кріпосної залежності. Селянська реформа започаткувала низку інших реформ, які прискорили розвиток Росії по капіталістичному шляху.

Зазначена подія викликала появу великої кількості наукових досліджень, які давно вже проаналізовані й оцінені історіографами. У зв'язку з цим перспективним уявляється регіональний аспект цієї проблеми в межах того чи іншого історичного регіону чи навіть окремої області. Що стосується Миколаївщини, то скасуванню кріпосного права на території області торкалися автори «Истории городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область»[1], навчального посібника з історії Миколаївської області для учнів 7-11 класів[2], виступів на краєзнавчих науково-практичних конференціях. Автор цього повідомлення поставив своєю метою показати передумови, хід та наслідки селянської реформи на Миколаївщині.

Насущна необхідність заселення і якомога швидкого освоєння Північного Причорномор'я визначила й аграрну політику російського царизму на півдні країни. Основні її напрями відобразив план про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення від 22 березня 1764 року. Згідно плану «всякого звання люди» могли одержати в Новоросії землі при умові їх заселення за власний рахунок протягом трьох років.

Встановлена гранична норма такого землеволодіння дорівнювала 1440 десятинам, а «всякого звання люди» одержували ділянки державних земель у розмірі 28-30 десятин при умові, якщо вони згодяться стати військовослужбовцями чи поселенцями. Цим правом широко скористались державні селяни. Пізніше розміри наділів, котрі їм роздавалися, збільшились до 60 десятин. Крім одержання грошової позики, поселенці звільнялися від сплати податків терміном від 6 до 16 років, їм дозволялося вступати до купецького стану чи ремісничих цехів. Для поміщиків у 80-і роки XVIII ст. встановлювався новий розмір маєтків – від 1,5 тис. до 12 тис. десятин[3].

В результаті широкої роздачі земель з державного фонду у порівняно короткий термін в Новоросії виникло три типи господарств: поміщицьке, військових поселенців і державних селян. У своїх господарствах поміщики використовували працю кріпаків, яких вони переселяли зі своїх маєтків в центральних губерніях Росії чи України. Вони залучали сюди також вільних селян, обіцяючи їм всілякі пільги. Так, до села Мостове (нині – Доманівського району Миколаївської області) уряд переселив кілька сімей казенних селян з Полтавської губернії. Наявність багатих чорноземних ґрунтів і пасовищ, звільнення на деякий час від податків і панщини сприяло тому, що тут селились і втікачі від поміщицького гноблення з інших районів України, поруч з ними – переселенці з Польщі. В селі вирощували пшеницю, ячмінь, просо, овес, городні й баштанні культури. З часом пільги, які надавались царським уря-

дом переселенцям, для багатьох обернулись поміщицькою неволею. Вже за результатами п'ятої ревізії (1794 року) в селі нараховувалося 65 дворів, за поміщиками були записані 178 чоловіків і 142 жінки, які мешкали тут. Поміщики Ерделі широко експлуатували своїх кріпаків. Вони запровадили урочну систему і визначили кріпакам такі уроки, виконання яких вимагало 2-4 дні на тиждень[4].

У фондах Державного архіву Херсонської області знаходимо цікавий документ, який ілюструє роздачу південноукраїнських земель поміщикам: «Відомість розданих від колишніх генерал-губернатора, губернаторів і губернських канцелярій під поселення поміщикам Новоросійської губернії землях, виділяючи на кожну чоловічу душу по 30 десятин, відповідно постанові про роздачу тих земель, щоб і поміщики могли мати у взятих ними дачах власне господарство, котрим землям минули відведені пільгові роки і сплачують поземельні гроші до скарбниці і на яких знаходяться села і в них за останньою 1795 року ревізією записані, а паче й понад неї приписані люди». Зокрема, з цього документа ми довідуємося про село Воєводське (нині – Арбузинського району Миколаївської області), яке було власністю надвірного радника Миколи Юрійовича Сича. В ньому нараховувалося 69 мешканців чоловічої статі і 71 жіночої, які обробляли 6000 десятин землі[5].

Потім село перейшло до офіцера поселенського ескадрону Акацатова, мешканці його стали кріпаками, від прізвища цього власника пішла й інша назва села – Акацатове. У 1856 році Воєводське вже було власністю полковниці, баронеси Швахгейм, в ньому нараховувалося 50 дворів. Родина Швахгеймів мала близько 5 тис. десятин землі. Село одержало третю назву – Швахгеймове[6].

11 червня 1781 року поселення так званої «рангової землі» з 77 душами кріпаків були пожалувані царицею Катериною II прапорщику Івану Семенову, який командував прикордонним військовим загоном[7]. Вважається, що від прізвища царського прапорщика й походить назва села – Семенівка. Скориставшись царським указом від 12 грудня 1796 р., поміщик поступово закріпачив багатьох селян-втікачів. Надалі найбільш родючі землі в Семенівці перейшли до поміщиків Скаржинського і Рустановича.

За заслуги у війні з Туреччиною 1787-1791 рр. суворовський офіцер Мариновський одержав землі біля річки Бакшала. Тут біля херсонського шляху з давніх-давен стояла невелика корчма, де збирались чумаки. Часто відвідувачі, потрапивши до пазурів хижого корчмаря, виходили з питного закладу з порожніми кишенями, гірко наспівуючи «пропив воли, пропив вози, пропив ярма ще й занози – все чумацькеє добро».

На правому березі Бакшали поселились кріпаки Мариновського, а на лівому березі, де знаходились родючі ґрунти, були розташовані маєток поміщика та його володіння. З часом всі мешканці села переселились на лівий берег. Мариновський підтримав польське повстання 1830-1831 рр., у зв'язку з чим царський уряд відібрав у нього землю і передав іншим поміщикам, а Мариновський під кінець свого життя збіднів і був забутий представниками влади. Після цього село перейменовувалося на Іванівку, Лауданівку, але ці назви не прижились і село, як і раніше, називалось Маринівкою. Мешканці села залишались кріпаками і лише незначну частину їх складали державні селяни. Крім селян, в ньому жили й ремісники. До кінця 1804 р. на розданих між Південним Бугом і Дністром площею в 824374 десятини було поселено 6470 поміщицьких селян[8].

Велику групу сільського населення становили державні селяни. Під час їх поселення вони звільнялися на два роки від податків і повинностей, одержували від казни лісоматеріали для будівництва. Фактично до державних селян можна віднести й іноземних колоністів. З кінця XVIII ст. стали прибувати переселенці з німецьких держав; вони на 10 років звільнялися від всіх податків і повинностей, рекрутського набору, їм гарантувалася свобода віросповідання. Кожна родина німців-колоністів одержувало від держави по 60 десятин землі у вічне й потомственне володіння. У західній частині Миколаївської області з 1809 по 1833 рр. виникли німецькі поселення Раштадт, Рорбах, Катериненталь, Ландау, Ватерлоо, Шенфельд, Лелентать, Карлсруе та ін. У 1802 р. було засноване болгарське поселення Тернівка.

Державні селяни становили понад 60% селян Херсонської губернії, в той час як поміщицькі селяни становили 31%. У порівнянні з селянами малоземельних губерній Росії та України державні селяни були краще забезпечені земельними наділами: у 1851 р середній душовий наділ державного се-

лянина склав 8,3 десятини, в той час як у Харківській губернії – 2,6, Чернігівській – 2,3 десятини[9].

Третю групу селянських господарств, хоча й специфічну, становили військові поселенці. Їх виникнення та характер можна прослідкувати на прикладі селян Семенівки. З 1803 року північна частина села входила до складу Бузького козачого війська. Однак 16 квітня 1817 р. Олександр I видав указ «Про виключення всієї округи поселення Бузького війська з губернського і перетворення його у безпосереднє військове поселення»[10].

В грудні того ж року до розряду військових поселенців були переведені державні селяни Арбузинки, Олександрівки, Благодатного, Семенівки, Костянтинівки, Синюхиного Броду, Лисої Гори. Подібні заходи здійснювалися стосовно інших населених пунктів. Бузьких козаків разом з державними селянами перетворили у військових поселенців Бузької уланської дивізії з центром у Вознесенську. Всі чотири полки дивізії розміщувалися у 29 селах на території сучасних Арбузинського, Вознесенського, Новоодеського і Первомайського районів Миколаївської області, а також у межах нинішньої Кіровоградської області. Третій Бузький уланський полк, наприклад, включав у себе Олександрівку, Арбузинку, Благодатне, Костянтинівку і Семенівку. У цих поселеннях проживало 4322 чоловіки і 4024 жінки, земельні угіддя складали 56833 десятини[11].

У 1827 р. Семенівка була названа фурштатською (обозною) ротою Третього полка. Тут проживали 71 господар і 47 «підпомічників», які обробляли 4000 десятин землі[12]. Поряд з несенням військової служби вони займались сільським господарством. Поселенські війська формувалися з солдатів, які прослужили не менше шести років в армії, та з місцевих мешканців – чоловіків-селян у віці від 18 до 45 років. Перші й другі йменувалися поселенцями-господарями. Решта місцевих мешканців того ж віку, що не увійшли до складу війська, але придатні до служби, зараховувалися у помічники господарів і входили до резервних військових підрозділів. Діти військових поселенців з семирічного віку зараховувалися у кантоністи, а з 18 років переводились у солдати. Життя у військових поселеннях суворо регламентувалося.

Після ліквідації у 1857 р. в військових поселень колишніх поселенців Семенівки перевели на становище державних селян і наділили землею з розрахунку 5-8 десятин на ревізьку душу, за користування якою вони сплачували поземельний податок[13].

Нарешті, особливу групу сільського населення Миколаївщини у першій половині XIX ст. становили адміралтейські поселяни як окрема група державних селян, які поєднували роботу в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств морського відомства у Миколаєві. Ці селяни мешкали у Березнегуватому, Висунську, Воскресенську, Богоявленську і Калинівці. Чоловіча частина їх протягом чотирьох місяців працювала на верфях. Становище цих селян наближалося до становища військових поселенців.

До середини 90-х рр. XVIII ст. царський уряд не видавав жодних постанов, які б обмежували особисту свободу селян, які поселились на землях поміщиків. Це стосувалося в окремих випадках навіть селян-втікачів, бо держава потребувала робочих рук для заселення і освоєння широких до того ж безлюдних причорноморських степів. Тому лише в окремих випадках, за настійними домаганнями поміщиків, втікачів повертали їх власникам. Нерідко траплялось так, що цілі родини кріпосних селян переходили від своїх володарів до інших, або на хутори до колоністів і міщан, де переслідування з боку поліції практично виявлялись неможливими.

Кріпосництво на Півдні України було запроваджено указом Павла I 12 грудня 1796 р., який забороняв самовільні переходи поселян з місця на місце на Півдні України. Зберігши особисту свободу казенні селяни, колоністи, «піддані», які поселились на землях поміщиків, втратили право переходу на інші землі за власним бажанням, поміщики таким чином одержали можливість закріпостити частину раніше вільних селян.

Кріпосницька система господарювання була нераціональною, вона гальмувала розвиток продуктивних сил країни, вступила в конфлікт з промисловим переворотом, соціальними наслідками якого було формування робітничого класу і промислової буржуазії. Криза кріпосницької системи поглиблювалась антипоміщицькими виступами селян, що сприяло назріванню революційної ситуації. На території Миколаївської області у 50-х рр. XIX ст. почастішали втечі поміщицьких селян з Анчекрака, Варварівки,

Парутиного; широким антифеодальним рухом Миколаївщина була охоплена у 1856 р., коли серед селян поширились чутки, що уряд нібито запрошує селян переселитися до Криму на казенні роботи, обіцяючи їм волю.

Селянська реформа 1861 року принесла кріпосним селянам Миколаївщини особисту свободу, обмежене самоврядування, але вони були пограбовані поміщиками, які урізали селянські наділи, якими користувалися кріпаки до реформи, оскільки земля на Півдні України відзначалася високою родючістю і при грамотному веденні господарства могла дати великі прибутки. Тому поміщики залишили собі кращі землі, віддавши селянам гірші. Відрізки від селянських наділів в цілому складали 25-34%, а інколи й 50% від усієї надільної землі. Місцеве «Положення про реформу» встановлювало у всій степовій смузі середній розмір наділу від 3-х до 6,5 десятин на кожну ревізьку душу. В Ананіївському, Одеському і Херсонському повітах він дорівнював 3-5 десятинам. Фактично на ревізьку душу в середньому припадало 3,5 десятини; 20,3% ревізьких душ одержали половинні наділи, 5,6% – до 1 десятини[14].

У тому, що реформа 1861 р. супроводжувалася грабунком селян, можна пересвідчитись на конкретних прикладах. Так, великі земельні масиви у Мостовому і навколо нього належали поміщикам Erдeлі, Еслінгеру, Шардту, ананіївським купцям Енгелям та ін. В цілому поміщики володіли 16 тис. десятин землі, 120 десятин належало церкві. Напередодні реформи у маєтку Ерделі мешкало 67 душ селян чоловічої статі, які після реформи одержали половинний наділ – 167 десятин, тобто по 2,5 десятини на ревізьку душу. Кращі землі залишились у поміщика. Крім того, у 1863 р. Ерделі відібрав у селян зручну землю, яка належала їм за уставною грамотою і виділив їм значно гірші наділи за 10 верст від села, а також не дозволив селянам користуватися вигоном для худоби і водопоєм, штрафував за те, що інколи селянська худоба заходила на поміщицьку землю[15].

У Семенівці після скасування кріпосного права поміщицькі селяни одержали в середньому по 5 десятин. Частина землі, якою вони користувалися раніше (7882 десятини), була відрізана на користь поміщиків, селянам залишилось 5718 десятин[16]. Це означало, що кількість землі, якою користувались селяни, зменшилась на 30%.

За одержані ділянки землі селяни мали сплатити її власникам, причому 20% викупної суми вносились ними одноразово поміщику, решту 80% доплачувала державна скарбниця, а селяни мали протягом 49 років погашати свій борг разом з відсотками, внаслідок чого земля їм обійшлася у 2-3 рази дорожче від її ринкової вартості. Крім того, селяни ще тривалий час – від 2 до 9, а інколи й до 20 років – залишалися у тимчасовозобов'язаних відносинах з поміщиком і продовжували виконувати феодальні повинності. За кожний земельний наділ вони відробляли поміщику приблизно 40 чоловічих і 30 жіночих днів або сплачували 9 руб. Оброку[17]. Зокрема селяни Мостового, які залишалися тимчасовозобов'язаними, мали сплатити поміщику оброк у розмірі 5 руб. 87 коп. з душі за повний земельний наділ. Ті з них, котрі уклали викупну угоду з поміщиком, сплачували ще більше. Так, за даними 1882 року на ревізьку душу припадало по 6 руб. Платежів[18]. Понад 25 років селяни Мостового добивались зниження викупних платежів. Тільки у 1889 році Херсонське губернське зібрання ухвалило знизити їх на 13,85 коп. з десятини[19].

У результаті реформи умови життя селян майже не покращились, більшість з них страждала від малоземелля і безземельна, зокрема в центральних губерніях Росії й України. На півдні ж безземельних і малоземельних селян було значно менше. Але й тут біднота брала землю в оренду на важких умовах або йшла на заробітки й наймалась за безцінь на важкі роботи. Особливо піднімали орендну плату посередники. Так, у Мостовому в 1887 р. два торговці, орендуючи землю у поміщика по 2,84 руб. за десятину, здавали її селянам по 5-8 руб. за десятину[20].

Селянська реформа мала надзвичайно важливі соціальні та економічні наслідки. По-перше, вона викликала значний опір селянства. Близько 20% колишніх поміщицьких сіл на території Миколаївської області протягом 1861-1865 рр. були охоплені заворушеннями. Так, селяни Ташина, Тузлів, Новокир'яківки (сучасний Березанський район) відмовились виконувати польові роботи у маєтках поміщиків. За допомогою двох рот Волинського піхотного полка місцева влада вчинила жорстоку розправу над учасниками заворушень. Відмовились працювати на поміщика селяни Маринівки, Лисої Гори,

Адамівни, у Семенівці вони відмовились підписувати уставні грамоти. До боротьби за збільшення наділів включились і державні селяни Миколаївщини. За законом від 24 листопада 1866 року в поземельному устрої державних селян за членами сільської громади зберігалися всі земля, які знаходились у їх користуванні, але не більше 6 десятин на ревізьку душу[21], в той час як для нормального ведення господарства потрібно було мати землі 12-15 десятин. На підставі закону від 18 червня 1886 року державні селяни переводились на викуп і зобов'язані були вносити викупні платежі до скарбниці.

По-друге, у пореформений період з розвитком капіталізму посилився процес розшарування селянства. Так, у Мостовому в середині 80-х рр. XIX ст. нараховувалося 56 господарств колишніх поміщицьких селян, в той же час землю мали тільки 36 господарств: 14 сімей господарювали на наділах від 2-х до 4-х десятин, 15 родин – на 4-6 десятинах, 6 – на 6-11 дес. З 36 господарств 4 здавали свою землю в оренду, а решта обробляли її, причому 10 господарств – за допомогою власної худоби, решта – в супрязі або найманою тягловою силою[22]. У Семенівці після 1861 року з'явилися заможні селяни («куркулі»), які використовували найману робочу силу. Десятки селян працювали у Сергія Пишеніна, Семена Артюха, Дмитра Македонця, Оврама Резидора та ін. У 1885 р. з 479 селянських дворів Семенівки було 56 безземельних, 14 господарств мали 4-5 десятин, 146 – по 6-10, 92 – по 11-15, 149 – по 16-25, 20 – по 26-50 і 2 – понад 50 десятин на двір[23].

По-третє, з розвитком капіталізму в селах швидко впроваджувались товарно-грошові відносини. Виникали дрібні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, все більше розвивалася торгівля. Так, у Мостовому діяли паровий млин, два вітряки, два трактири, 32 магазини, 2 винні лавки, оптовий склад. Щотижня на центральній площі села проходили базари, де мешканці Мостового і навколишніх сіл торгували переважно сільськогосподарською продукцією. Річний товарообіг в селі на початку XX ст. досяг 150 тис. руб.[24]. В селах розвивались селянські промисли.

По-четверте, Південь України перетворився на великий район товарного виробництва зерна насамперед у поміщицьких господарствах. Вони потребували значної кількості найманої робочої сили. Тому в цьому регіоні виникли кілька великих центрів найма сільськогосподарських робітників. Одним із таких центрів стало Мостове, де кожної весни збиралось понад 9 тис. осіб, які бажали найнятися у великі господарства. Всі вони належали до найбідніших верств селянства. Більшість з тих, хто прибував до Херсонської губернії, йшли пішки, бо не мали грошей на придбання залізничних квитків. Мандрівка тривала 10-12 днів і ноги від таких величезних переходів, інколи босоніж по холодній весняній багнюці, пухли, покривалися мозолями і саднами. Ще в 60-х рр. XIX ст. старожили Мостового Павло Іванович Ткаченко, Василь Васильович Флокен, Семен Олексійович Чикменов добре пам'ятали, яким був батрацький ринок біля високої кам'яної стіни маєтку поміщика Ерделі. Тут, у затінку дерев, починаючи з весни, щоденно біля лавок і лотків юрмились сотні, а у святкові дні тисячі виснажених, обірваних людей. Так, тільки з 9 травня до 1 липня 1893 року було зареєстровано 5871 робітника[25]. Вони пропонували свої роботящі руки за шматок хліба чи за копійки. Тут можна було почути українську, російську, білоруську мову, говірку Поділля, Полтавщини, Курщини. Бажаючих купити робочу силу також було немало. Тільки у Мостовому та навколишніх селах магнат Ерделі мав 6500 десятин землі, Еслінгер – 4000, Шардт – близько 3000, Маус – до 1000, а всього потребувало робочих рук понад 16000 десятин плодючої землі. Місцеві бідняки також поповнювали батрацький ринок.

Робочий день у маєтках тривав 16-18 годин. Людей годували пісною їжею, куском глевкого хліба, часто гнилою рибою чи червивим м'ясом. Павло Іванович Ткаченко розповідав: «Працювали ми біля парової молотарки зі світанку, на обід нам привезли бульйон з м'ясом, де було повно черв'яків. Ми відмовились його їсти, але іншого нам нічого не дали. У цей момент під'їхав до молотарки стражник і я показав, чим нас годують. За це мене назвали бунтівником і закрили в сараї. Потім били нагайкою, прив'язали до гарби і потягли кіньми по дорозі. Вночі ми, шість батраків, втекли від пана, але незабаром нас догнали стражники і нагайками знову пригнали до економії Ерделі»[26].

Важка робота і погана їжа виснажували людей. Заслаблу людину били за невиконану

роботу, всіляко переслідували до тих пір, доки бідолаха, відмовившись від зароблених грошей, втікав світ за очі. Понад 15 мешканців Мостового, які підняли голос протесту проти нестерпних умов життя і свавілля панів, опинились у царських в'язницях.

Таким чином, селянська реформа 1861 р. була закономірним наслідком соціально-економічного розвитку Росії, поширення товарно-грошових відносин. Кріпосне право гальмувало використання найманої праці на капіталістичних підприємствах, запровадження технічних винаходів у промисловості і сільському господарстві. Додатковими стимулами до скасування кріпацтва було поширення антикріпосницького руху селянства і відповідних настроїв серед демократичної частини суспільства. Необхідність проведення реформи відчували й прогресивно налаштовані панівні верстви суспільства. Переддень реформи можна охарактеризувати як стан, коли капіталістичні продуктивні сили, які розвивалися, вступили у конфлікт зі старими виробничими відносинами.

Селянська реформа на Півдні України поруч із загальноросійськими рисами мала й певні особливості, які враховували багатоземелля степових просторів і брак робочої сили, а також той факт, що тут створилося велике поміщицьке латифундійне господарство. Тому селянські наділи у південному регіоні в середньому були порівняно вищими, ніж у центральних губерніях України і Росії. Склалася потужна верства заможного селянства, яка використовувала найману працю. В той же час сформувалась численна група безземельних і малоземельних селян, яка змушена була наймитувати. Саме на Півдні України, зокрема на Миколаївщині, склався великий ринок найманої праці, який обслуговував великі поміщицькі латифундії. Водночас проникнення і поширення товарно-грошових відносин у південне село сприяло появі численних малих підприємствзпереробкисільськогосподарської продукції, а також кустарних селянських промислів.

Джерела та література

1. История городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область. – К.: Глав. Ред. УСЭ, 1981. – 711 с.
2. *Білюк О.В., Павлик І.С., Тригуб П.М.* Історія Миколаївщини: Навч. посібник для учнів 7-11 кл. – Миколаїв: Возможности Киммерии, 1998. – 178 с.
3. История городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область. – С. 16.
4. Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т.2. – Одесса, 1848. – С. 188.
5. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.14, оп.1, спр.51, арк.91.
6. ДАХО, ф.14, оп.1, спр.85, арк.16.
7. ДАХО, ф.14, оп.1, спр.51, арк.100.
8. История городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область. – С. 17.
9. Там само. – С. 18.
10. Полное собрание законов Российской империи. – Т.34. – СПб, 1830. – С. 219.
11. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч.І. – СПб, 1863. – С. 77.
12. Центральний державний військово-історичний архів Росії, ф.406, оп.2/1011, спр.17, арк.1.
13. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т.4. – СПб, 1873. – С. 544.
14. История городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область. – С. 21.
15. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 407, 438; Систематический свод постановлений Ананьевского уездного собрания за двадцатипятилетие: с 1865 по 1889 год. – Одесса, 1891. – С.98-99; Державний архів Одеської області, ф.5, оп.1, спр.408, арк.1-4.
16. Материалы по географии и статистике России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерний. Ч.І. – С. 486-507.
17. История городов и сел. Украинской ССР. Николаевская область. – С. 21.
18. Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 2. – С. 337.
19. Систематический свод постановлений Ананьевского уездного собрания за двадцатипятилетие: с 1865 по 1889 год. – С. 98-99.

20. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Одеса, 1889. – С. 346-347.
21. Державний архів Миколаївської області, ф.2675, оп.1, спр.1, арк.5.
22. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – С. 346-347, 438.
23. Там само.
24. Россия. Полное географическое описание. – Т.14. – СПб, 1910. – С. 611.
25. Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 2. – С. 59.
26. Державний архів Миколаївської області, ф.Р-4591, оп.1, спр.5, арк.63.

Петр Тригуб

Отмена крепостного права на Николаевщине

В данной статье автор анализирует предпосылки, ход и последствия крестьянской реформы 1861 года на Юге Украины, в частности на территории Николаевской области. Сделан вывод, что крестьянская реформа в южном регионе имела и определенные особенности: крестьянские наделы были более высокими, чем в центральных губерниях Украины и России; возникла мощная прослойка зажиточного крестьянства, которая использовала наемный труд; именно на Юге Украины сформировался рынок наемного труда, обслуживающий крупные помещичьи латифундии. Одновременно проникновение и распространение товарно-денежных отношений в украинском селе способствовало появлению многочисленных малых предприятий по переработке сельскохозяйственной продукции, а также крестьянских кустарных промыслов.

Ключевые слова: *крестьянская реформа 1861 года, Юг Украины, крестьянские наделы, зажиточное крестьянство, помещичьи латифундии, рынок наемного труда, товарно-денежные отношения.*

Petro Tryhub

The abolition of serfdom in Mykolayiv region

In this article the author analyzed preconditions, a course and consequences of peasant reform of 1861 in the South of Ukraine, in particular in the Mykolayiv region. Concluded that the agrarian reform in the southern region also had certain characteristics: the peasant plots were higher than in the central provinces of Ukraine and Russia emerged a powerful stratum of wealthy peasants, who used hired labor, namely the South of Ukraine emerged wage labor market, serving major landed estates. Simultaneously, the penetration and distribution of commodity-money relations in the Ukrainian village contributed to the emergence of numerous small-scale enterprises for processing agricultural products, as well as peasant handicrafts.

Key words: *agrarian reform in 1861, the South of Ukraine, peasant holdings, the prosperous peasants, the landlords' estates, the market wage labor, commodity-money relations*

III
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 94 (477.53) «176»

Юрій Волошин (м. Полтава)

«ДЛЯ ТОЧНАГО ИСЧИЛЕНІЯ И СВЕДЕНИЯ ВСЕГО МАЛОРОССИЙСКАГО НАРОДА»: ПРОВЕДЕННЯ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ В ПОЛКОВОМУ МІСТІ ПОЛТАВІ (1765-1766 РР.)*

У статті розглядаються особливості переписування представниками імперської влади та козацькими урядовцями міста Полтави в ході здійснення Генерального опису Малоросії 1765-1769 рр. Аналізуються обставини формування й перебіг роботи переписної комісії, проблеми з якими вона стикалася та ставлення до перепису городян.

Ключові слова: *Румянцевський опис, перепис, місто, Полтава, домогосподарство, магістрат, полкова канцелярія, міщани.*

Румянцевський (Генеральний) опис був проведений на території Гетьманщини[1] за правління ІІ Малоросійської колегії[2] в 1765-1769 рр. Він став наймасштабнішою ревізією серед значної кількості переписів, проведених у XVIII ст. Опис містить детальну інформацію про міста, містечка, села й хутори; їхнє населення із зазначенням віку, статі, стану здоров'я й розмірами сплачуваних податків; старшинські, церковні, козацькі, ремісничі й селянські двори й бездвірні хати, підварки; приналежні до них орні землі, ліси, сіножаті, пасовиська, млини, винокурні, солодовні й худобу.

Спершу передбачалося описати навіть птицю: *«чаяли по множеству оной, а особо гусей, Малороссии пользу знаменитую в торгу доставить»*[1].

Задум його проведення тісно пов'язаний з ідеями камералізму, Просвітництва та концепцією добре впорядкованої держави, які намагалася втілити в життя Катерина ІІ[3]. Їх реалізація передбачала інтеграцію Гетьманщини та інших самоврядних регіонів у політичну й адміністративну структуру імперії. У зв'язку з цим самодержиця у лютому 1764 р. в інструкції новопризначеному генерал-прокурору князю А. А. Вяземському писала: *«Малороссия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупо-*

* Написання статті стало можливим завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагіних).

[1] Гетьманщина – територія Право- і Лівобережної України, яка перебувала під управлінням гетьманського уряду з 1648 до 1780-х рр. З 1686 р. цей термін вживався лише відносно до Лівобережжя. У другій пол. XVII – XVIII ст. цей регіон називався ще й «Малоросією», «Малою Руссю», «Малоросійським краєм». У зв'язку з остаточним скасуванням у 1764 р. посади гетьмана, а на поч. 1780-х рр. – адміністративно-територіального полкового устрою, назва «Гетьманщина» втратила своє попереднє значення й стала вживатися лише як спеціальний термін історіографії й історичної літератури.

[2] Малоросійська колегія – центральна установа Російської імперії, вперше утворена в 1722 р. для контролю за діяльністю українського гетьмана й генеральної старшини. Складалася із шести офіцерів розквартированих в Гетьманщині російських полків. У цивільних справах підлягала Сенату, а у військових – головнокомандуючому військами в Україні. Територіально розташовувалася в м. Глухові. У 1727 р., після відновлення влади гетьмана, Малоросійську колегію ліквідували. У 1764 р. після того як Катерина ІІ змусила гетьмана К. Розумовського зректися влади, Малоросійську колегію знову відновили. Інтеграція Гетьманщини до складу Російської імперії, що виразилася у поширенні на її територію імперського адміністративного устрою й законів, призвели до остаточної ліквідації Малоросійської колегії у 1786 р.

[3] Катерина ІІ – (02.05(21.04).1729 – 17(06).11.1796) – російська імператриця (1762 – 96). Була прихильницею просвіченого абсолютизму й перетворення Російської імперії на регульовану універсальну державу, а тому послідовно проводила політику ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації її території до складу Російської імперії.

стию. Сии провинции, также и Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу»[2]. Зрозуміло, що успішне здійснення цих планів потребувало якомога більших знань про названі території. Ще раніше, 3 листопада 1763 р., імператриця видала указ Сенатові[4] про проведення в Гетьманщині ревізії[3]. Щоправда, через зречення гетьмана Кирила Розумовського[5] й скасування в 1764 р. інституту гетьманства він не відбувся. Однак незабаром за реалізацію цього задуму взявся президент ІІ Малоросійської колегії граф Петро Румянцев[6] (звідси й назва опису – Румянцевський), який вважав, що без перепису не можливе проведення в Гетьманщині військової та фінансової реформи.

9 вересня 1765 р. граф вніс на розгляд Малоросійської колегії відповідну пропозицію. Необхідність проведення перепису він аргументував тим, що: а) свідчення попередніх переписів про маєтки були поверховими й недостовірними; б) широко поширилася практика приписування міщан до козацького стану, що негативно відбивалося на торгівлі й промисловому розвитку міст; в) доволі часто відбувався самовільний перехід посполитих у козаки й козаків у посполиті. Перші в такий спосіб намагалися уникнути підданства своїм власникам, а другі ухилялися від військової козацької служби, не зважаючи на те, що втрачали права вільної людини; г) «нова шляхта» (козацька старшина) практикувала закріпачення – перетворення на посполитих тих козаків, які здавна належали до козацького стану; д) наслідком цих утисків були втечі й зростання числа бездомних бурлаків які залишили свої землі[4]. Отже, перепис, за твердженням графа, мав слугувати благородній меті – запровадження кращого й правильнішого порядку, ніж той, що існував у Гетьманщині. Він навіть наказав роз'яснювати населенню, що все це робиться для того щоб захистити його від сваволі старшини й несправедливих законів.

За особистої участі Румянцева було розроблено плани, форми та інструкції проведення опису. Переписних форм було чотири – для міст і містечок, для коронних, урядових і монастирських володінь, для приватних помість і для козацької власності. Форма опису міст, яка, з позиції заявленої теми, становить найбільший інтерес, складалася з 13 пунктів, кожен з яких передбачав надання конкретної інформації. Перший пункт, який називався *«положение их по урочищах»*, повинен був містити дані про місцезнаходження, ландшафт, річки, стан фортеці, число воріт, мостів, найважливіші шляхи тощо. Другий містив свідчення про громадські споруди – церкви, ратуші, магістрати, шпиталі й таке інше. Третій – про число приватних дворів і бездвірних хат та їхніх мешканців, за виключенням козацької старшини й духовенства, із зазначенням статі, віку та стану здоров'я. Там само потрібно було вказати, яку службу виконують їхні господарі, які промисли, торги чи ремесла вони мають і які повинності ратушам і магістратам відбувають. До четвертого заносилася інформація про міських урядовців – хто яку посаду обіймає, про функціонування поліції й пожежної охорони, про утримання жебраків та інших маргіналів. У п'ятий

---

[4] Сенат – один з найвищих державних органів Російської імперії. Створений у 1711 році за указом Петра І замість Боярської думи, Сенат став головним знаряддям його реформ. Деякий час Сенат був найвищим органом Російської імперії з адміністративними, судовими й контролюючими функціями. Йому були підпорядковані колегії й органи місцевого управління, очолювані губернаторами. За Катерини ІІ компетенцію Сенату дещо обмежили, зокрема на чолі губерній було поставлено генерал-губернаторів, підпорядкованих безпосередньо імператриці.

[5] Розумовський Кирило (18.03. 1728 – 9. 01. 1803) – останній гетьман Лівобережної України (1750—1764), граф, російський генерал-фельдмаршал, президент Петербурзької академії наук. За гетьманування К.Розумовського Гетьманщину було поділено на повіти, запроваджено систему шляхетських судів – земських, ґродських і підкоморських (1760—1763), війтівські посади у великих містах передано козацькій старшині. Політичні права старшини суттєво розширилися.

[6] Румянцев Петро (1725 — 1796) – граф, російський державний діяч, полководець, генерал-фельдмаршал. У 1764 - 1789 рр. був президентом Малоросійської колегії та генерал-губернатором Малоросії. За його правління в Гетьманщині було проведено реформи козацької служби, податкової системи, поштової справи, а головне — генеральну ревізію економічного стану населення Гетьманщини. Саме тоді ліквідували залишки козацької автономії: скасовано Малоросійську колегію й полковий устрій в 1781 – 82 рр., ліквідовано козацьке військо, поширено дію на територію Малоросійської губернії «Жалуваної грамоти» дворянству 1785 р. і городового «Уложенія» 1775 р., проведено закріпачення селянства 1783 р. й секуляризацію монастирських маєтків 1786 р.

вміщувалися дані про ярмарки (скільки разів на рік, як називаються, як довго тривають, звідкіля й з якими товарами приїздять купці) та недільні торги (в які дні тижня відбуваються і які товари на них привозять із навколишніх сіл і містечок). Шостий пункт передбачав зняття копій з усіх міських привілеїв. До сьомого потрібно було внести дані про землі й угіддя, які належали місту, із зазначенням їхніх розмірів та місцезнаходження. Восьмий визначав подання відомостей про всі колишні громадські ґрунти та угіддя, що на момент перепису перебували в володінні різних урядовців, з відібранням від власників копій документів, які давали їм право на ці володіння. Потрібно було також повідомити, чи стягуються з цих ґрунтів відповідні плати та повинності. У дев'ятому мали міститися дані про прибутки й витрати магістратів і ратуш, а в десятому про магістратські й ратушні села, кількість у них дворів і бездвірних хат, число їхніх мешканців тощо. В одинадцятий пункт слід було включити відомості про сплату тими селами податків і виконання повинностей. Дванадцятий наголошував на необхідності подання документів на право володіння міщанами хуторами, млинами, заводами тощо. Тринадцятим пунктом призначалося взяття від полкової канцелярії і від магістрату довідки про число найманих робітників обох статей, яке буває в місті, та про рівень їхньої заробітної плати[5]. Як бачимо, запропонована форма передбачала збирання доволі повної інформації про місто.

Для проведення опису в кожному полкові створили спеціальну комісію, яку очолював офіцер із розквартированих тоді в Гетьманщині російських полків. Для допомоги йому призначався представник козацької старшини. Сама ж комісія складалася з нижніх чинів російського офіцерства та місцевих українських урядовців.

Комісія з проведення перепису в Полтавському полку була створена в середині вересня 1765 р., очолив її секунд-майор Козловського піхотного полку Василь Путімцев. З українських старшин йому в помічники спершу призначили бунчукового товариша Федора Столповського та переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, але жоден з них у комісію не з'явився. Тоді покликали бунчукового товариша Григорія Борозну, але й він відмовився, посилаючись на хворобу. Лише на початку листопада до комісії прибув бунчуковий товариш Василь Родзянко[6].

Штат комісії сформували з унтер-офіцерів Козловського й Курського полків, представників козацької старшини, канцеляристів і писарів полкової канцелярії й магістрату. Загалом понад 20 осіб. Місцева влада мала надавати приміщення для комісії й квартири для її членів, а також різноманітне необхідне для роботи приладдя – папір, чорнило, сургуч тощо. Крім цього полкова канцелярія мала виділити для комісії ще й 20 караульних і посильних козаків[7].

Свою діяльність вона розпочала в жовтні 1765 р. Комісія розмістилася у самому центрі міста на Київській вулиці в збудованих поруч з магістратом приміщеннях, які спеціально призначалися для *«канцtлярiн прiтжжающихъ гtнtралэттtовъ»*[8]. Перед цим там розташовувався зі своїм штабом командир Валашського корпусу генерал П.І. Оліц[9]. Голова комісії – секунд-майор Василь Путімцев зупинився на постій у будинку заможного полтавського міщанина, купця Павла Руденка, який був розташований неподалік – поблизу Воскресенської церкви на однойменній вулиці.

Очевидно, деякий час велися підготовчі роботи – формування штату та збір необхідних матеріалів. Так, 26 жовтня полтавський полковник Андрій Горленко повідомляв комісію про висилку до неї паперу (півстопи першого сорту та стопа другого), півфунту сургучу, двадцяти свічок, ниток і чорнил. Разом із цими матеріалами до комісії *«для письма»* направлялися значковий товариш Петро Мороз, козак першої полкової сотні Михайло Пісоцький та писар полкової канцелярії Григорій Домарацький. При них ще й десятеро караульних і посильних козаків – по п'ять від першої та другої сотень. Полковник також пропонував голові комісії дрова й свічки вимагати від міського магістрату[10]. Того ж дня Путімцев видав відповідне розпорядження, зажадавши, щоб магістрат виділив ще й *«для сохранения письменних дел сундука с замком и со обрезывания оних, ножниц одних»*[11], а для вимірювання площ сажень та мотузки[12]. Крім цього, магістрат мав направити до комісії ще й кількох писарів для опису міста, а для показання в місті Полтаві *«публичных строений, дворов и прочего по урочищах»* знаючих людей зі старожилів[13].

Уже на першому етапі роботи комісії вдалося зібрати значну частину з тих свідчень,

які передбачалися вищенаведеною формою для опису міст і стосувалися полкового центру. Ще до початку перепису, в жовтні 1765 р., було отримано дані за першим, четвертим, п'ятим і шостим пунктах. Більшість з них надав магістрат, а частину – полкова канцелярія.

Так, за першим пунктом канцелярія повідомляла, що в місті Полтаві було п'ятеро воріт: Київські, Мазурівські, Спаські, Криловські та Подільські. Єдина головна вулиця вела від Київських воріт до полкової канцелярії, розташованої неподалік головного храму міста – Успенського собору. Решта були провулками, які не мали назв. Вони зазвичай вели до інших брам і призначалися *«для хождения к церквям, по воду и для выезду из дворов»*. Подібна картина спостерігалася й в іншій частині міста – на форштадті. Головні вулиці там розташовувалися вздовж шляхів, які починалися біля тих же Київських воріт і вели на Великі Будища, Решетилівку, село Мачухи й до Переволочної. Провулки там також не мали офіційних назв.

З публічних споруд, які розташовувалися в центральній частині Полтави – фортеці, у віданні полкової канцелярії перебував будинок, у якому розміщувалися полкова й судова канцелярії, двір полкової артилерії, пороховий погріб і полкова в'язниця (секвестр).

Там само подавалася інформація про те, що поблизу міста тече ріка Ворскла. Раніше через неї було збудовано коштом міської ратуші *«что ныне магистрат»* Жадківський і Грабинівський мости. Але після того як вони зносилися, через Ворсклу та її притоки: Коломак і Рогізну, полковим коштом було збудовано мости на палях, а між ними влаштовано гаті. Нагляд за цими мостами й проведення необхідних ремонтних робіт доручили магістратові. У середині міста річок не було, а лише невеликий струмок, який називався Полтавка[7].

Канцелярія повідомляла також, що населення форштадту становили малоросіяни (українці) – козаки й посполиті[14]. У місті було три козацькі сотні – городова, перша та друга полкові[15].

Інформацію за четвертим пунктом надав магістрат. У надісланій ним у комісію доповідній записці (промеморії) повідомлялося, що магістрат очолює війт – військовий товариш Петро Черниш. Крім нього, містом управляло ще дванадцять урядовців: чотири бурмістри (Василь Демченко, Федір Чупруновський, Павло Маркевич, Олексій Лук'янович), чотири райці (Яків Пащенко, Григорій Паскевич, Павло Висоцький, Омелян Малиховський), три лавники[16] (Григорій Новомлинський, Семен Биковський, Семен Воскобойник) і один писар – Григорій Рогуля. Свої обов'язки міські чиновники, за виключенням війта й писаря, виконували по черзі: двоє служило, а двоє відпочивало[17]. На момент перепису в магістраті трудилися бурмістри Федір Чупруновський й Олексій Лук'янович, райці Павло Висоцький й Омелян Лук'янович і лавник Семен Воскобійник[18].

Відносно поліції повідомлялося, що «*полиции в городе Полтаве издревле никогда не было и ныне не имеется, яко ж об оном и указу и доходу никакова нет*»[19] . Очевидно, що й великої потреби в цьому не було, адже норми поведінки в домодерному суспільстві регулювалися традицією. Незначні випадки відхилення від неї громада могла подолати за допомогою вже існуючих інститутів: магістрату, сотенних і полкової канцелярій, судових установ[20].

Натомість протипожежній охороні приділялася значна увага. Загальновідомо, що пожежі завдавали чимало клопоту середньовічним та ранньомодерним містам Європи. Полтава в цьому відношенні теж не була винятком. Упродовж XVIII ст. місто пережило щонайменше чотири великі пожежі – у 1705, 1709, 1758 та 1771 рр[21]. У зв'язку з цим магістрат і полкова адміністрація приділяли проблемі чимало уваги. Як видно з доповідних записок магістрату, в місті була налагоджена своєрідна система пожежної охорони. Відав нею городовий отаман, обов'язки якого тоді виконував бунчуковий товариш Федір Білушенко[22]. Нагляд за дотриманням протипожежної безпеки серед ремісничого населення здійснювали цехмістри, а серед посполитих десятники. Особливо ретельно протипожежних заходів дотримувалися влітку. Полтавцям навіть не рекомендували в цю пору року готувати їжу в хатніх печах[23]. Щоночі спеціально виділені люди (20 осіб) під керівництвом призначеного урядника здійснювали обхід міста[24].

На випадок пожежі були приготовані

[7] Полтавка – невелика річка, пізніше струмок у межах полтавської фортеці, протікала вздовж т.зв. Мазурівського яру, на поч. 50-х рр. XX ст. була взята у труби, тепер тече під землею.

запаси води. Крім того, що по дві бочки з водою мали стояти в кожному дворі, 20 бочок стояло біля магістрату, 10 на Мостовій вулиці біля торговельних рядів, 10 – поблизу Воскресенської церкви, 40 – за Київською брамою й інших місцях, перш за все в церковних дворах. Восени, зазвичай після першого жовтня, з огляду на початок морозів, бочки розбиралися до весни[25].

Окрім цього, на випадок пожежі від кожного двору призначалася одна особа з відповідним інструментом: залізним крюком, вилами або відром. Набір таких само інструментів: шість крюків, двоє вил, двадцять п'ять відер та два щити були і в полковій канцелярії.

Жебраки в Полтаві жили в шпиталях, які були при всіх церквах. Утримувалися церковним коштом та за рахунок *«доброхотных дателей»*[26].

Тоді ж були зібрані дані й за п'ятим пунктом, які повідомляли про розвиток у місті торгівлі й ремесел. Як з'ясувалося, щорічно в Полтаві проходило чотири великі ярмарки. Перший – на Всеїдному тижні[8], який, як відомо, не мав сталої дати і припадав, то на січень, то на лютий. Другий відбувався в травні, на Миколая, третій у липні на Іллю – Іллінський, а четвертий – Воздвиженський у вересні. На них збиралися купці з різних міст як Гетьманщини, так і Росії. Тривали ярмарки до двох тижнів, а торгували на них шовковими й шерстяними тканинами та різноманітним дрібним крамом. Окрім ярмарків, щопонеділка та щоп'ятниці в Полтаві відбувалися торги (базари), на які з навколишніх сіл і хуторів привозили збіжжя, овочі, фрукти, інші продукти харчування та дрібні ремісничі вироби[27].

Набір ремесел у Полтаві був традиційним, орієнтованим здебільшого на потреби міста та регіону. Ще в XVII ст. міське ремесло об'єдналося в цехи, яких на той час було 9: бондарський, гончарський, ковальський, колісницький, кравецький, музикантський, різницький, ткацький та шевський. Цехи володіли певним набором прав і привілеїв підтверджених відповідними грамотами правителів. Останні, згідно з твердженням магістрату, були втрачені під час Шведської (Північної) війни та міських пожеж. За тими ж привілеями будь-яке позацехове ремесло було забороненим: *«никаких ремесников ни за ким не было, но все состояли и послушны были во всякой повинности в цехах»*[28].

До другої половини XVIII ст. ситуація суттєво змінилася. У місті з'явилося чимало позацехових ремісників (т. зв. «партачів»), підданих різних власників – здебільшого представників козацької старшини. Як результат – занепад цехового виробництва й скорочення цехів. У 1765 р. їх залишилося 7: бондарський, гончарський, ковальський, кравецький, різницький, ткацький та шевський, *«да сверх оних повелено устроить теперь от магистрата вновь три цехи діогтярский и калачницкий, а колесницкого и музыкантского не имеется»*[29].

Шостий пункт переписної форми передбачав зібрання свідчень про те, які привілеї й від кого з правителів місто отримало. Інформація подана магістратом, за підписом писаря Григорія Рогулі, вказує на те, що Полтава мала шість привілеїв. Усі вони були надані в XVIII ст. українськими гетьманами Іваном Скоропадським і Кирилом Розумовським та імператором Петром I. Імператор височайшою грамотою від 12 серпня 1718 р. жалував полтавський ратуші села Івашки, Івонченці, Грабинівку та частину села Осьмачки. Чотири привілеї надав гетьман Іван Скоропадський. Своїми універсалами він жалував місту млини на р. Ворсклі (25.01.1710), села Мачухи, Супрунівку, Шостаки, половину Гужулів і село Павленки (24.05.1710), сіножаті на урочищі Соколині Байраки й на р. Кагамлик (9.11.1711), підтверджував надання сіл пожалуваних Петром I (15.10.1718).

Найважливішим був, очевидно, універсал гетьмана Кирила Розумовського про надання Полтаві магдебурзького права від 25 серпня 1752 р[30]. Щоправда, ця магдебургія була радше декларативною, адже полтавські міщани так ніколи й не користувалися нею в повному обсязі. Принаймні в 1767 р. вони скаржилися імператриці Катерині II, що *«…Полковник, старшина, владельцы и козаки до сего, не сохраняя установлений в Правах Магдебурских узаконенных, во всем генерално Магистрат здешний к соблюдению по тем правам принадлежащой должности не допускали, утесняли, помешательство, обиды и отягощения делали…»*[31].

Відомості, за другим і третім пунктами отримували шляхом безпосереднього описуван-

[8] Всеїдний тиждень – період церковного року, на який Церква звільняє вірних від одноденного посту середи і п'ятниці.

ня громадських споруд і дворів. Решта інформації про місто надходила в комісію вже під час самого перепису та після його завершення. Так, наприклад, наприкінці березня 1766 р. магістрат подав до комісії інформацію по дев'ятому пункті – про свої прибутки й видатки. Як повідомлялося, річний прибуток магістрату від різних податків і зборів становив 483 крб 60 коп. Зібрані кошти витрачалися на виплату заробітної плати міському лікареві, магістратському писареві, канцеляристам, городничому та іншим міським урядовцям. З них же закуповували для магістрату папір, сургуч, ґаляс і дрова, а також ремонтували печі й вікна в полковій канцелярії та магістраті. За ці ж кошти втримувався й протипожежний інструмент[32].

В останній день жовтня секунд-майор В. Путімцев наказав розпочати опис міста, суворо дотримуючись інструкції графа П. Румянцева й доданих до неї форм. У своєму розпорядженні голова комісії детально роз'яснив, як саме належало його проводити. Спершу потрібно було описати громадські споруди – церкви, шпиталі тощо. Розпочинати слід було з головної вулиці міста. Для внесення даних наказувалося завести спеціальний зошит, куди необхідно було записувати все по порядку, указуючи рік, місяць і число. Опис кожного об'єкта, мали підписувати або відповідальні за них урядовці, або їхні власники, *«дабы впред какова спору не было»*. Наприкінці кожного дня опис мали підписувати члени комісії. Безіменні міські вулиці пропонувалося назвати *«по пристойності»*. При переписувачах мали постійно перебувати особи знаючі *«дворы, места и урочища»*[33], для того *«дабы они о всем показывать могли и тем бы описи какой либо остановки не учинили»*. Для підписування дворів замість неграмотних господарів наказувалося залучати місцевих священиків або представників кліру. Щоправда, на практиці цього реалізувати, очевидно, не вдалося, бо в тексті зустрічається чимало підписів сторонніх людей замість неграмотних власників. У зошиті потрібно було також фіксувати, в які саме дні й з якої причини опис не проводили[34].

Місто переписали доволі швидко: розпочали 1 листопада 1765 р., а завершили 3 лютого 1766 р. Для порівняння зауважимо, що перепис Переяслава завершили на місяць пізніше – у березні 1766 р[35]. Усього описали 1167 об'єктів – громадських споруд, дворів, бездвірних хат, підварків, пивоварень, солодовень, винниць, кузень, садів, городів тощо. Частина з них – 256 були розташовані на території центральної частини Полтави – фортеці, а більшість (911) – на форштадті. У місті тоді проживало понад 7000 осіб. На жаль, точну цифру за даними перепису установити неможливо, бо під нього не підпала козацька старшина та духовенство, які теж проживали в місті. Згідно з нашими підрахунками, зробленими на основі даних перепису, в Полтаві, без урахування вищеназваних категорій, мешкало 6913 осіб – 3576 жінок і 3337 чоловіків. У середмісті проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок), а решта населяла форштадт – 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок)[36]. За населеністю Полтава не відрізнялася від інших полкових міст Гетьманщини. Так, у Ніжині, згідно з цим самим джерелом, тоді проживало 5469 осіб[37], у Стародубі – 4286[38], а в Києві, за підрахунками І. Лучицького – 2600[39].

Під час опису переписувачі в основному дотримувалися інструкції голови комісії. Щоправда, інколи траплялися й відступи. Так, наприклад, описуючи перший приватний двір, який належав полковому цирульникові Василеві Беті й був розташований у самому центрі міста на Успенській вулиці, у характеристиці господаря збиралися вказати ще й зріст. На жаль, цей задум не реалізували, але в переписній книзі залишилися пропуски для даних про те, скільки аршин та вершків мав цирульник[40]. Слід зауважити, що це єдина спроба зафіксувати зріст, можливо це була особиста ініціатива когось з укладачів.

Другою особливістю було те, що спершу до опису дворів долучалися свідчення не лише про їхніх мешканців, а й про угіддя, що перебували у їхній власності, характер торгівлі, розміри капіталу тощо. Згодом, від 26 листопада, починаючи з опису двору священика Преображенської церкви Івана Світайла, який зафіксований під № 102, можливо, через тривалість процедури, можливо, з якоїсь іншої причини, описи дворів обмежили лише даними про їхніх мешканців. Відтоді власники дворів мали особисто надавати в комісію решту інформації: *«а о протчем имеет показать в комиссию»* стали писати наприкінці опису кожного двору[41]. Імовірно, це було зроблено для прискорення процедури опису. Принаймні, у ті дні, коли переписувачі запи-

сували ще й майно, вони встигали описати значно менше дворів, ніж після скорочення опису. Так, наприклад, за старою формою 22 листопада вони описали 5 дворів, 23 -го – 6, 25-го – 5, за скороченою формою 28 листопада було описано 20 дворів, 29-го аж 28, а 1 грудня – 24 двори.

Попри доволі швидкі темпи проведення опису, його організатори зіштовхнулися із цілою купою проблем і перешкод. Першою був пасивний опір населення, яке було не в захваті від самої ідеї перепису. Незважаючи на те що на другу половину XVIII ст. описи стали доволі звичним явищем для мешканців Гетьманщини (останній проводили за правління гетьмана Кирила Розумовського у 1763-1764 рр.), більшість із них перепису побоювалися. Козаки боялися збільшення податкових і військових повинностей, землевласники – відбирання маєткових прав, а селяни – прикріплення до землі та зростання податків. За твердженням одного з найбільших спеціалістів у цій галузі, історика Зенона Когута, єдиною соціальною групою, яка поставилася до перепису спокійно, були міщани[42], яким від влади приховувати було нічого.

Необхідно зауважити, що ранньомодерне суспільство взагалі й українське зокрема, в силу своєї специфіки, досить легко піддавалося колективним страхам і фобіям. Однією з головних причин страху перед переписом дослідники називають поширення чуток про підвищення податків та запровадження нових бюрократичних правил[43]. А це мав бути надзвичайно детальний перепис, яких ніколи раніше в Гетьманщині не проводили. Ймовірно, до цього додавалися ще й всілякі інші різновиди колективного страху, як то релігійний, політичний чи страх перед пригнобленням[44].

В «історичній пам‘яті» тогочасних полтавців перепис закарбувався в недоброму образі «трусу». Згадка про нього викликає досить неприємні відчуття в однієї з героїнь «Енеїди» – Сивіли: *«Коли ж був трус, як ізгадаю, то вся здригнусь, мовби мала»*[45]. На думку О. Ставицького, зміст цієї строфи вказує на те, що І.П. Котляревський вжив слово «трус» у значенні: *«Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук»*, маючи на увазі саме Румянцевський опис[46].

Неприйняття перепису відображено і в політичному трактаті кінця XVIII – початку XIX ст. – «Історії Русів», автор якого із сарказмом змалював його перебіг: *«В каждом селении выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их шеренгами и держали так их на всяких погодах, в ожидании прохода по улицам главных Коммисионеров, кои, делая им перекличку, замечали каждого на грудях крейдою и угольями, чтобы с другими не замешался. Скот обывательский, держаный вместе при своих хозяевах, также пересмотрен и переписан, яко значущий имение, хозяев. Рев скотский и плач младенцев издали возвещали о приближении к ним Коммисионеров со многочисленною ассистенциею»*[47].

Друга проблема, з якою зіткнулися організатори перепису: небажання козацьких урядовців брати участь у роботі комісій. Маємо чимало прикладів того, як представники полкової та міської адміністрацій намагалися цього уникнути або й відкрито ухилялися від виконання покладених на них обов‘язків. Так, у травні 1766 р. секунд-майор Путімцев вимагав від магістрату розшукати писаря Василя Бойка, який *«не здав порученных ему дел прошедшего марта последних чисел бежал и поныне не явился»*[48]. У вересні того ж року він скаржився Малоросійської колегії на самочинний вихід із комісії полкового полтавського хорунжого Григорія Старицького[49], а в грудні повідомляв її про втечу з комісії трьох присланих від магістрату писарів: Василя Бойка, Івана Дротенка та Семена Гурби[50].

Причини цього явища слід шукати, перш за все, в тому, що всі «малоросійські чини» перебували на власному втриманні, а якщо, в окремих випадках, і отримували платню, то зазвичай мізерну[51]. Тривала відірваність від дому приводила до занепаду їхніх господарств і спонукала до залишення обтяжливих обов‘язків. З іншого боку, причини цього явища були значно глибшими. Урядовці полку й магістрату, на відміну від російських офіцерів, дивилися на свою участь у комісії як на відбування важкої додаткової повинності, а не як на виконання обов‘язку. В їхньому ставленні до перепису проявився прихований конфлікт двох відмінних політичних організмів – Російської імперії, яку Катерина II розбудовувала за просвітницькою моделлю, й Гетьманщини, взірцем для якої залишалися шляхетські ідеали старої Речі Посполитої.

Відмінність політичної антропології провокувала й численні конфлікти між російськими офіцерами та українськими співробітниками, які супроводжували комісію впродовж усього періоду її роботи. Один із них стався у травні 1766 р. між значковим товаришем Петром Морозом якого, як пам‘ятаємо, полкова канцелярія відрядила до комісії *«для письма»*, та секунд-майором Василем Путімцевим. Його спричинила затримка значкового товариша в наданій йому відпустці. Як пояснював П. Мороз у поданій до Малоросійської колегії у червні того ж року скарзі, його затримали невідкладні господарські справи, що накопичилися за період перебування в комісії. Проте ці аргументи не вплинули на голову комісії, тому він «*учинил определение о наказании его Мороза нещадно палками*». Наказ виконали негайно два унтер-офіцера, які, вивівши значкового товариша перед членів комісії, *«били его без пощады и дали ударов до четырехсот, чем его Мороза так изувечили, что не токмо текущих по той комиссии дел, по его Мороза должности исправлять, но и в платье одется не может и состоит в крайней слабости здоровья»*[52].

Малоросійська колегія постановила звільнити значкового товариша з роботи в комісії, а секунд-майору наказали *«дабы он над определенными в ту коммисию от полковой полтавской канцелярии нижними чиновниками таковой строгости впред делать не дерзил, но поступал бы в случае какова от них преступления по законам, требуя штрафования их по команде малороссийской»*[53]. Це розпорядження, очевидно, подіяло, бо коли в останній день червня того ж року, в приміщенні комісії побилися між собою писці: присланий від полкової канцелярії Іван Супруненко та присланий від магістрату Семен Гурба *«и из оных Супруненко Гурбе прошиб кирпичом до крови голову»*, Путімцев їх не покарав, а звернувся з відповідним запитом до Малоросійської колегії. Остання розпорядилася відіслати бешкетників у полкову канцелярію, де мали розслідувати їхню сварку й покарати винного. Секунд-майору ще раз пояснили: *«и впред в таковых преступлениях оказующихся в оную же полковую канцелярию, а магистратского ведомства в магистрат полтавский отправлять»*[54]. Так само вчинив голова комісії й у грудні того ж року, коли підданого магістрату писаря Артема Тетервака звинуватили в *«крайней его лености и нерадении, и что он переписывая из черна на бело опись оного ж магистрата маетностям во многих местах пропустил»* - він відіслав його «для оштрафования» в магістрат[55].

Щоправда, винні, судячи з усього, так і лишилися непокараними. У першому випадку, це пояснювалося втечею Семена Гурби, через що розслідування конфлікту, отже, і покарання його зачинщика стало неможливим(56 . У випадку Артема Тетервака, на вимогу оштрафувати його війт Петро Черниш нібито відповів унтер-офіцерові, який привів писаря в магістрат, що: *«в них де за писания в писмах ошибки не штрафуют, а бранят и с тем отослал обратно»*[57].

Сутички були не лише на «виробничому» ґрунті. Наприклад, 17 січня 1766 р. каптенармус Козловського піхотного полку Григорій Іноземцев у стані сильного алкогольного оп‘яніння, *«будучи безчувственно пьян»*, прийшов у приміщення комісії, де зустрів підканцеляриста полкової канцелярії Федора Кошмановського. За твердженням підканцеляриста каптенармус без видимої причини двічі вдарив його палкою, а потім, схопивши за грудки, намагався витягти із приміщення, запрошуючи пити вино. Коли ж Кошмановський рішуче відмовився від пропозиції, Іноземцев знову став бити його палкою по руках і голові, *«которую палку на ему и поломал, и от того битья знаки на голове были»*. Після цього, вихопивши шпагу, каптенармус наказав караульним козакам заарештувати підканцеляриста. Однак Кошмановський встиг вискочити на вулицю і *«в самом кафтане и без шапки»* втік до приміщення полкової канцелярії. Іноземцев намагався його догнати із криком: *«я тебя шпагою заколю»*[58].

Ще один конфлікт стався в серпні 1768 р. між членом комісії прапорщиком Дмитром Цуріковим та присланим допомагати йому описувати приміські села значковим товаришем Кіндратом Петрашем у селі Куклинцях. Що стало його причиною не відомо. Можливо, Петраш не виказував належної активності в описуванні сіл, можливо через якісь особисті антипатії. Як би там не було, але 10 серпня Цуріков, напившись, став лаяти значкового товариша *«всякими мерзкими словами»*, а потім наказав одному з капралів схопити його. Капрал наказ виконав і *«вхватя за волоса таскал, а потом и бил»*[59].

З точки зору сучасної людини все це виглядає звичайним самодурством начальства або просто п‘яними бійками. Однак у другій половині XVIII ст. на це дивилися дещо інакше. Хоча рукоприкладство й тілесні покарання в той час і були доволі поширеним явищем, в козацькому суспільстві Гетьманщини вони мали ще й символічне значення. Вдаючись до такого способу вирішення проблем, російські офіцери свідомо чи несвідомо порушували й інше питання, важливе для шляхетської самосвідомості козацької старшини, – питання честі.

Якщо уважно проаналізуємо тексти всіх трьох повідомлень про конфлікти, то побачимо, що в двох із них фігурує таке знаряддя бійки, як палка. Побиття нею, згідно з Литовським Статутом, який діяв тоді на території Гетьманщини, символізувало образу шляхетської честі[60]. Таким чином, значковий товариш Петро Мороз та підканцелярист Федір Кошмановський, які належали до середовища козацької старшини, а отже, ідентифікували себе зі шляхтою, бачили в цьому не просто побиття, а зневагу їхньої шляхетської честі. Так само мав почуватися й Кіндрат Петраш, честь якого образили тим, що рвали йому на голові волосся. Усі ці дії урядовців комісії підпадали під 27 артикул XI розділу Литовського Статуту 1588 р.: *«А хто бы теж кого умысльне на зелживость стану шляхетского киемъ, кестенемъ, булавою альбо пугами, дубцы и иншими якими приправами билъ альбо бити казалъ, за таковый кождый бой и зелживость мает быти навезки плачоно сорокъ копъ грошей <...> А хто бы поличокъ кому далъ або бороду, або волосы рвал, таковый за то дванадцать рублей грошей платити и у везенью три недели седети маеть»*[61].

Такі конфлікти, безумовно, не сприяли формуванню атмосфери взаємоповаги між російськими та українськими співробітниками комісії, а лише провокували недовіру, підозри та взаємні претензії. Судячи зі змісту документів, пов‘язаних з роботою комісії, які дійшли до нашого часу, упродовж усього періоду роботи відносини між її головою, секунд-майором Василем Путімцевим, та полтавським магістратом залишалися доволі напруженими. Секунд-майора, людину військову й рішуче налаштовану на виконання поставленого перед ним завдання, явно не задовольняла ефективність роботи представників української сторони. З іншого боку, козацьким урядникам багато вимог голови комісії були не зрозумілими або й такими, які не можна було виконати.

Одну з головних проблем для Путімцева становило, очевидно, забезпечення комісії необхідною кількістю компетентних писарів. Як видно з вищенаведених прикладів, прислані в комісію з магістрату не зовсім його задовольняли. Троє з них – Василь Бойко, Іван Дротенко та Семен Гурб[62] через деякий час утекли з комісії, а Артем Тетервак, як знаємо, на думку секунд-майора, виявився лінивим і неуважним.

Показовою в цьому плані виглядає присилка магістратом у комісію у вересні 1766 р. замість збіглих писців коваля Івана Юрачковського. Доповідаючи про цей випадок у Малоросійську колегію, Путімцев характеризував його як *«насмешку»* над ним полтавського війта, військового товариша Петра Черниша, бо присланий на перевірку виявився *«не токмо писать и читать совсем не умеючий, но и складу мало знаючий»*[63]. Війт, зі свого боку, вважав таке твердження наклепом і доводив, що Юрачковський не коваль, *«но обретаючойсь в цеху ковалском за писара»*. Він стверджував, що Юрачковський вміє писати, і як доказ представив написаного ним листа[64]. Окрім цього, Петро Черниш пояснював Малоросійській колегії, що він не покарав присланого *«к оштрафованию»* Артема Тетервака, бо той наробив помилок *«не с умыслу но в скорой переписки к которой его понуждено»*. Магістрат також взяв до уваги *«что он от его промислу взят и без жалованья определен и отца честного сын»*[65] Аргументи війта, очевидно, переконали Малоросійську колегію, оскільки наприкінці березня 1767 р., вона постановила визнати Юрачковського здатним до участі в роботі комісії, а секунд-майору Путімцеву наказала: *«излишними требованиями писцов магистрата полтавского не отягощать»*[66].

Однак справа на цьому не закінчилася. У квітні 1767 р. Путімцев знову звернувся до Малоросійської колегії із проханням дозволити звільнити Юрачковського через його невідповідність займаній посаді[67]. До свого рапорту він додавав ще й лист самого коваля, в якому говорилося: *«Магистрата полтавского войт Чарныш затаил на меня злобу и гонение, по требованию оной комиссии определил меня в оную комиссию для письма которого письма я совершенно не обучался и писать*

скоро по старости лет моих не умею более как написанный моею собственною рукою в малороссийскую коллегию рапорт писать не могу да и в делах письменных я силы не маю и складу не умею и от их дел исправлять не могу и никогда не исправлял»[68]. Після цього Юрачковського нарешті звільнили з комісії[69].

Однак сумнівно, щоб війт і урядовці магістрату свідомо направляли в комісію некомпетентних писарів. Принаймні бажання «насолити» у такий спосіб несимпатичному голові комісії навряд чи було вирішальним. Вірогідно, що магістрат у цьому питанні мав доволі обмежені можливості. У його розпорядженні був лише незначний штат канцеляристів і писців. На початку листопада 1765 р. магістрат відправив до комісії двох писців, а в середині січня 1766 р. – ще трьох[70]. Зрозуміло, що всіх відправити до комісії не могли. Отже, доводилося залучати грамотних людей із полтавських міщан. Один з них – згадуваний вище Семен Гурба. Малоймовірно, щоб їх набирали з представників купецтва, які були більш впливовою й заможнішою групою магістратських підданих. Та й рід занять вимагав від купців частих і тривалих відлучок з дому, що, зі свого боку унеможливлювало участь у переписі. Таким чином, розраховувати, очевидно, доводилося лише на дві інші категорії – посполитих і ремісників. Однак рівень грамотності серед них, згідно з нашими підрахунками, був дуже низьким. Зі 100 посполитих – власників міських дворів під описами власноручно змогли підписатися лише семеро, а з 196 ремісників – шестеро[71]. Отже, магістрат просто не міг задовольнити потреби комісії.

Іншим приводом для суперечок між комісією та Полтавським міським урядом були приміщення для розміщення комісії та квартира самого В. Путімцева. Рапортуючи до Малоросійської колегії у грудні 1766 р., секунд-майор скаржився, що магістрат відвів під комісію дві старі хати, в яких *«в нынешнее зимне время за ветхостью от холоду и угару письменных дел призводить не можно»*[72]. Як бачимо, скарга була подана після того, як комісія пропрацювала в цих хатах більше року. У рапорті повідомлялося, що від магістрату неодноразово вимагалося зробити в цих хатах ремонт, або відвести інші, але полтавський війт на них ніяк не реагував. Через що *«в оних пустых и угарных хатах коммисия с крайней трудностию и поныне находится»*[73].

Незважаючи на те що Малоросійська колегія постановила: *«велеть требуемую для комиссии квартиру отвесть от магистрата полтавского способную немедленно»*[74], міські урядовці не поспішали виконувати цей наказ. У відповідь вони надіслали власний рапорт, у якому повідомляли, що відразу після прибуття комісії до міста в жовтні 1765 р. їй відвели *«состроенный в 764 году в ново общим подведомых магистратовых коштов для походной генералитетской канцелярии во облегчение тамошних обывателей о четырех комнатах дом»*[75]. Раніше, як вище зазначалося, у ньому розміщувалася лише канцелярія генерал-аншефа П. І. Оліца, яка залишила будинок у прекрасному стані, а *«малые в окнах и печах порчи починены»*. Вимога про надання нових приміщень, на думку магістрату, висувалася комісією *«для едного тамошних мещан утеснения постоем вздумано показывая новие избы обветшалыми просит отводу другой квартеры»*. У рапорті наголошувалося, що задоволення претензій комісії *«могут оны* (полтавські міщани – Ю.В.) *признать себе за правную обиду»*. Аргументи магістрату, очевидно, поділяли на членів Малоросійської колегії, й у березні 1767 р. вони постановили: *«велеть не требуя отводу другой обывателской квартеры к отягощению их призводить оную коммисию в прежде отведеном доме»*[76].

Продовженням цього була, очевидно, й суперечка між секунд-майором В. Путімцевим і магістратом, що спалахнула влітку 1767 р. щодо відведення йому для постою квартири. Як уже повідомлялося, прибувши до Полтави восени 1765 р., голова комісії сам обрав собі місце проживання – будинок полтавського купця Павла Руденка, що стояв на Воскресенській вулиці.

У другій половині XVIII ст. Павло Якович Руденко був доволі помітною постаттю в житті міста. Змолоду він 13 років перебував на Запорозькій Січі в Корсунському курені. Через кілька років після завершення перепису його обрали бурмістром (ймовірно 1771 р.), згодом він став бунчуковим товаришем (1774), а пізніше надвірним радником (1784)[77]. Руденко був заможним купцем, про що свідчить опис його двору під №110 в описі міської фортеці[78]. З роками його статки значно зросли[79], що, очевидно, й дозволило збудувати в останній чверті XVIII ст. кам'яний двоповерховий будинок. Це само по собі було унікаль-

ним явищем, адже кам‘яних житлових будинків у місті тоді майже не було[80]. У 1773 р. своїм коштом Руденко замість дерев‘яної церкви збудував муровану Воскресенську церкву, прихожанином якої він був[81]. Він же ініціював створення у 1778 р. першого пам‘ятника на честь Полтавської битви 1709 р.

Невідомо, що спонукало голову комісії вибрати для постою саме будинок Руденка, але зробив він це без відома магістрату[82] й, очевидно, без згоди господаря. Двір, у якому тоді жив Павло Руденко, мало чим виділявся з-поміж решти міських дворів на тій вулиці. Як видно з його опису: *«в немъ жилихъ покоев для хозяевъ пять, людских одинъ, анбаровъ два, конюшня одна»*. Населення двору складалося з 14 осіб. Крім самого господаря, якому на той час було 40 років, його дружини Уляни (20 років) та двох малолітніх дітей: сина Луки (7 років) та доньки Уляни (3 роки), у родині проживало ще й двоє неодружених Павлових братів – Михайло (45 років) та Іван (25 років). До того ж у дворі мешкало ще чотири наймити *(работника)* та чотири наймички *(работницы)*[83]. Отже, на п‘ять кімнат у будинку господаря припадало шестеро мешканців. Можна припустити, що діти в той час ще не мали окремих кімнат і спали або разом, або в одній кімнаті з батьками. Брати теж могли проживати разом. Враховуючи перенаселеність приміщення для наймитів, імовірно, що хтось із них мешкав у будинку господарів. Таким чином, будинок Руденка був доволі населеним. У зв‘язку з цим можемо припустити, що поява постояльця, вірогідно зі слугою, не викликала великого захвату в господаря двору, якщо тільки не він сам його запросив.

Зауважимо, що постійна повинність уважалася в XVIII ст. найбільш обтяжливою й соціально травматичною зі всіх повинностей, які тоді несло населення. За твердженням дослідників, відносини між домовласником і постояльцем часто нагадували відносини окупантів і переможених[84]. Генерал О.Ф. Ланжерон так характеризував постій російських військ у Гетьманщині: *«в Малороссии, в завоеванных областях, русский солдат является бичом своего хозяина: он распутствует с его женой, бесчестит его дочь, выгоняет хозяина из его постели и иногда даже дома, ест его цыплят, его скотину, отнимает у него деньги и бьет его непрестанно…»*[85]. Полтавські міщани, мали відчувати всі «принади» постою регулярних військ, адже в той період Південь України був для російської армії одним з основних театрів бойових дій[86]. У результаті цього війська проходили через місто доволі часто. Як уже зазначалося, саме для того, щоб зменшити тягар постою: *«во облегчение тамошних обывателей»*, й було збудовано поблизу магістрату спеціальний будинок для *«для канцелярии приежжающихъ генералететовъ»*.

Зрозуміло, що постій секунд-майора Путімцева і його команди не можна порівняти з постоєм військової частини, однак проблеми були й тут. Як приклад можна навести конфлікт, вищезгаданим прапорщиком Дмитром Цуріковим та його квартирною хазяйкою, полтавською міщанкою Бідухою в жовтні 1768 р. Причиною його були дрова, які господиня не давала для опалення квартири, у результаті чого прапорщик вимушений був купувати їх власним коштом. Дров він начебто витратив аж 28 возів, кожен з яких коштував 25 копійок. Прапорщик вимагав від полкової канцелярії *«за те издержанные им дрова кому надлежит его Цурикова удоволствовать»*. Господиня ж, зі свого боку, стверджувала що відтоді як у липні 1767 р. Цуріков став до неї на постій, він жодного возу дров не купував, а використовував лише її дрова. Якщо ж дров не було, *«то он, прапорщик приказывал своему денщику состоящие на еи дворе […] и лежащое для строения годные деревия рубать и палить…»*[87]. Як бачимо, в результаті постою міщанка не лише зазнала збитків, купуючи дрова для опалення помешкання, але ще й втратила приготований для будівництва ліс. До цього потрібно, очевидно, додати ще й моральний стрес отриманий, господинею внаслідок конфлікту.

На жаль, достеменно не відомо, як складалися відносини між Павлом Руденком та секунд-майором Василем Путімцевим. Імовірно, що спершу великих проблем не виникало, адже до того як його виселили, секунд-майор прожив на квартирі в купця майже рік і дев‘ять місяців. Хоча, згідно із законом, постій міг тривати не більше одного року[88] , на практиці цього правила майже не дотримувалися. Імовірно, що постоялець серйозно набрид Руденкові, і той натиснув якісь відомі лише йому, важелі впливу в магістраті, полковій канцелярії й, очевидно, у Малоросійській колегії. Принаймні подальше кар‘єрне зростання цього полтавця вказує на

те, що він досить добре вмів вирішувати свої власні проблеми.

Як би там не було, але в червні 1767 р. Полтавський магістрат надіслав голові комісії *«известие»*, в якому повідомляв, що, згідно з наказом президента Малоросійської колегії графа П. Рум‘янцева, він має виселитися з будинку Руденка і обрати собі квартиру з тих, які надасть йому на вибір магістрат. Підставою для такого рішення Малоросійської колегії нібито було те, що секунд-майор порушив процедуру вибору місця постою і вселився в будинок Руденка *«без отводу магистрата»*[89]. Йому запропонували *«с оного Руденкового дому сойтит туда где от магистрата показано будет»*.

Магістрат, в особі спеціально призначеного квартирмейстера, запропонував Путімцеву на вибір кілька квартир, і той обрав будинок *«вдови Маркевичевой»*. Оскільки вдова з таким прізвищем у переписі не зафіксована, то, імовірно, це була заможна купецька вдова Євдокія Марченкова, двір якої був неподалік приміщення, де працювала комісія – на Успенській вулиці. Однак згодом з‘ясувалося, що жодних переваг окрім близькості розташування, нова квартира не має – *«печи совсем разломаны и в покоях имеется великая течь и в стенах щели…»*[90]. Обурений секунд-майор став вимагати від магістрату відремонтувати будинок. На цю вимогу члени магістрату відповіли: *«по определению магистрата полтавского велено послать к Вашему Высокоблагородию сие известие в котором написать, что понеже Ваше Высокоблагородие означенную квартеру пред всеми домами избрали себе сами, то на оной и стоять соизволте»*[91].

Така відповідь зовсім не задовольнила В. Путімцева, і він знову став вимагати від магістрату *«изделки оних печей и поправки криши»*[92]. Магістрат, зі свого боку, явно не поспішав виконувати цю вимогу, повідомивши голову комісії, що всі ремонтні роботи має здійснювати господар будинку. До речі, це твердження міських урядовців не було голослівним, а повністю відповідало іменному указові імператриці Анни Іоанівни від 11 листопада 1738 р., яким на той час регулювалася постійна повинність[93]. Проте у цьому відношенні секунд-майору відверто не щастило, бо за наступні півроку будинок двічі змінив власника. Спершу він перейшов до рук аудитора Слобідсько-Української губернії Григорія Мосцевола, а потім його купив полтавський купець Петро Макуха. Однак останній не міг вступити у володіння двором, а відповідно, й розпочати його ремонт через те, що, як пояснили міські чиновники, *«оной весь занят Вашим Высокоблагородием и сверх того требует починки и перестройки которой при бытности в нем Вашего Высокоблагородия сделать не можно»*[94]. Нарешті в квітні 1768 р. магістрат запропонував Путімцеву вирішити цю проблему радикально – попрохавши квартиру в полковій канцелярії, *«в которой доволное число и более магистратских и к постою лучших домов […] и не соблаговолите ль Ваше благородие потребовать в полковой канцелярии отводу в ведомстве оной Вам достойной квартери по чину Вашему…»*[95].

Проте всі ці проблеми не заважали секунд-майору Василю Путімцеву належно виконувати поставлене перед ним завдання. Перепис міста, як уже зазначалося, здійснили доволі швидко – за три місяці, а полк припинили описувати в 1768 р. Важко сказати, наскільки цей опис допоміг в інтеграції Гетьманщини до складу російської імперії. Тут, очевидно, слід погодитися з Д. Багалієм, який вважав, що для свого часу Румянцевський опис був джерелом різного роду свідчень для проведення різноманітних адміністративних заходів[96]. Більш непересічне значення він, мабуть, має для сучасних дослідників історії Гетьманщини XVIII ст., бо є надзвичайно цінним джерелом для вивчення демографічної, соціальної та економічної історії як всього регіону, так і окремих населених пунктів.

Джерела та література

1. Цит. за: Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – № 11. – С. 409
2. Сборник императорского Российского исторического общества. – 1871. – Т. 7. – С. 348.
3. *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – т.1. – Нежин, 1913. – С. 190.
4. *Багалей Д.И.* Указ. соч. – С. 405.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.57, оп.2, спр.8, арк.18зв.-19зв.
6. *Максимович Г. А.* Указ. соч. – С. 228.
7. Там же, С. 229.
8. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 1, арк. 1а.зв.
9. Там само, спр.8, арк.220зв.
10. Там само, арк.39.
11. Там само, спр.31, арк.22.
12. Там само,арк.23.
13. Там само, арк.7.
14. Там само, спр.8, арк.57-57зв.
15. Там само, арк.62.
16. Лавників також мало бути четверо, але на момент перепису один із них помер, а нового на його місце ще не вибрали (Там само, арк.42зв.)
17. Там само, арк.41-42.
18. Там само, арк.46.
19. Там само, арк.55зв.
20. Див.: *Берк П*. Популярна культура в ранньомодерній Європі. – Київ, 2001. – 376 с.
21. Державний архів Полтавської області, ф.8831, оп.9, спр.1, арк.91.
22. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.135.
23. Там само, арк.43.
24. Там само, арк.41зв.
25. Там само, арк.46.
26. Там само, арк.43.
27. Там само, арк.40-40зв.
28. Там само, арк.63зв.
29. Там само.
30. Там само, арк.64.
31. Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложення. – Киев,1890. – С. 144.
32. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 125.
33. Від сотенної полтавської канцелярії з цією метою до комісії були прислані значкові товариші: Іван Буцький, Йосип Висоцький, Федір Бойко та Остап Кононович, а від магістрату – райця Омелян Маліховський (Там само, спр.31, арк.7; спр.8, арк.44.).
34. Там само, арк.34-35.
35. *Ковальський І.С.* Проведення Генерального опису в Переяславському полку. // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С. 135.
36. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр. 1, арк. 1-388.
37. *Кулаковський В.М.* Класове розшарування міського населення у XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1980. – №9. – С. 93.
38. *Сердюк І.О.* Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Вип. 17. – Київ–Хмельницький, 2008. – С. 86.
39. *Лучицкий И*. Киев в 1766 году // КС. – 1888. – № 1. – С. 67. Тут потрібно пам‘ятати, під опис потрапило не все населення Києва через те, що місто не входило до складу Гетьманщини, а перебувало під безпосереднім управлінням Київського генерал-губернатора.
40. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.2.
41. Там само, арк.62зв.- 63.
42. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.:Основи, 1996. – С. 108.
43. Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М.: Голос, 1994. // < http://psylib.org.ua/books/delum01/txt05.htm>
44. Історія Європейської ментальності. – Львів: Літопис, 2004. – С.342.
45. *Котляревський І. П*. Енеїда. – Київ, «Радянська школа», 1989 р. // <http://runa.6te.net/eneida/e3.html>.
46. Там само.
47. История Русов или Малой России. – Москва, 1846. – С. 256-257.
48. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.146.
49. Там само, арк.181.
50. Там само, арк.209.
51. *Ковальський І.С.*, Названа праця, С. 134.
52. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8,арк.155-155зв.
53. Там само, арк.156.
54. Там само, арк.193.
55. Там само, арк.209зв.
56. Там само, арк.194.
57. Там само, арк.209зв.
58. Там само, арк.213-213зв.
59. Там само, арк.355зв.
60. Там само, ф.1726, оп.1, спр.15, арк.77зв.
61. История Беларуси IX – XVIII веков. Первоисточники \\ < http://starbel.narod.ru/statut1588_11.htm>

62. ЦДІАУК, ф.57, оп.2, спр.8, арк.209.
63. Там само.
64. Там само, арк.220.
65. Там само, арк.220зв.
66. Там само, арк.221.
67. Там само, ф.54, оп.3, спр. 2183, арк.3.
68. Там само, арк.2.
69. Там само, арк.3.
70. Там само, ф.57, оп.2, спр.8, арк.220.
71. *Волошин Ю.* Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. – 2008. – Вип. 5. – С. 150.
72. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.209.
73. Там само, арк.209-209зв.
74. Там само,арк.209зв.
75. Там само, арк.220зв.
76. Там само, арк.221.
77. *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з особового архіву полтавського бурмистра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип.2. – С. 601.
78. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.64зв.-65.
79. *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Вказ. праця. – С. 606-624.
80. *Коваленко О.* Будинок Павла Руденка в Полтаві // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам‘яток. – Полтава, 2008. – Випуск IV, книга I. – С. 467.
81. Полтавщина: енцикл. довід. – К., 1992. – С. 148.
82. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк. 243.
83. Там само, спр.1, арк.64зв.-65.
84. *Лапин В.В.* Постойная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского общества историков и архивистов, 2000 г. – С.-Петербург, 2000. – С. 145.
85. *Ланжерон А. Ф.* Русская армия в год смерти Екатерины // Русская старина. – 1895. – Т. 83. – С. 151-152.
86. Див.: *Склокін В.В.* Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765-1798 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2009. – С.56-57.
87. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.364-364зв.
88. *Каменский А.Б.* Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М., 2006. – С.292.
89. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.243.
90. Там само, арк.243зв.
91. Там само, арк.243зв.-244.
92. Там само, арк.244.
93. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Санкт-Пертербург, 1830. – т.X. – С.652.
94. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.8, арк.328.
95. Там само, арк.328зв.
96. *Багалей Д.* Указ соч. – С.431.

Юрий Волошин

«Для точнаго исчиленія и сведения всего малороссийскаго народа»: проведение Румянцевской описи в полковом городе Полтаве (1765-1766 гг.)

В статье рассматриваются особенности переписывания представителями имперской власти и казацкими чиновниками города Полтавы в ходе составления Генеральной описи Малороссии 1765-1769 гг. Анализируются обстоятельства формирования и ход работы переписной комиссии, проблемы с которыми она сталкивалась, а также отношение к переписи горожан.

Ключевые слова: *Румянцевская опись, перепись, город, Полтава, домохозяйство, магистрат, полковая канцелярия, мещане.*

Yury Voloshin

Rumyantsevskyj deskription in regimental City Poltava (1765-1766 years).

The article discusses features of rewriting by the representatives of imperial authority and government of Cossack city of Poltava in the implementation of General descriptions of Little Russia 1765-1769 years. Analyzed the circumstances of formation and course of work perepysnoyi Commission, problems which it faced and to the citizens of the Census.

Key words: *Rumyantsevskyy description, census, city, Poltava, household, magistrate, regimental office, burgers.*

УДК 94: 343.97-053.6(477.54) “178/179”

Володимир Маслійчук (м. Харків)

ПІДЛІТКОВИЙ ЗЛОЧИН У ХАРКОВІ (80–90-ТІ РР. XVIII СТ.)[1]

У статті автор простежує факти підліткової злочинності у центрі Харківського намісництва – місті Харкові. Основні види злочинів (крадіжки) були пов’язані із торговельним характером міста. Частими випадками були обкрадання наймитами своїх господарів. Дослідник приходить до висновку про те, що основним критерієм Харкова як міста у той час був транзит та жвава торгівля, особливий поділ праці передіндустріального міста, у той же час освіта та адміністративні установи відігравали у той час для Харкова не провідну роль.

Ключові слова: *підліток, злочин, місто, Харків, совісний суд.*

Останнім часом історична наука все більше уваги звертає на низку моментів, на які раніше не зважали. До найбільших проблем такого кшталту належить проблема міської історії, пояснення особливостей міста й міського способу життя, урбанізаційних процесів та їхніх впливів, виявлення символіки міста – історична урбаністика. Виникнення та функціонування великих сучасних міст допоможе зрозуміти низку важливих рис суспільства, яке нині є переважно урбанізованим. Поряд із цим, важливою є проблема розуміння культури повсякдення через шерег збережених кримінальних справ. Тобто відхилення від норми, девіація, злочинність можуть служити ключем для розуміння самої норми, функціонування соціуму, діалогу громадських і державних інституцій, ролі простої людини в подіях певної доби. Час соціалізації індивіда – дитинство та підлітковий вік – є часто засадничим для розуміння культури в цілому. Девіації в разі розглядування кримінальної документації виявляються вагомим чинником для розуміння самої норми, мотивації поведінки індивіда. Однак дитячі та підліткові злочини тривалий час не були чітко виділені, не існувало органу, в компетенції якого були б ці типи злочинів. Великому поступові в цьому сприяли просвітницькі ідеї. Реформування місцевого правління та судової влади в Російській імперії (губернська реформа 1775 р.) визначило орган, одним із напрямків діяльності якого став розгляд кримінальних справ неповнолітніх (як несвідомих злочинців) і винесення пом’якшених вироків, – совісний суд (єдиний на губернію)[1]. Поширення губернської реформи на Слобідську Україну та Гетьманщину, створення намісництв і нових структур управління та судочинства впродовж 1780–1781 рр. спричинили і запровадження там совісних судів. На підімперських українських землях ці установи мали певний успіх, бо продовжували традицію існування ще з часів Речі Посполитої полюбовних судів[2]. Однак дослідник цих установ та користувач матеріалами совісних судів має вагому проблему незбереженості документації[3]. З переліку вцілілих джерел виділяється збережений архів Харківського совісного суду в Державному архіві Харківської області – найповніший фонд совісного суду в усій колишній Російській імперії. Саме використання матеріалів цієї установи дозволяє пролити світло на повсякдення, життя підлітків у Харківському намісництві 1780–1797 рр., зрозуміти світ підлітка на реформованій імперським урядом околиці. Усього, за нашими підрахунками, у документації совісного суду міститься інформація про 172 підліткові злочини. Однак нашу увагу викликали насамперед злочини, здійснені в намісницькому центрі – Харкові. Їхня частка – близько чверті (41); з огляду на розмитість походження підлітків, їхні мандрівки та специфіку підліткових переступів, ця кількість може коливатися залежно від класифікатора. Цілком певним є, що така велика кількість виявлених злочинів пов’язана з адміністративною роллю Харкова як центру намісництва, де органи слідства й покарання значно розвиненіші, аніж у містечках намісницьких округ.

Колишнє козацьке полкове місто Харків

[1] Частково дана стаття стала можливою завдяки дотації Канадського інституту українських студій (з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних, з Вічного фонду ім. Василя Кравченка та з Вічного фонду ім. Володимира та Ірини Літинських) на дослідження «Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (80-ті – 90-ті рр. XVIII ст.)».

було визначене центром Слобідсько-Української губернії, створеної на базі слобідських полків у 1765 р. Вибір Харкова для центру був природним: географічно місто розташовувалося посередині між слобідськими полками, геополітично було близьким до великоросійських губерній і відігравало особливу роль (через нього імперські сили рухалися на Крим і Кавказ), нарешті, мало не лише вигідне розташування, але й низку адміністративних установ (полковий центр, місце розміщення командування Української дивізії) та вагомий регіональний освітній заклад – Харківський колегіум[4].

Міста на колонізованих територіях Слобідської України з 60-х рр. XVIII ст. починають відігравати інакшу роль, ніж полковий чи сотенний центр часу слобідських полків. Інтенсифікуються торгівля та міграції населення, ці міста слугують великим перевалочним пунктом у русі імперії на південь, але економічні зміни мали й серйозний соціальний супровід. Імперія реформувала соціальну структуру місцевої спільноти. Наявний прошарок міщан, який відбивав соціальну структуру переселенців на слободи ще з часу Речі Посполитої, було ліквідовано в слобідських містах під час реформи 1706–1708 рр. разом із воєводським управлінням[5]. Однак під час ліквідації козацької автономії та спроб накинути загальноімперський соціальний стандарт на Слобідську Україну постало питання утворення соціального прошарку жителів міст з елементами власного самоврядування. Отже, прошарок міщан формувався штучно. Але в слобідських містах дивним чином перепліталися старі звичаї, елементи яких зберігалися протягом тривалого часу, і нові впровадження імперського центру. Яскравим виявом цього були спроби впровадити цеховий устрій серед ремісників Харкова в 60-х рр. XVIII ст. подібно до «великоросійських міст», хоча поділ на цехи існував серед місцевого населення від часів залюднення міста і мав свою специфіку[6]. Тогочасне «ранньомодерне» місто мало свої характерні риси: перевага продуктивних осіб молодого (активного) віку зі зменшенням кількості дітей (і народжуваності) порівняно з сільським населенням, пізніший вік вступу в шлюб, наявність великої кількості мігрантів і специфічних «міських» мікрогруп – як етнічних (етнічні меншини), так і соціальних (жебраки, торговці, повії, чиновництво)[7].

На тлі зростання нових відносин і власне злочинного світу виокремлюється намісницький центр Харків. Визнаймо: не слід перебільшувати значення міста, у цьому випадку намісницького центру, сукупне населення якого ледь перевищувало десять тисяч. Соціальну основу населення становили «військові обивателі» – особи, свого часу переведені з козацької служби; прошарок «міщан» переважно формувався з цієї соціальної категорії та приїжджого купецтва[8]. А основним заняттям «городян» було сільське господарство, «місто» було оточене великою кількістю хуторів. «Рустикальність» Харкова постає досить характерною рисою. Однак інші тенденції підкреслюють розвиток Харкова саме як міста, що поволі віддалялося від сільського способу життя. Найвизначніші історики Харкова Дмитро Багалій та Дмитро Міллер слушно зазначили, що «друга половина XVIII ст. є розквітом у торговельній діяльності Харкова»[9]. Чотири ярмарки, щоденні базари, велика кількість яток і приїжджих купців – свідчення такого розквіту. Так само досить інтенсивно розвивались і збільшували свою частку кустарні ремесла. За даними 1794 р. про заняття населення, ремісники та «промисловці» становили 47% сімей, 18% складали рільники (селяни), 14% – купці та торговці; чиновники, військові, особи без визначених занять становили решту 21%[10]. Тобто Харків поволі втрачав своє сільське обличчя, поєднуючи кустарні ремісничі промисли із заняттям сільським господарством. До всього, спостерігаємо нові вторгнення в сам міський ландшафт: початок правильного планування, поділ на частини, пожежну та поліційну служби, будівництво кам'яних будівель (губернаторського дому) та мостів тощо[11]. Нарешті, слід відзначити й появу внаслідок міської реформи 1785 р. поліційної посади «городничого»[12]– засобу для контролю за харківськими мешканцями. Харківські городничі, особливо Трохим Ек[13], відомі своєю активністю на тлі городничих інших міст Харківського намісництва.

Для низки адміністративних центрів Харківського намісництва, які мали назву міст, крім «рустикальності», розвитку торгівлі та початку реформувань міської структури та міського простору, була серед визначальних і ще одна ознака – це наявність найманої підліткової сили, яка визначала віковий склад населення міста, була

невід'ємною частиною міського соціуму[14]. Місто ставало притягальним центром для наймитів, підлітки прямували сюди особливо охоче для «науки» й заробітку. Чиновники привозили з собою неповнолітніх служників, мандрівний елемент сприяв постанню саме міського ладу життя, що пов'язується з «протоіндустріалізацією» і небезпідставно вважається попереднім тлом для інтенсивного капіталістичного розвитку. Крім тубільного населення міста, з'явилася велика кількість інакшого, чужого елементу. Власне, яскраву констатацію щодо цієї частини населення міста дав автор «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р.: «Кромѣ урожденныхъ харьковскихъ жителей, проживаютъ в семъ городѣ находящіеся въ воинской и статской службахъ чины, также иностранные и иныхъ городовъ россійскіе торговцы въ довольномъ количествѣ, равно какъ и мастеровые, приходящіе изъ разныхъ мѣстъ столяры, плотники, каменьщики, кирпичники, харчевники: и наемные работники умножаютъ число народа; состоящіе при обѣихъ харьковскихъ училищахъ учителя и ученики съ служителями ихъ составляютъ количество до 1000 человѣкъ»[15]. Саме цей контингент виявиться основним фігурантом кримінальних справ. Окремі ж злочини є досить показовими: характерними для тогочасного міста були підліткові крадіжки на ринках і базарах, обкрадання служниками господарів або квартирантами власників квартири.

Харків виявиться великим місцем зосередження злочинів таких типів. Звичайно, поруч із підлітком-злочинцем подекуди виявиться дорослий керівник, і неповнолітній буде лише наївним виконавцем. Тринадцятилітній Яків Зубков зі Старого Оскола Курського намісництва був відданий у слуги до харківського купця Дорофія Синицина. У грудні 1788 р. хлопчик добровільно признався прикажчикові Синицина Іллі Волосаєву, що крав гроші й товар. Зубков зазначив, що робив він те все на прохання маркітанта Гаврила Васильєва, котрий продавав на базарі пиріжки. Служник поцупив асигнацію в 25 рублів, голову цукру, хустки й кофти (він не запам'ятав кількості) та півдюжини рукавиць; усе Зубков віддавав Васильєву[16]. Подібно обкрадали купців і інші служники. 1791 р. чотирнадцятилітній Яків Дяков, козацького звання, з села Тетлеги біля Чугуєва, пішов до Харкова в найми, і там його найняв купець Яків Попов з угодою платити три рублі на рік. Під час торгівлі на Петрівському ярмарку в Змієві Дяков украв у наймача двадцять рублів вісімдесят копійок, та потім ті гроші повернув. Під час Миколаївського ярмарку в слободі Хотомлі він поцупив «трубку лент», а потім разом з іншим робітником Матвієм Запорожченком украв у хазяїна в коморі дві шапки горіхів, олов'яну цукерницю, срібну ложку й меду горщик. Однак хазяїн виявив крадіжку, і хлопців немилосердно висікли батогами. Після екзекуції обидва робітники втекли до поміщиці Катерини Стремухової в село Богодарівку (за Чугуїв), там їх схопив виборний, бо вони не мали пашпортів, і відправив до Чугуєва[17]. Однак у цьому випадку крадіжка служника в торговця-господаря є досить неоднозначним видом злочину. Виявляючи пропале, господар часто жорстоко бив підозрюваного служника, щоб той признався у вчиненні злочину. У травні 1789 р. курський купець Олексій Безподарний, що мешкав у Харкові, заявив городничому Звєрєву, що його служник, підліток Захар Вовков украв у нього сто п'ять рублів асигнаціями, у чому признався. Проте під час слідства служник заявив, що грошей не брав і що признатися його змусив сам Безподарний[18].

«Торговельні» злочини не обмежуються обкраданням підлітком купця-хазяїна. Крадіжки на базарах і ярмарках, торговельних місцях і шинках мають широкий спектр. До Харкова прийшли діти сумського обивателя Михайловського Василь (дванадцяти років) та Павло (восьми років) з матір'ю Агафеною й оселилися за річкою Нетечею. Узимку 1795 р. хлопці пішли на базар у м'ясний ряд, зняли «половую доску» в ятці харківського м'ясника Тимофія Ващенка. Туди заліз молодший Павло й повитягував три частини свинини та «баранчика». Вкрадене хлопці потягнули в хату козака Собніна, що була порожньою, і заховали на горищі. Однак хлопців, коли ті несли з-під ятки в руках м'ясо, побачила донька харківського обивателя Василя Мотузки й побігла до городничого Ека. Михайловських упіймали в самому будинку, де вони ховали «здобич»[19]. У цих злочинах, якщо підліток і діяв сам, наявна бодай присутність дорослих. 1791 р. піддані майора Семенова з села Калашникова (Вовчанської округи) разом зі старостою села поїхали до Харкова для продажу панської коняки та шпаги. Один із них, чотирнадцятилітній підліток Наум Михай-

лов, украв на базарі рукавиці й почав продавати разом зі старостою свого ж села; так обидва й були зловлені та доставлені до городничого Федора Кудрицького[20]. Кілька підданих статського радника та кавалера Сабурова (Іван Лунін, Федір Ткаченко, Герасим Козлов) у Харкові 1796 р. вночі обкрадали шинки: у козака Якова Устеченка з «шинкового дома» зі «шкафы» вони поцупили двадцять п'ять рублів, «платок бумажный» та срібний перстень із червоним каменем, а у вдови Горпини Куниченкової вкрали три відра «красного вина» та два відра вишнівки[21].

Тобто Харків – великий торговельний центр, де приїжджий купець потребував робітників та слуг, – визначав такий вид злочинності, як обкрадання хазяїна. Загалом міста й містечка другої половини XVIII ст. були немов магнітом для мандрівного елементу, тож і поширювався такий тип злочинів. Міський спосіб життя долав етнічні упередження: росіяни-«однодворці» крадуть, як і українці – «казенні обивателі». Тут слід, крім етнічності та вікової складової, визнати й певне значення гендерного поділу. Обкрадання служницями господинь та господарів виявляється однією з найпоширеніших саме дівчачих девіацій. Маленьких дівчаток використовують дорослі служниці. Феодосія Єльчинова, донька каноніра Олексіївської фортеці (Українська лінія, Катеринославське намісництво) Андрія Єльчинова, у віці дев'яти років 1792 р. була віддана рідним братом на виховання до харківського купця Івана Бєляєва. Якось у Харкові під час Великого посту її запросила до себе доросла служниця священика Івана Калиновського Ірина Мірошниченкова і навчала, щоб крала речі в господарів й приносила їй, а вона за те буде платити гроші. Спочатку Феодосія принесла батистову косинку, але Мірошніченкова не заплатила. Далі Феодосія вкрала вибійчасту хустку, срібні сережки та білу запаску. Одного разу Феодосія була послана відганяти хазяйську корову й зустріла Ірину; та повела малу в дім до священика Калиновського (де й наймитувала), одягла на дівчинку юпку байкову, «накрыла оную рядном, чтоб никто не мог узнать», наказала якнайшвидше бігти до Лопанського мосту і навчала: «Як хто буде питати, говори: біжу на річку». Сама Ірина йшла слідом за Феодосією, під мостом зняла з неї юпку й віддала невідомій дівчинці, а сама відвела Єльчинову до козачки Абраменкової, у якої Феодосія жила два дні, а на третій її відшукала донька купця Бєляєва, Тетяна, й відвела до свого батька[22]. Ірина Мірошниченкова все заперечувала, тобто покарання за визнані крадіжки мала нести дев'ятирічна дівчинка.

Оглядаючи проблематику стосунків «служниця – хазяїн (хазяйка)», варто відзначити ще інші соціальні підстави, які характеризують такий злочин. Звичайно, причетність дівчат, відірваних від домівки й соціальних структур, до злочинів стає зрозумілою через походження та манери поведінки. Піддана поміщика Федора Куликовського, Мотрона Гайворенкова, народилася в Кременчуці і 1791 р. була підманута й вивезена циганами до Чугуєва. У Чугуєві Гайворенкова мешкала у різних людей «в работницах», а з Чугуєва пішла наймитувати до Харкова. У Харкові Мотря зупинилася на квартирі в солдатки Мотрони Малишевої. Квартирантка обікрала хазяйку[23] й утекла, жила за Харковом у «купчиновых» заводах, де й була спіймана. На допитах зазначила, що юпку та дві хустки в неї відняли невідомі їй солдати. Гайворенкову визначено покарати нагайками та відправити поміщикові, а втрачені речі Малишевій не відшкодовувати, бо немає з чого[24].

Але поряд із приїжджим у таких дівчачих злочинах важко не помітити місцевий елемент. Харківська вдова, шинкарка (поширений у Харкові промисел) Тетяна Слюсарева (в дівоцтві Довбніна) за «слабостью здоровья» довірила шинкувати робітниці, доньці харківського обивателя Якова Мотузки Ірині. По шинкуванні вдова звинуватила робітницю, що та покрала в неї зі скрині гроші, які мали бути відіслані до брата Слюсаревої, поміщика Євстафія Довбні (чий, вочевидь, і був шинок), у слободу Велику Данилівку. Однак дівка «признанія не учинила», а Слюсарева «доказательств не представила», і Харківський совісний суд не став розглядати цю справу[25].

Не лише дівчата-служниці виявляються місцевим девіантним елементом. Неповнолітнього (15 років) Григорія Романова з Харкова (сина обивателя Романа Зайця), який восени 1788 р. був робітником харківського купця Прокофія Мечетника, хазяїн послав купити сіно. Однак робітник вирішив не купити, а вкрасти сіно на подвір'ї Харківської ремісничої управи. Але у дворі жили собаки, і, щоб відбиватися від них, Заєць схопив чужі вила, які трапилися під руку. Врешті через

галас його спіймав цеховий Павло Сухенький (чиє сіно й було у дворі управи) та передав городничому Звєрєву[26]. Злочин був настільки мізерним, що суд повернув злочинця купцеві Мечетнику, однак основне питання в тому, чи Заєць додумався сам узяти гроші в хазяїна й украсти сіно, чи його спрямував на крадіжку сам Мечетників.

Торговельний та адміністративний характер міста передбачав наявність осіб, які займалися перевезеннями, перебували в місті транзитом: поштових служників, ямщиків, окремих категорій чиновників та військових на постої. «Мандрівний» підліток воліє не залишатися на одному місці, а втекти, помандрувати, змінити соціальний статус. Кріпосний Петро Сирков, якому 1788 р. йшов сімнадцятий рік (важливо, що й «грамоты учон»), на Покрову 1787 р. на ярмарку в Харкові побачив трьох ямщиків і запитав, звідки ті; ямщики відповіли, що з Кременчука. Кременчук був «воротами на південь», привабливим місцем для мандрівного й девіантного елементу. Петро вже давно хотів утекти від поміщика, колезького асесора та кавалера Сабурова, і запитав у ямщиків, чи не відвезли б вони його до Кременчука. Ямщики погодились, але в підлітка не було грошей для платні, то домовилися, щоб Петро приносив їм речі, вкрадені у свого пана, а вони за нагоди відвезуть його в Кременчук і запишуть у міщанське звання[27]. Петро накрав чимало одягу: плащ красного сукна, сюртук, халат, два камзоли, «із глажи» штанів дві пари (одні суконні, а другі чорної матерії) тощо. У день, коли вирішено було тікати, ямщики заїхали з Петром «додому» і ще накрали столового срібла. Поїхали крадії манівцями, повернули з Харкова на північ, на Білгородський шлях, на Деркачі, а вже звідти на Кременчук. Однак у Кременчуці Сиркова впіймали й відправили до Катеринославського намісницького правління[28].

Тобто вирішальним середовищем виявляється торговельне, часто транзитне, але світ наймитів та наймичок мав іще й інші підстави для девіацій. Сама система дорослішання передбачала раннє відокремлення підлітка від родини та дому, «навчання», найм, служіння, службу, заробітчанство тощо. Приїжджі наймити, слуги теж помічені в злочинах у місті, особливо в згаданих уже й поширених обкраданнях господарів, сусідів, здавачів квартир. Служник харківського жителя Федора Половниченка, п'ятнадцятилітній Марко Хиренко, у квітні 1787 р. зайшов у відчинену комору іншого харківського мешканця Харитона Лисенка (Лисенко жив в одному дворі з Половниченком), де вкрав зав'язані в білій хустці гроші (Лисенко в скарзі назвав неймовірну суму: 99 срібних та 15 мідних рублів). Потім Хиренко ходив красти ще раз, та його спіймали[29]. Неповнолітній служник регістратора Якова Соловйова, дванадцятилітній Олександр Пипін, жив разом із господарем на квартирі у вдовирегістраторші Марії Носачової в Харкові. На початку жовтня 1783 р., коли господині не було вдома, «прибравши к сундуку ее ключ», Олександр украв із тієї скриньки сім рублів. Однак крадіжку виявили, й Олександр повинився. Незважаючи на те що справа дійшла до совісного суду, вдова була винна Соловйову чотири рублі, а Соловйов, щоб забрати хлопця, дав ще шість[30].

Однак тубільні харківські підлітки так само, як і приїжджі, задіяні в схожих крадіжках. У вересні 1796 р. харківські купці Матвій Ващенко, Яків Лелюк, Іван Ващенко спіймали Семена Кириченка (15 років), сироту – сина померлого цехового. Після обіду 15 вересня він пішов до м'ясного ряду, підліз під лавку, зняв дошку, заліз до ятки й украв два ножі та шістнадцять рублів, однак на злочині був спійманий купцями і визнав свою провину[31]. Інша справа теж доволі цікава, хоч і не доведена. Агафія Млодзинська, дівчинка, якій 1792 р. йшов лише одинадцятий рік, у Харкові була віддана до вдови, обивательки Марії Харченкової, на навчання. У червні 1792 р. дівчинку привели до харківського городничого Закройщикова, і вона зізналася, що на другий день Трійці залізла на горище і знайшла там гроші, завернуті в березову кору («дятьжки в березке в капшуку денги»). Усі знайдені гроші (Харченкова стверджувала, що там було сімнадцять рублів сріблом) дівчинка віднесла до матері Марії Млодзинської, а та дала їй дві копійки, які дівчинка подарувала доньці вчительки, «Харченковой девке Афимии». Оскільки дівчина була неповнолітньою, Закройщиков відправив її до совісного суду. Але в суді дівчинка все заперечила, заявивши, що грошей не брала й матері не давала, і її залишили без покарання[32]. Так само в Харкові 24 серпня 1796 р. дві харківські жительки: повнолітня Варвара Ільченкова та чотирнадцятилітня Параскева Фесенкова (у

справі низка різночитань прізвищ, бо «Прасковья Герасимова, дочь отставного гусара Чернушенка... Фесенкова она ж») – залізли вночі через віконце в будинок білгородської міщанки Катерини Слатіної, що мешкала в Харкові, вкрали три пухові подушки, дві сорочки та дві хустки й віднесли за Харків дівці Мотроні[33]. Малолітній Яків Рибасов крав 1785 року гроші в харківського жителя Якова Шишки та у свого родича, колезького регістратора Олексія Рибасова[34]. На початку 1797 р. харківський обиватель Трохим Лелюк «ситив» мед у «броварі» купця Марчинова та помітив, що жінка Фекла Бережна (піддана поміщика Федора Квітки, яка жила в тому броварі) і два хлопці: Степан Добродін (11 років) та Іван Кардашов (13 років) – крали з того «броваря» віск. Лелюк повідомив про те харківського городничого Ека, і той заарештував хлопців. Виявилося, що обидва – мешканці села Рогового (напевно, Рогані) біля Харкова[35].

Тож слід визнати, що підліткові злочини в Харкові не пов'язувалися лише з мандрівним чи приїжджим елементом, але мали і місцевих фігурантів, що, власне, свідчить про неоднорідність соціальних відносин у намісницькому центрі. Практично не спостерігаємо вуличної злочинності, грабунків, здійснених неповнолітніми, особливо тяжких злочинів. Це частково пов'язане зі специфікою справ, переданих до совісного суду, але водночас є свідченням доволі своєрідних соціальних відносин та особливого характеру міста.

Ми зосередилися лише на крадіжках, випустивши дві винятково харківські справи, пов'язані з проституцією, де основними фігурантками виступають неповнолітні дівчата з сусідніх сіл та містечок, утягнені в розпусту місцевим купецтвом[36]. Свого часу Ігор Сердюк, висвітлюючи проблематику ранньомодерного міста на Гетьманщині, слушно зазначив про проституцію як міське явище: «Проституція обумовлена демографічною поведінкою міського населення, і вона необхідна у соціумі з високою часткою неодружених чоловіків або заробітчан, які залишили дружин удома, а самі тривалий час перебували у місті»[37]. Девіантний Харків пов'язаний із цим явищем передусім через торговельний елемент.

Однак якщо на проституцію неповнолітніх ми натрапляємо як винятково харківське явище, то існують злочини неповнолітніх чиновників, а злочинність серед цього кола була характерною і для інших міст, адміністративних центрів намісництва[38]. Єдине, що дивує, – це лише одна кримінальна справа щодо «студента». «Классического ученика», сироту зі щойно відкритого казенного училища Філіппа Рубльова 1786 р. звинувачував у крадіжці доктор Іван Кеппен, у якого той жив і працював[39]. Згадані вище крадії – хлопчики Василь і Павло Михайловські, що прийшли свого часу з матір'ю із Сум до Харкова, – вочевидь, навчалися в Харкові (хоча невідомо, де саме). Василь зазначав, що читати вміє, а писати ні, а його молодший братик сказав, що «грамоти читать обучается»[40]. Утікач, неповнолітній чиновник Роман Григорович, що втік із місця служби 1785 р., виразно пов'язаний, як видно зі справи, з колишніми викладачами та студентами Харківського колегіуму[41]. Невелика кількість злочинів «студентів» змушує нас із певним скепсисом ставитися до просвітницького образу Харкова як осередку освіти й науки. Велика кількість сиріт, які навчалися в Харківських казенних училищах, та особливості студентського життя в Харківському колегіумі мали б спричиняти ширше коло девіацій неповнолітніх. Хоча це питання потребує, звичайно, ретельніших студій.

Таким чином, перед нами місто, де основними кримінальними важелями для підлітків були насамперед його торговельний (транзитний) характер та система своєрідного поділу праці з поширенням найму неповнолітніх. Це основні підставові риси для характеристики міської культури того часу. Інші вагомі моменти адміністративного чи освітнього центру відходять на другий план. Цей характер ранньомодерного міста поволі набував інших нашарувань: транспортного вузла, промислового та фінансового, таки ж освітнього центру, – але він, напевне, буде засадничим для низки пошуків «харківського символічного простору». За рівнем торговельного та грошового обігу на початку XIX ст. Харків далеко обігнав сусідні міста й містечка, лише в цьому місті перебували купці, що мали торгівлю і в причорноморських портах[42] , та зосереджувався найбільший хрещенський ярмарок. Це, вочевидь, і надалі визначало специфіку підліткових злочинів.

Джерела та література

1. Цит. за: Багалей Д.И. Генеральная опись Про совісний суд існує досить вагома історіографія: *Барац Г*. Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести. Историко-юридический этюд (Посвящается памяти А.Ф. Кистяковского) // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С. 1–40; Андриевский А. Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования (1782 г.) // Киевская старина. – 1891. – Т. XXIV. – № 7. – С. 119–129; Кизеветтер А. Совестные суды при Екатерине II (по материалам работ А. Кизеветтера, журнал «Голос минувшего» 1923 г.) // Воспитание и правопорядок. – 1992. – № 1/2. – С. 75–81; Кнорринг Н.Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Харьков, 1917; Рибаков І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – Вип. І. – С. 33–44; Шандра В. Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 532–554; Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII – 1860-ті рр.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 443–453 та ін.
2. *Барац Г*. Очерк происхождения... – С. 3; Шандра В. Совісний суд в Україні... – С. 539.
3. *Шандра В*. Совісний суд в Україні... – С. 538.
4. Найвагоміша праця, що детально висвітлює історію Харкова: *Багалей Д.И., Миллер Д.П*. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Харьков, 1905. – Т. 1. – 570 с.
5. Цю проблематику щодо Харкова автор розглянув у роботі: История харьковского городского самоуправления. – Харьков, 2003. – С. 54–60 (у співавт. з А. Антоновим та А. Парамоновим); див. також: Склокін В. Соціальні перетворення в містах Слобідської України (80–90 рр. XVIII ст.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Т. 16. – С. 115–130.
6. Див.: *Маслійчук В*. Про цехові звичаї з фонду Харківської полкової канцелярії (1764 р.) // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 107–112.
7. *Сердюк І*. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: Історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2010. – С. 194–195.
8. *Багалей Д.И., Миллер Д.П*. История города Харькова... – Т. 1. – С. 68–69.
9. При тому, як і личить історикам-позитивістам, відсутність належної характеристики торгівлі в козацьку добу вони віднесли до відсутності належного кола джерел: Там само. – С. 231, 237.
10. Там само. – С. 247.
11. Про це міститься багато інформації в листуваннях і відписках: ЦДІАК України. – Ф. 1710, оп. 2, спр. 170, 498, 502, 759, 1354, 1498 та ін. Див. також: *Багалей Д.И., Миллер Д.П*. История города Харькова... – Т. 1. – С. 202–222. Цікаві спостереження про Харків залишив академік Василь Зуєв, наголошуючи, щоправда, на переважно сільськогосподарських промислах харків'ян: Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году. – СПб.: Имп. Акад. Наукъ, 1787. – С. 187–189.
12. Про харківських городничих див.: *Багалей Д. И., Миллер Д.П*. История города Харькова... – Т. 1. – С. 184.
13. Досить кумедно про Трохима Ека розповідає Крістоф Дітріх Роммель, професор Харківського імператорського університету 1809–1813 рр.: «Поліцмейстер, городничий, був також русифікованим німцем. Відразу після свого приїзду я придбав двох курляндських коней, яких запрягають у сани; та однієї темної ночі вони щезли. Коли я заявив про це городничому, він запитав, скільки я дам за те. Незабаром ми домовилися за ціну, він направив агента поліції, який наступної ночі вивів моїх коней прямо зі стайні розбійників у сусідньому містечку (Богодухові) і повернув їх майже не ушкодженими» (Роммель Кр. Д. Спогади про моє життя та мій час. – Харків, 2001. – С. 129).

14. Див. колоритні подробиці про міста Гетьманщини: *Сердюк І*. Полкові міста... – С. 96–102.
15. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1990. – С. 45.
16. ДАХО, ф. 56, оп. 1, спр. 407, арк. 1–3.
17. Там само,спр.675, арк. 1, 4 і зв.
18. Там само, спр.467, арк. 1, 2.
19. Там само,спр. 891, арк. 1, 3, 4, 9 - 9зв.
20. Там само, спр. 561, арк. 2.
21. Там само, спр. 1015, арк. 1.
22. Там само, спр. 690, арк. 1, 3 - 3зв., 6.
23. «украла у нее юпку и кофту 12 платков 4 барсовой 2 красной тюфяной 3 тафтяной 4 палевой, 4 рубашек муслиновая с потставкой».
24. ДАХО, ф. 56, оп. 1, спр. 900, арк. 1, 3 - 3зв., 13.
25. Там само, спр. 540, арк. 1, 2.
26. Там само, спр. 462, арк. 2, 3, 6, 11.
27. Ішлося про зміну соціального статусу від кріпосного селянина до міщанина. Міщанство мало низку пільг і політичних прерогатив щодо вибору власного правління. На колишній Слобідській Україні цей прошарок створювався штучно. Однак, напевно, йдеться про ширші конотативні рамки. Злочинці інколи називали себе «вольной земли мещане», а кременчуцьке міщанство, куди мав тікати Петро Сирков, досить цікаве в девіантному зрізі. Про ці проблеми готую окрему статтю щодо підліткової злочинності в Катеринославському намісництві.
28. ДАХО, ф. 56, оп. 1, спр. 391, арк. 1–3.
29. Там само, спр. 304, арк. 1, 2.
30. Там само, спр. 137, арк. 1, 2.
31. Там само, спр. 1016,арк. 1, 3, 7.
32. Там само, спр. 688, арк. 2, 3, 4, 12.
33. Там само, спр. 1012, арк. 1, 2.
34. Там само, спр. 201, арк. 1.
35. Там само, спр. 1042, арк. 1–3.
36. Там само, спр. 895, арк. 1, 3, 4; спр. 517, арк. 1 і зв., 2; див. також: спр. 386, арк. 1 і зв., 2, 10.
37. *Сердюк І*. Полкові міста... – С. 116.
38. ДАХО, ф 56, оп. 1, спр. 251, арк. 2, 3, 4; див. також: спр. 307, арк. 1, 2, 9, 13, 19 та ін.
39. Там само, спр. 309, арк. 1.
40. Там само, спр. 891, арк. 3, 4.
41. Там само, спр. 251, арк. 2, 3, 4.
42. *Соловей Д*. Нариси з історії торгівлі на Слобожанщині в першій половині XIX століття (З архівних джерел) // Збірник науково-дослідчої катедри української культури. – Харків, 1930. – Т. X. – С. 55 (див. також с. 59).

Владимир Маслийчук

Подростковое преступление в Харькове (80 – 90-е гг. XVIII в.)

В статье автор рассматривает факты подростковой преступности в центре Харьковского наместничества – городе Харькове. Основные виды преступности (воровство) были связаны с торговым характером города. Частыми были случаи обворовывания наемными работниками своих хозяев. Исследователь считает, что основным критерием, определяющим в то время Харьков, будет транзит и бойкая торговля, особое разделение труда в прединдустриальном городе. В то же время образование и административные заведения не играли для Харькова основную роль.

Ключевые слова: *подросток, преступление, город, Харьков, совестный суд.*

Volodymyr Masliychuk

The teen's crime in Kharkiv (1780–90ies)

The article deals with the facts of teen's delinquency in the centre of Kharkiv area (Kharkivske namisnyctvo) – the city of Kharkiv. The basic types of criminals (the pilferages) were connected to the trade character of the city. Quiet often the masters were robbed by their own hirelings. The Author concludes that the characteristic feature of Kharkiv at that time was its role in transit and trade that caused the special division of labour in pre-industrial city. At the same time educational and administrative institutions have never played the leading role in city life.

Key words: *teen, crime, city, Kharkiv, conciliation court.*

IV
ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 94: 271.2-773 (477.54) «18/19»

Юлія Селевич (м. Харків)

ДІЛОВОДСТВО ХАРКІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ: ДОКУМЕНТООБІГ, РОЗВИТОК ФОРМУЛЯРІВ ДОКУМЕНТІВ, ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОГО СПРАВОЧИНСТВА

У статті розкривається організація системи діловодства Харківської духовної консисторії; розглянуті заходи щодо удосконалення діловодства консисторії. Збагачує дослідження уведення нового корпусу документів.

Ключові слова: *Харківська духовна консисторія, діловодство, документ, канцелярія, справа, взаємодія.*

Харківська духовна Консисторія (ХДК) була головним колегіальним органом управління єпархією. Вона була заснована в 1800 р. на підставі указу Синоду від 16 жовтня 1799 р. як апарат Слобідсько-українського єпископа.

На протязі століття консисторія з дорадчого органа при архієреї перетворилася на самостійну доволі впливову інституцію з дуже широким колом управлінських та судових повноважень, що охопило своєю діяльністю майже весь соціум та громадське життя.

Дослідження організації системи діловодства консисторії є дуже важливим для розуміння всього документообігу консисторії, особливостей церковного діловиробництва, з'ясування механізмів взаємодії консисторії з цивільними органами.

Однак на сьогодні майже відсутні роботи з історії ХДК; в діловодному відношенні документи консисторії взагалі ще не були предметом спеціальних досліджень, навіть на рівні статей[1].

У ХДК було створено чотири організаційні підрозділи, котрі називалися «столами». Перший з них займався загально єпархіальними справами, як суто церковного, так і напівчиновницького характеру. Зокрема, саме тут почали визначати правильність тлумачення релігійних догм окремими парафіяльними священиками, точність ведення ними бого-служіння, а також вирішувати різні непорозуміння з цього приводу. На цей же «стіл» був покладений обов'язок встановлювати достовірність різних явищ церковного життя єпархії – явлення чудотворних ікон, знайдення мощів тощо. Ці ж самі канцелярські службовці доводили до відома причтів та приходів маніфести, укази, циркуляри і розпорядження світської та духовної влади різних рівнів. Перший «стіл» також приймав на зберігання звіти благочинних, духовних правлінь, монастирів, завідував храмовою документацією – метричними й прибутково-видатковими книгами, сповідальними розписами тощо. Розглядалися тут і справи щодо місіонерської діяльності в єпархії, святкування різноманітних ювілеїв та інших подій загально єпархіального масштабу.

Другий «стіл» розглядав справи щодо призначення, звільнення та переміщення священиків та церковнослужителів, відправлення їх у монастир, вибору церковних старост. У колі його інтересів перебували також духовні навчальні заклади, парафіяльні та монастирські бібліотеки, благодійні заклади.

Справи, що були пов'язані з матеріальним становищем духовенства, причтів та храмів, відносилися до третього, економічного «столу».

Ґрунтовних знань з церковного та цивільного права потребувала від канцеляристів робота у четвертому «столі», де розглядалися здебільшого справи про шлюб та церковну єпитимію.

Очолювали всі ці підрозділи консисторії столоначальники, яких призначав єпархіальний архієрей. Саме вони приймали розглянуті присутнім місцем документи і записували їх у настільні реєстри. Вирішені справи могли залишатися у столоначальників не більше трьох років, після чого їх здавали в архів.

Певну плутанину в роботу столів вносило те, що деякі справи починали розглядати в цивільному суді, а потім вже передавали до консисторії.

Здебільшого це були справи про намір вчинити самогубство, про невільне вбивство та ін. Подібні справи розглядалися при безпосередньому співробітництві судових слідчих Харківського окружного суду і Управління пристава певних дільниць м. Харкова. Тільки після суду прокурор Харківського (чи іншого

окружного суду) відсилав виписку про вирок у ХДК. Консисторія в таких випадках лише приводила вирок до виконання, призначала єпитимію і слідкувала за її виконанням.

Документообіг у консисторії, особливо в перші роки її відкриття, йшов досить повільно. Часто у справах консисторії зустрічається нагадування з боку єпископа Христофора: «… Поверх багаторазово вже мною зроблених наказів про не затримання консисторії при виробництві справ та виконанні моїх визначень, зараз (1804 р.) про теж саме суворо підтверджую»[2]. Як стає відомим із справ, за несвоєчасне складання та надання до консисторії підсумкових документів, наприклад, річних звітів священнослужителів іноді штрафували на чималу для того часу суму – 5 крб.[3]

Неспішність єпархіального діловодства, як в консисторії, так і в духовних правліннях, неодноразово викликала нарікання і збоку інших владик, і керівництва єпархії. Так, владика Інокентій неодноразово висловлював догани і різкі докори з цього приводу: «Дуже не гарно і соромно, – писав він у своїй резолюції на одну справу, – що відповіді на деякі накази Синоду, які не потребують ніяких особливих міркувань, залишалися без відповідного донесення; вникнути, хто є винним у такому непростимому випадку і негайно донести мені».

Слід відзначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на збільшення документообігу, ситуація покращилась: отримуючи у 1907 р. щомісяця близько 600 - 700 нових документів, консисторія встигала майже всі їх розглянути того ж місяця[4]. (див. Додатки, таб.1) Проте розгляд справи не завжди передбачав прийняття рішення за нею: для цього необхідно було відправити і отримати відповідь на запити, зробити певні уточнення, отже на остаточне рішення можна було очікувати місяці, а то і роки.

Деякі архієреї самі гальмували розгляд справ. Так Владика Віталій, який 6 років очолював Харківську єпархію, переглядав уважно кожну слідчу, ставленицьку справу або справу про розірвання шлюбу, неодмінно перед цим осінивши себе хрестом. Найпростішу справу він не затверджував раніше, ніж за три дні[5]. Наслідком цього стали – багато невирішених справ і вороже ставлення консисторії, яка не могла змиритися з такою відвертою недовірою до її рішень.

Церковне судове діловодство відрізняло дотримання таких формальностей, якими в інших присутніх місцях можна було б знехтувати. Складна система документації була не тільки закріплена законодавством, але і регламентувалася її форма. Причому усі документи мали юридичну силу тільки в тому випадку, коли вони повністю відповідали встановленій формі. Вид документу визначався посадовими і соціальними відносинами автора й адресата, призначенням документа та ін., а його вид обумовлював не тільки його форму, але й манеру викладення.

Знання ієрархічних відносин посадових осіб та установ, з якими контактувала консисторія, є дуже важливим для подальшого розуміння особливостей її діловодних документів.

Рівні між собою установи, та посадові особи зносилися за допомогою відносин та офіційних листів. Їх характерною рисою є те, що маючи форму особистого листа (звернення, закінчення), вони були присвячені діловим питанням.

Під час аналізу цих контактів слід мати на увазі, що на одних документах з групи зносин вказувалася назва різновиду (тобто документ сам себе називав» – «наказ», «рапорт», «донесення» та ін.) На інших, так званих «беззаголовних» документах, назва різновиду не зазначалася. У цих випадках він визначався залежно від місця кореспондента в ієрархічній градації і пов'язаною з цим ієрархією документів. Наприклад, «беззаголовними» були відносини, розпорядження та представлення. Щоб встановити різновид таких документів передусім, необхідно визначити ієрархічний стан кореспондентів, тобто чи є вони рівними інстанціями, підлеглими або керівними. При визначенні різновиду документів має значення й така деталь, як встановлення адресата. Так, у документах якими обмінювалися рівні інстанції при зазначенні адресата використовувався префікс «в» (наприклад, «в Воронезьку духовну консисторію»). У документах, що направлялися від вищих інстанцій до нижчих, назва адресата писалася у давальному відмінку (наприклад, в інструкції консисторії одному з духовних правлінь значиться «Богодухівському духовному правлінню»). В офіційних листах адресат зазначався на лівому полі документа знизу.

Протоколи колегіальних органів оформляли у вигляді журналів. У XIX ст. під час пере-

ходу на єдиноначальну систему управління протоколи стали коротшими. У журналах, на відміну від протоколів, розгляд кожного питання відображався, як правило, більш-менш загально, декілька виступів однієї особи могли бути зведені воєдино, близькі точки зору різних осіб могли викладатися як щось цілісне, іноді дискусії опускалися взагалі, і викладалася лише суть справи, точка зору більшості і прийнята постанова. Зазвичай журнали складалися після засідання на основі коротких записів секретарів і іноді додатково коригувалися учасниками нарад.

Розглянемо для прикладу один із журналів консисторії за 1802 р. Нагадаємо, що форма журналу була майже стереотипною і зберігала форму протоколу протягом усього століття[6]. Зверху вказувалися присутні (зазвичай п'ять-шість осіб), їх посади та чини. Все це обводилося фігурною скобкою і вказувався час, коли відбулися збори. Після заголовку «Слухали» йшов виклад питання. У світських колегіальних органах часто описувалася точка зору як більшості, так і меншості, бо єдине рішення досягалося не часто[7]. У журналах консисторії ми з подібним зустрічаємося досить рідко. Знизу йшли підписи усіх присутніх[8].

Журнали засідань ХДК могли складатися як щомісяця, так і щороку. Становлячи певну цінність як документи, що відображають характер консисторського діловодства, журнали зберігалися здебільшого навіть в чернетковому стані[9].

Ретельному і сумлінному веденню журналів, усвідомлюючи їх значення, архієреї приділяли значну увагу. Так, владика Інокентій вимагав швидкості, акуратності та серйозного ставлення до справи: «Треба так складати журнал, – напоумляв він консисторію, – щоб видно було, хоча б стисло, усі обставини справи, а тут, наприклад, не видно, звідки і як воно виникло, і чому затвердити його складно без довідок»[10]. Вищі заклади і посадові особи з нижчими зносилися за допомогою наказів. Зазначимо, що документи, які виходили з канцелярії архієрея і консисторії, в деяких випадках видавалися від імені верховної влади (імператора), або посилалися на неї. Тому початкова формула «Указ его Императорского Величества Самодержца Всероссийского...» зовсім не є ознакою того, що цей документ виходив безпосередньо від імператора.

Нижчі установи і посадові особи відправляли до вищих рапорти (до середини XIX ст. – репорт), донесення і представлення. Вагома доля в діловодстві консисторії належить і прохальним документам. До них відносяться різного роду прохання, доноси, скарги (апеляційні і позивні) і відповіді на них. До введення нових судових установ прохання, які до них надавалися, починалися зверненням до імператора (хоча в кінці вказувалося «наданню підлягає в таке-то присутствіє») і називалися проханнями «по титулу». У консисторії прохання безпосередньо на ім'я імператора були дуже рідкісними, в основному вони складалися на ім'я владики. Так, наприклад, під час правління першого Слобідсько-Українського і Харківського архієрея Христофора (1799-1813) майже всі прохання йшли під заголовком «Великому Пресвятійшому Христофору Єпископу Українському і Харківському».

Значно полегшує визначення адресата в деяких документах, особливо в чернетках, знання церковної номенклатури титулів[11]. Так, до митрополитів та єпископів при звертанні належало писати «Високопреосвященний владико!», «Ваше преосвященство!» або «Милостивий Архіпастир!». До єпископів треба додавати «Преосвященний Владико» або «Ваше преосвященство» , до архімандритів – «Ваше високопреподобіє», протоієреїв – «Ваше високоблагословеніє» , до священиків – «Ваше благославеніє». Характерною ознакою того, кому міг бути адресований документ, було закінчення листа до вищих духовних осіб (митрополитів, архієреїв і єпископів) – «испрашивая молитов Ваших».

Для того, щоб автори звернень та листів не заплуталися у складній церковній документації, для них видали спеціальні посібники та керівництва, у яких надавалися необхідні зразки документів. Більшість з них була присвячена цивільному діловодству, проте виходили і збірники, в яких розкривалися особливості складання саме церковних документів[12].

Так, наприклад, у книзі Ф.З. Малютина «Руководство или наставление к производству следствий, адресованная следователям и депутатам с духовной стороны» надаються не лише загальні рекомендації щодо ведення подібних справ, а і додаються зразки тих документів, з якими, імовірніше за все, працівникам консисторії доведеться зіткнутися у роботі. Серед них знаходимо такі форми документів:

відношення слідчого про відрядження до нього депутата, положення про свідків, які залишилися без допиту, форма про витрати слідчих за дорученнями, ,,казки,, від підсудних про довіру (чи недовіру) слідчому на проведення слідства тощо[13].

Також послідовно та докладно висвітлюється проблема, пов'язана із консисторським судочинством, у працях М. Вруцевича «Руководство для консисторий, духовных следователей и духовенства. Законы о подсудности и производстве следствий по проступках священно-церковнослужителям» та М. Руднева «Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака по причине супружеской неверности»[14].

Так, наприклад, Христофор свої резолюції писав зверху консисторського визначення і завершував їх підписом свого імені і прізвища. У більшості випадків, тобто коли з визначенням консисторії Христофор був згоден, резолюції свої він виклав так: «Бути по цьому наказу консисторії» або «по святій і незаперечній думці консисторії вельми виконати» або «бути по цьому рішенню консисторії, так як визначено законно і божественно»[15].

У виконавчому діловодстві, в тому числі і церковному, особливо в першій половині XIX ст., був розповсюджений колезький порядок складання документів. Він полягав у тому, що кожний наступний документ починався з дослівного повторення всіх попередніх документів по даній справі. Справи при цьому досягали неймовірних розмірів. Пізніше цей порядок викладення замінився більш-менш детальною довідкою «екстрактом», в якій наводили лише посилання на попередні документи із зазначенням дат, їх номерів і стислого змісту. Зазвичай, помічник секретаря цей «екстракт» складав із слідчої справи, і скріпивши по листах пред'являв його для ознайомлення особі, яка перебувала під слідством. Остання після ознайомлення писала наступну фразу, дублюючи її на всіх сторінках «екстракту»: «Екстракт цей читав, і що у ньому все із справи виписано вірно і закони привнесені пристойні, і у тому я на панів присутніх і секретаря підозри не маю, і потому цей екстракт власноручно підписую»[16]. Якщо ж підсудний в екстракті знаходив якийсь недогляд чи неточність, то робив про це відмітку і складав відповідну заяву.

Законом встановлювалось також і те, що документи, які потрапляли до консисторії (прохання, роз'яснення, оголошення та ін.) у вигляді оригіналів і копій мали записуватися на гербовому папері, що був чотирьох «розборів» (вартістю за аркуш 15, 30, 60 і 90 коп. сріблом). Чим вище стояв заклад в ієрархічній градації, тим вище був «розбір» гербового паперу. При цьому, якщо під час написання документа потрібно було більше одного аркуша, то і для всіх наступних аркушів використовувався гербовий папір. Апеляційні скарги до Синоду, наприклад, писалися на гербовому папері по 10 крб. за аркуш. Гербовий папір у деяких випадках замінювали простим, з одночасним стягненням гербового мита. З початку XX ст. прохання в ХДК писалися уже на звичайному папері, а у верхньому лівому куті документа наклеювали гербову марку, поряд з якою ставився невеликий штамп. На ньому скарбник розписувався і вказував суму, сплачені за марки. Окрім того біля штампа, обов'язково зазначалася стаття приход (наприклад, позивне мито при розірванні шлюбу). У кінці прохання іноді вказувалося, скільки було куплено марок і за якою ціною, а також зазначалася сума стягнутого мита[17].

Організація діловодства в канцелярії консисторії характеризувалася, перш за все, намаганням відобразити на кожному початковому документі весь процес ведення справи, починаючи з моменту його отримання і закінчуючи відсиланням відповіді. Була скрупульозно продумана послідовність обробки документів у канцелярії. Система позначок (про отримання, реєстрацію, направлення на виконання) що робилася за допомогою штампів, давала повну можливість прослідкувати всю історію документа – це давало беззаперечні зручності при довідковій роботі з документами і для контролю за виконанням.

Позначки, що робилися на документах і справах, можна поділити на дві групи: реєстраційні позначки і позначки щодо виробництва і виконання документів. Реєстраційні позначки зазвичай складалися з номера і дати, під якими документи і справи були зареєстровані, або з одного номера чи з однієї дати реєстрації.

Позначки про реєстрацію «вхідних» документів (номера і дати) робилися справа, у верхній частині документа. Позначки на копіях про реєстрацію «вихідних» документів частіше за все робилися знизу копії або на

лівому полі. Позначки про реєстрацію виконання документа, а також про реєстрацію у настільному реєстрі не мали на документах визначеного місця. Номер за описом закінчених справ і номер архівного опису ставився на обкладинці. Окрім цього, на кожному документі, що надходив до канцелярії в момент прийому, штемпелем проставлялася дата отримання. Після реєстрації ставився штамп, якій містив таку інформацію: назва консисторії, номер і дата реєстрації, стіл, де документ підлягав виконанню, номер справи, в яку документ включався після виконання. Позначка про направлення документу на виконання робилася від руки або штампом посадової особи, від якої залежало рішення з даного питання. Рішення відображалося у формі резолюції, яка формулювалася таким чином, що здебільшого являла собою майже готовий текст відповіді на питання, викладене в документі. Виконання документів реєструвалося, про що на них ставилися штамп, із зазначенням у них номера реєстрації. Відпуск окремих документів писався на консисторських бланках, причому підписи вказувалися на лівому полі документа, що відрізняло відпуск від оригіналу.

Право підписання службових документів мали лише посадові особи. Перед підписом вказувався їх чин і посадовий стан. Окрім підпису керівних осіб, іноді документи ,,скріплялися,, чиновниками, які їх складали. «Скріпа» свідчила про відповідальність за правильне складання і оформлення документів згідно з вимогами закону. В архіві відклались справи, з яких видно, що процедура скріплення документів була певним етапом діловиробництва. Про їх зміст можна дізнатися навіть із назв: «О скрепе и пропечатании ведомости по відомству СВ. Синода», «О скрепе двух книг для записи переходящих сумм», «О скрепе приходно-расходных книг Змиевского Духовного Правления» тощо[18].

Підпис ставився якомога ближче до тексту, а на початку XIX ст. починався у строку, безпосередньо за текстом, щоб не було можливості внести ще якусь інформацію до тексту.

На документи, що входили до складу справи, іноді складався внутрішній опис, яким і починалася справа. Часом застосовувалася «скріпа» за листами: посада, ім'я та прізвище особи, що «скріпляла» справу, окремими словами чи складами розміщувалися на кожному листі і повторювалися іноді багато разів. Окрім «скріпи» за листами застосовувався напис, що завіряв даний документ на окремому листі або на останній чистій сторінці (після тексту) справи. У цьому написі містилася інформація про кількість листів у справі, дата складання і підпис особи, яка «скріпляла» справу. Іноді «скріпою» справи було її шнурування. Кінці шнура сургучною печаткою прикріплювалися до паперу. У процесі діловодства кожний документ міг бути складений у декількох різних за характером або зовсім однакових екземплярах.

Для збереження цілісності комплексу документів для заміни вихідних документів в діловодстві застосовувались так звані відпуски, якими частіш за все ставали чернетки або копії оригінальних документів.

На відміну від оригіналу, відпуск був виготовлений не на бланку і не підписувався вищими посадовими особами. На відпуску проставлялася дата оригіналу і підпис чиновника, який звірив його з оригіналом. Копій документів (за винятком відпусків), що залишаються в діловодстві, та копій замість вихідного оригіналу у справах ХДК збереглася незначна кількість. Так, частіше за все консисторські позови до суду підлягали поверненню в консисторію, що вказувалося прямо на бланку. Рідко зустрічаються також і дублікати з позначенням у верхньому лівому куті бланка найменування присутнього місця або органу, від якого виходив документ. Бланки виготовлялися друкарським способом (набиралися чи гравірувалися) або писалися від руки. Адреса закладу на бланках зазвичай не вказувалася, за винятком назви міста, натомість було вказано заклад, що був автором документа, структурні підрозділи у низхідному порядку, дата і номер реєстрації документа у вихідному журналі. Без використання бланка писалися накази, виписки з журналів і протоколів у зв'язку з тим, що автори цих документів зазначалися в тексті. На наказах і деяких інших документах без бланка номер реєстрації у вихідному журналі вказувався збоку – на лівому полі першого листа документа. Номер реєстрації у «вхідних» журналах, настільних і інших реєстрах ставився на документах без дотримання певного порядку. Форма бланків здебільшого була однаковою. Разом з тим, у діловодній практиці XIX ст. зустрічаються деякі її варіанти. Поперше, збереглося досить багато бланків, в яких назва зазначається у родовому відмінку,

по-друге, все частіше наприкінці XIX – на початку XX ст. у справах можна побачити особисті бланки посадових осіб.

У діловодстві консисторії не отримали розповсюдження «прикраси» типу гербів, які були характерні для цивільних органів влади. Помітною особливістю формулярів документів 30-70-х рр. XIX ст., переважно звітного характеру, є їх постійне тяжіння до форми таблиць, скорочення описової частини, яка зводиться до постійних п'яти-шести словесних формул з цифровим вираженням. Законодавче стимулювання цієї еволюції особливо інтенсивно починається з 40-х років XIX століття. Процес формалізації охоплює навіть такі відомства, які за родом діяльності й характером діловодства були найбільш консервативними. Так, наприклад, якщо за указами Св. Синоду в 1829 р. у настоятелів монастирів і церковних причтів мали бути описи церков православного віросповідання, складені у довільній формі, то вже в 1837 і 1844 рр. циркуляри обер-прокурора Св. Синоду пропонували спеціальні форми відомості на друкованих бланках, куди заносилися необхідні дані. Документи консисторії наочно демонструють усі ці зміни. Так, наприклад, у метричному «екстракті» за 1823 р. у відомості про кількість померлих під цифровими даними ідуть пояснення про причини смерті: «від укусу скаженої собаки», «паралічем розбитий», «матерями приспаний» та ін.[19] Відомість за 1856 р. свідчить про те, що у всіх повітах вже існують типові форми складання подібних документів. Так, у відомості про смертність, причини захворювань і стан, який викликав хворобу, вже майже завжди записи внесені з точним встановленням діагнозу й у вигляді акуратно оформленого переліку[20].

Стандартизація формулярів документів в діловодстві ще більш поширилася з появою друкарських машинок, що увійшли в обіг з 1890 р. Відомо, що за особливостями шрифту можна ідентифікувати різні друкарські машинки. Це іноді необхідно для встановлення автора документа. Однак, документи, що цілком надруковані на машинці навіть на початку XX ст. застосовувались у церковному діловодстві у дуже обмеженій кількості. На машинці частіше за все друкували документи, адресовані особисто архієрею, або вихідні документи, що направлялися до Св. Синоду. Документів, цілком виготовлених друкарським способом, практично не було, проте з кінця XIX – початку XX ст. доволі багато документів писалося від руки на бланках з надрукованим у друкарні заголовком. Так, часто зустрічаються рапорти благочинних і настоятелів монастирів, направлені архієрею або в канцелярію консисторії, в яких слово «рапорт» і реквізити друкувалися на машинці, а зміст самого рапорту викладався нижче від руки.

Навіть написані від руки документи з точки зору каліграфії іноді відрізняються високою майстерністю виконання. Здебільшого це було зумовлене високими вимогами харківських архієреїв та консисторського керівництва, які рекомендували приймати до складу канцелярських чиновників людей тільки здібних, а головне таких, що мали гарний почерк. Так, наприклад, владика Інокентій службовців, які не мали вищеназваних якостей не тільки не приймав, але й звільняв без усяких пропозицій з консисторії, якщо вони були прийняті до початку його управління Харківською єпархією. І навпаки, на одному з прохань звільненого з середнього відділення семінарії, який відмінно писав, Інокентій зробив таку позначку: «прийняти, а слабких та тих, що не вміють писати, звільнити, щоб здібним була платня»[21].

Цікаву інформацію можуть дати також типи використовуваного паперу та колір сургучу. Наприклад, якщо в царській родині траплялася якась сумна подія (смерть чи вбивство імператора, втрата дитини імператрицею, тощо) до закінчення терміну трауру в діловодстві консисторії використовували траурний папір і чорний сургуч[22].

Назва справи розміщувалася на спеціальному листі на початку справи і на обкладинці, зазначалася також назва установи і граничні дати справи. З середини XIX ст. набули широкого вжитку друковані обкладинки, на яких були назви установи, структурних підрозділів (треба було тільки проставити номер), і залишалося місце для індексу справи і граничної дати виконання.

Однак для заголовків дореволюційних описів і справ характерні й серйозні недоліки[23]. Нерідко вони містять лише коротке визначення питання, якому присвячена справа, без пояснення причин, що його викликали, і того, як саме це питання було вирішене. Зустрічаються, наприклад, такі заголовки: «О проповедніках», «О дяківських прибутках», «Про приєднання до православ'я» та ін.

Такі без інформативні заголовки справ набули широкого розповсюдження в останні десятиліття діяльності консисторії.

Сподіваючись отримати із заголовка справи якусь первісну інформацію про її суть, треба бути уважним, бо навіть повні й точні заголовки справ після ознайомлення з ними можуть виявитися геть помилковими. Так, в одній зі справ під назвою «Про втечу із консисторії пристава» йшлося про втечу дружини пристава із дітьми, а не його самого. Пристав же навпаки сам звернувся до консисторії з проханням посприяти поверненню втікачки, його речей та грошей[24].

Деякі описи містять заголовки, складені при заведенні відповідної справи на базі першого документа, що надійшов. При складанні якогось запиту, наприклад, заводилася справа із заголовком «По запиту такого-то про те-то». Наступне діловодство з даного питання уже не співпадало з заголовком. Позитивне чи негативне рішення з цього приводу прийняла консисторія із заголовку визначити неможливо. Ось приклад такої справи: «По проханню Ірини Зубової про розірвання шлюбу з її чоловіком по його худим діям». Звернення дослідника до одиниць зберігання такого роду доцільне у тому випадку, якщо він переконався, що справи напряму, пов'язані з питанням, яке його цікавить, відсутні. Слід також ураховувати, що заголовки справ, складені у дореволюційні роки чиновниками консисторії, містять дуже багато спеціальних термінів і позначок і тому потребують дуже ретельного і критичного ставлення до них дослідника.

Стан консисторської документації контролювався навіть після здання її до архіву консисторії.

На початку ХХ ст. недосконалість діловодства стала настільки очевидною, що Св. Синод прийшов до переконання в необхідності всебічних заходів щодо спрощення і прискорення консисторського діловодства[25]. Це було вкрай потрібно, оскільки для прискорення розгляду деяких справ зацікавлені особи вдавалися до хабарів[26]. Наслідком цього стали розпорядження Синоду від 6 – 9 липня 1910 р., де було визнано доцільним:

1) виконання по справах щодо вступу до шлюбу в деяких ступенях споріднення чи свояцтва, про повінчання шлюбів у попередні постам дні, приєднання до православ'я та ін. здійснювати не в консисторії, а в канцелярії преосвященного; якщо ж по зазначених справах є потреба в попередньому розслідуванні, то преосвященний направляє їх до консисторії, накладаючи умовні дозвільні резолюції;

2) надавати консисторії право діяти самостійно з паперами, що потребують виконання згідно зі встановленим порядком; з резолюціями преосвященних, що мають вичерпне значення; щодо прийому і відсилання коштів; з паперами, що відносяться до проміжної стадії процесу і не впливають на суть справи;

3) у тих консисторіях, де діловодство особливо перевантажене, єпархіальні преосвященні можуть надавати секретарям консисторій самим робити відповідні розпорядження за паперами, що приймаються до відома, або за додатками до справ; за вимогою гербового податку; за передачею паперів, що помилково потрапили до консисторії, і щодо наведення попередніх довідок. Введення докладних настільних реєстрів планували перекласти зв. столоначальників на досвідчених канцелярських чиновників і службовців;

4) при викладенні суті справ у журналах і протоколах намагатися уникати багатослів'я, пропускаючи непотрібні дрібниці, а в резолютивній частині розміщувати коротко суть справи і підстави для рішення;

5) нагляд членів консисторій над столоначальниками обмежити виключно контролем за тим, щоб постанови, які ними виготовляються, точно відповідали резолюціям присутствія;

6) секретар консисторії, щоб не виникало затримки руху справ, має не допускати суперечок з „присутствієм" консисторії, а якщо вони виникли, терміново докладати про це преосвященному.

23 липня 1910 р. імператор дав дозвіл на вступ у силу цих розпоряджень.

Проведені реформи середини XIX – поч. XX ст. певною мірою сприяли спрощенню та прискоренню діловодства, проте так і не вирішили основних проблем.

Традиційним наріканням на роботу консисторії залишилось те, що „паперова консисторія" має справи не з живими людьми, а з паперами; що всі єпархіальні справи проводяться в порядку, встановленому для цивільних присутніх місць, що не відповідає церковному духовно-моральному характеру справ, якими займається ця установа.

Додатки, таб.1

Ведомость
о движении дел, по 1 – му столу Канцелярии Харьковской Духовной консистории за 1907 год.

Месяцы 1907 года	Оставалось		Поступило	Движение		Осталось	
	Не разсмотрено	Не исполнено		Разсмотрено	Исполнено	Не рассмотрено	Не исполнено
январь	13	9	720	725	715	8	14
Февраль	8	14	719	720	718	7	15
Март	7	15	598	597	599	6	14
Апрель	6	14	399	399	401	6	12
Май	6	12	646	644	643	8	15
Июнь	8	15	656	657	658	7	13
Июль	7	13	634	636	643	5	13
Август	5	13	637	628	638	14	12
Сентябрь	14	12	701	706	698	9	15
Октябрь	9	15	575	579	577	5	13
Ноябрь	5	13	686	685	685	6	14
Декабрь	6	14	625	623	623	3	12

Відомість про рух справ, по першому столу канцелярії ХДК за 1907 р. [Денежный отчет по ремонту церквей. – ДАХО, ф. 40, оп. 93, спр. 381 – а, арк. 2]

Таблица 1.

Джерела та література

1. *Селевич Ю. Л.* Харківська Духовна Консисторія : історіографічний аналіз питання.// Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – Ніжин: Видавництво НДУ ім.. М. Гоголя, 2005. – Вип. 29.- С. 113 - 119; Селевич Ю. Л. Реформування

духовної консисторії в Російській імперії другої половини XIX – поч. XX ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - „Історія". – 2009.- №852.- С. 225 – 233; Селевич Ю. Л. Фонд Харківської духовної консисторії: аналіз масових джерел (за матеріалами ДАХО). // Харківський архівіст: Науково - інформаційний вістник. – Х., 2009. – Вип. 2.- С. 85 – 91.

2. *Лащенков Н.А.* Протоиерей Христофор первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский . – Х., 1895. – С. 28.
3. ДАХО, ф.40, оп. 12, спр. 1520, арк.3: Об оштрафовании Славинского и Прокоповича на 5 р. за недавание в срок годового отчета.
4. ДАХО, ф. 40, оп. 93, спр. 381 – а, арк.11.: Денежный отчет по ремонту церквей.
5. *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История г. Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1912. – Т. 2. – С. 897.
6. *Сокова А. Н.* О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений 18-20 вв. // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. 5. – Ч. 1.– С. 215.
7. *Зайончковский П. А.* Законодательные акты и материалы официального делопроизводства XIX в. как исторический источник // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1970. – С. 78.
8. ДАХО, ф.40, оп. 2, спр. 692, арк. 3: Журнали консисторії за 1802 р.
9. Там само, оп. 15, спр. 2277, арк.168: Папки, журнали чернеткові.
10. *Буткевич Т.* Протоиерей Иннокентий Борисов бывший архиепископ Харьковский. – СПБ. – 1887. – С. 149.
11. *Шепелёв Л.Е.* Чиновный мир России: XVIII-начало XX в. – СПб.: Искусство, 2001. – 479 с.: ил.
12. *Максимов В.* Руководство для составления деловых бумаг. Справочные сведения. – М., 1913. – 1430 с.; Чижевский И. Церковное письмоводство. Собрание правил, постановлений и форм к правильному ведению оного. – Харьков, 1881. – С. 114.
13. *Малютин Ф. З.* Руководство или наставление к производству следствий, адресованная следователям и депутатам с духовной стороны. Тамбов. – 1865. - 188 с.
14. *Вруцевич М.* Руководство для консисторий, духовных следователей и духовенства. Законы о подсудности и производстве следствий по проступках священно-церковнослужителям. –– СПб, 1909. – 240 с.; Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака по причине супружеской неверности. – Спб., 1902. – 115 с.
15. *Лащенков Н.А.* Протоиерей Христофор первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский . – Х., 1895. – С. 28
16. *Лащенков Н.А.* Протоиерей Христофор первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский . – Х., 1895. – С. 29.
17. ДАХО, ф.40, оп. 71, спр. 4. По прошению крестьянина Чокобило о расторжении брака. – 26 арк.
18. ДАХО, ф. 40, оп. 25, спр. 233. „О скрепе и пропечатании ведомости по ведомству СВ. Синода" 3Л.; Там само, спр. 229. „О скрепе двух книг для записи переходящих сумм" – 3 Л.; Там само, спр. 997. Дело о скрепе приходно-расходных книг Змиевского Духовного правления. – 2 арк.
19. ДАХО, ф.40, оп. 14, спр. 845, арк. 5: Метрический экстракт за 1823 г.
20. ДАХО, ф. 40, оп. 41, спр. 1439, арк.18: Наряд с ведомостями о родившихся и браком сочетавшихся.
21. *Буткевич Т.* Протоиерей Иннокентий Борисов бывший архиепископ Харьковский . – СПб, 1887. – С. 160.
22. *Перерва В. С.* Державний вплив на церковне богослужіння в Київській єпархії кінця 18 – 19 ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія», 2000. – С. 70.
23. *Шепелев Л.Е.* Работа исследователя с архивными документами. М.;Л: Наука, 1966. – 128 с.
24. ДАХО, ф. 40, оп. 1, спр. 294: О побеге из консистории пристава.
25. По вопросу о мерах к возможному усовершенствованию деятельности духовных консисторий. – СПб.: Синод. тип. – 1911. – 30 с.
26. Церковные вопросы в России. – 1896. – СПб. – С. 66.

Юлия Селевич

Делопроизводство Харьковской духовной консистории: документооборот, развитие формуляров документов, особенности церковного деловодства

В статье раскрывается организация системы делопроизводства Харьковской духовной консистории; рассмотрены меры по усовершенствованию ее делопроизводства.
Ключевые слова: *консистория, делопроизводство, документ, канцелярия, дело, архив.*

Yuliya Selevych

Clerical work of the Kharkiv Ecclesiastical Consistory: workflow, development of the forms of documents, peculiarity of the church clerical work

The office work of the Kharkiv Ecclesiastical Consistory - the major governing body of the Eparchy in the XIX-th century to the beginning of the XX th. century has been studied in detail. Attempts to reform the system of the church office work were characterized.
Key words: *konsistory, office work, documents, inventory of documents, co-operation, cases.*

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА В КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті на основі архівних матеріалів наводяться приклади позитивного внеску православного духівництва Криму у дослідження історико-культурної спадщини півострову. Особлива увага приділяється діяльності духовних осіб у галузі церковної археології.

Ключові слова: *охорона пам'яток, православне духівництво, Таврійська єпархія, церковна археологія.*

Урахування досвіду участі православного духівництва в усіх сферах громадського життя за дорадянських часів важливе при вирішенні проблем сьогодення. Особливо це стосується взаємовигідної співпраці представників Церкви з науковцями, спільного використання та дослідження пам'яток християнської старовини. Найактуальнішим це питання залишається в Криму, де пам'ятки релігійної історії часто знаходяться на території заповідників і при цьому використовуються як діючі культові установи. Тому для уникнення можливих конфліктів та непорозумінь сьогодні доречним буде звернення до вдалих прикладів роботи таврійського духівництва в галузі охорони та популяризації пам'яток історії та культури в минулому.

За радянських часів діяльність духовних осіб, пов'язана з дослідженням пам'яток старовини або замовчувалася, або оцінювалася виключно негативно. Особливо це стосувалося історії археологічних розкопок у Херсонесі. Вважалося, що ченці монастиря Св. Володимира всіляко заважали проведенню дослідницьких робіт. Авторитетний історик археологічного дослідження Херсонесу, директор Херсонеського музею К. Е. Гриневич 1927 р. так характеризував цю ситуацію: «Травля монахами [завідувача розкопками К. К. Косцюшка-Валюжиніча], которая красной нитью проходит через все 19 лет археологической деятельности»[1]. До таких само висновків прийшла й професорка з Єкатеринбургу А. І. Романчук[2]. Першим дав об'єктивну комплексну оцінку внеску духівництва у розвиток краєзнавчих досліджень професор Таврійського національного університету А. А. Непомнящий[3]. Саме в його ґрунтовних студіях повернуті до наукового обігу незаслужено забуті праці священиків, що були присвячені пам'яткам християнської історії. Російський дослідник О. В. Шаманаєв трактує документи, що стосуються впливу Херсонеського монастиря на ведення розкопок як підтвердження складних стосунків ченців з науковцями[4]. Разом із тим, останнім часом з'являються публікації з проблеми низького наукового рівня, в яких не враховано попередній історіографічний доробок[5].

Не відкидаючи звинувачень археологів ченцям щодо протидії проведенню дослідницьких робіт, варто зауважити, що протягом майже всіх років існування Херсонеського монастиря при обителі завжди існували давньосховища для збереження цінних артефактів. Організатором першого з них був архімандрит Євген. За його ініціативи було створено щось на кшталт оранжереї, де знаходилися плити, мармури, архітектурні деталі тощо[6]. Зберігалися пам'ятки і на нижньому поверсі собору Св. Володимира. Під час ведення досліджень у Херсонесі Одеським товариством історії та старожитностей (1876–1884) настоятель місцевого монастиря завжди входив до складу розкопочного комітету[7]. Саме на ченців покладався нагляд за веденням робот, фінансовий контроль за ними та проведення екскурсій для зацікавлених осіб. Велике значення та приклад компромісу між духівництвом та вченими має погоджувальний акт між настоятелем Херсонеської обителі архімандритом Олександром та К. К. Косцюшко-Валюжинічем від 28 вересня 1896 р[8]. Він встановлював правовий стан монастиря по відношенню до розкопок, обов'язки настоятеля та завідувача розкопками по відношенню один до одного. Відповідно до акту настоятель монастиря повинен був спостерігати за тим, щоб на монастирській землі не проводилося жодних розкопок без належного дозволу

Археологічної комісії, не допускати знищення будь-яких старовинних пам'яток, спільно з завідувачем розкопками скласти загальний план подальших робіт в огорожі Херсонеського монастиря та передати його на затвердження до Археологічної комісії. Незалежно від цього архімандрит повинен був кожного разу звертатися до завідувача розкопками з питань, які пункти на території обителі повинні бути досліджені найближчим часом для того, щоб К. К. Косцюшко-Валюжиніч мав змогу одразу приступити до робот в тому обсязі, наскільки це дозволять кошти. У випадку потреби провести будь-які господарські розкопки на землі, що належить монастирю, на місцях, ще не досліджених археологами, слід було кожного разу письмово повідомляти завідувача розкопками про те, які саме роботи плануються, де саме та коли. Це слід було робити для того, щоб К. К. Косцюшко-Валюжиніч мав змогу організувати необхідний нагляд, а разом з тим не ускладнити господарські розрахунки монастиря. Ймовірно, починаючи з 90-х років XIX ст. змінилося і ставлення ченців до пам'яток, у них з'явилося розуміння того, що слід одразу передавати випадкові знахідки дослідникам та сприяти проведенню робіт. Так, 6 липня 1898 р. К. К. Косцюшко-Валюжиніч повідомляв до Археологічної комісії, що при закладанні монастирської площі біля нового собору, під час устрою водостічної ями з південного боку апсиди стародавньої базиліки, послушником Матвієм Головіним, який спостерігав за робочими, була помічена на глибині однієї сажені мармурова плита, що виявилася частиною декрету на честь невідомого громадянина. Послушник передав знахідку завідувачу розкопками[9]. Комісія висловила М. Головіну вдячність за люб'язну послугу та освічену увагу до її наукових завдань[10]. 3 травня 1900 р. Археологічна комісія також подякувала благочинному ієромонаху Варсонофію за принесений їй в дар бронзовий образок, що був знайдений на монастирському винограднику[11].

24 січня 1898 р. Археологічна комісія підготувала звернення до настоятеля Херсонеського монастиря архімандрита Олександра. В ньому містилося прохання надіслати до Ермітажу плиту на честь Діофанта, що була знайдена 1878 р. та зберігалася в сховищі старожитностей при обителі[12]. Комісія вважала, що пересилка знахідки зробить її більш доступною для дослідників. Отримавши дозвіл єпископа Таврійського та Сімферопольського, архімандрит Олександр 12 червня 1898 р. надіслав плиту до Санкт-Петербургу, де вона знаходиться і сьогодні. У своєму зверненні до Комісії ігумен просив надіслати йому фотографічний знімок великих розмірів з цієї історичної пам'ятки для зберігання у монастирському сховищі[13].

Значна кількість цінних артефактів знаходилася в монастирях Таврійської єпархії випадково, під час проведення господарських робот. При цьому ченці цих обителей, розуміючи цінність знахідок, зверталися з повідомленнями до провідних наукових інституцій. Так, 1862 р. у Інкерманській кінові був знайдений глиняний глечик з 57 старовинними срібними монетами. 30 із них були направлені в столицю до Археологічної комісії та визначені нумізматом Ю. Б. Іверсеном як німецькі талери XVII ст., що не презентують археологічного інтересу. На прохання обителі монети були повернуті та зберігалися в різниці[14].

Одним із незаслужено забутих сьогодні дослідників історії та церковних старожитностей Південно-Східного Криму був священик Валентин Фортунатович Томкевич. Він народився 11 квітня 1870 р. в родині дворянина. Закінчивши Московське піхотне юнкерське училище, він служив підпоручиком у 24-му піхотному полку Самбірському. У вересні 1892 р., згідно з поданим проханням, В. Ф. Томкевич був звільнений у запас і в тому ж році був зарахований слухачем в Московську духовну академію. У серпні 1893 р. його висвятили на священика, а 4 лютого 1895 р. прийняли в Таврійську єпархію і визначили до Скорбященської церкви Згромадження сестер милосердя Ялти. Через півроку отець Валентин був переведений до Успенської церкви у Старому Криму. 17 травня 1899 р. священик став настоятелем Свято-Покровського храму в Судаку, де прослужив десять років[15]. Саме з Судакським приходом пов'язані найбільш значні успіхи В. Ф. Томкевича у пастирській і наукової діяльності. Робота служителя культу у сфері охорони і вивчення пам'яток церковної старовини відзначалася Таврійським єпархіальним начальством[16]. В. Ф. Томкевич був дійсним членом авторитетних наукових кримознавчих організацій – Одеського товариства історії та старожитностей і Таврійської ученої архівної комісії. Ним було

підготовлено та зачитано декілька доповідей. Зокрема, на засіданні Товариства 13 лютого 1904 р. священиком було зроблено повідомлення про стан древніх пам'яток у його приході[17]. У своїх листах до Таврійської ученої архівної комісії служитель культу також повідомляв про проведену в регіоні пам'яткоохоронної роботи. В одному з них подвижник повідомляв про відновлення стародавньої церкви в німецькій колонії Судака[18].

1907 р. судакський священик звертався до Археологічної комісії з проханням дослідити деякі старовинні об'єкти на території його приходу. Комісія ознайомилася з заявою священика та цікавилася чи проводилися ним раніше розкопки та якого роду пам'ятки намічені до дослідження. В. Ф. Томкевич відповів, що досвіду археологічної роботи він не має, але добре підготувався до неї, щоб уникнути недогляду та помилок, і планував фотографувати знахідки. До розкопки їм пропонувалися могильники біля селища Кози та цвинтар біля Токлуку, який татари не визнають своїм та яке, на думку священика, слід віднести до часів готів та аланів. Обговоривши заяву В. Ф. Томкевича, Археологічна комісія вирішила видати священику відкритого листа[19].

Підсумки розкопок священика були зачитані на засіданні Таврійської вченої архівної комісії 2 жовтня 1907 року. У листі повідомляв про розкриття ним частини могильника «Парланик-кая» (Розбита скеля) поблизу селища Токлук[20]. Це стародавнє кладовище складалося з 122 могил. Священикомкраєзнавцем була розкрита тільки одна кам'яна могила, глибиною 0,6 м., але скелет у неї в цілому вигляді не зберігся.

Крім цього, В. Ф. Томкевич на практиці сприяв відновленню пам'яток церковної історії. Стараннями священика 2 лютого 1900 р. в Судаку було створено Покровське церковнопарафіяльне братство. До складу цієї організації входило приблизно 90 осіб. Серед завдань братства були релігійно-моральне просвітництво місцевих жителів, надання допомоги бідним і знедоленим, всіляка допомога Судакському приходу, а також відновлення древніх православних святинь. Останній напрям діяльності найбільш яскраво відбилося в реконструкції середньовічного храму Святого пророка Іллі, що знаходився в 15 верстах від Судака в селищі Кози. У відновленні святині велику роль зіграли приватні пожертвування і взятий під проведення робіт безвідсотковий кредит. У 1906 р. Покровським братством поруч з церквою був споруджений залізний хрест-пам'ятник.

На основі своїх досліджень В. Ф. Томкевич 1907 р. склав та видав книгу «Судак Таврический: Краткий очерк»[21]. Вона стала своєрідним підсумком його пошуків у галузі історії цього населеного пункту.

Досі маловивченою залишається участь православного духівництва у заходах з вшанування п'ятдесятої річниці Кримської (Східної) війни. Виявлені нами в архівах документи значно розширюють уявлення про цей напрямок діяльності духовних осіб. 2 червня 1900 р. єпископ Таврійський Микола звернувся до Археологічної комісії з відношенням про клопотання настоятеля Інкерманської кіновії Іакова з пропозицією збудувати на горі біля старовинної фортеці церкву Св. Миколи на честь битви на Інкерманських висотах. Преосвященний визнавав це прохання вартим уваги та цікавився, чи не має в археологічного товариства заперечень[22]. Представники Комісії звернулися для висновку за цим питанням до відомого кримського дослідника Олександра Львовича Бертьє-Делагарда. Він відповів, що не має претензій до виконання бажання кіновії, але при цьому вимагав під час ведення робот зберегти всі стіни фортеці та намагатися зберегти всі знайдені речі та складати їх або у Херсонеському музеї, або у визначеному місті при кіновії[23]. Також вчений пропонував Комісії доручити комусь з фахівців, наприклад К. К. Косцюшко-Валюжинічу, нагляд за роботами обителі. Археологічна комісія призначила вести спостереження самому О. Л. Бертьє-Делагарду[24].

26 червня 1899 р. єпископ Таврійський Микола надіслав до Св. Синоду представлення, в якому відмічалося, що «між історичними пам'ятками російської старовини, дорогими серцю кожної насправді руської людини, Малахів курган, без сумнівів повинен вважатися однією з головних». Під час відвідування цього місця до Таврійського преосвященного прийшла думка, що на місці великої баталії доречним буде влаштування храму на честь Св. Миколи. Для реалізації цієї ідеї планувалося використати башту, поруч з якою відбувалися найзапекліші бої. Єпископ Микола вважав, що слід зберегти нижній поверх башти та зробити в ньому сховище для збереження визначних пам'яток часів Кримської

війни. На другому поверсі пропонувалося збудувати у вигляді ротонди чи восьмигранника однокупольну церкву, з маленькою галереєю навколо неї для проведення хресних ходів. Богослужіння в майбутній церкві могли б проводити ченці Інкерманської обителі. Для збору необхідних для будівництва коштів єпископ Микола вбачав необхідним оголосити загальнодержавну підписку[25]. Св. Синод 22 червня 1902 р. звернувся з відношенням до єпископа Миколи. У ньому повідомлялося, що обер-прокурор Св. Синоду К. П. Побєдоносцев звернувся з питанням про будівництво храму на Малаховому кургані до голови Комітету з відновлення пам'яток Севастопольської оборони великого князя Олександра Михайловича. Той відповів, що ця пропозиція вже обговорювалася в Комітеті, при цьому більшість його членів висловилися за відновлення тільки каплиці в приміщенні, де під час оборони міста проводилися богослужіння. В цій каплиці планувалося помістити образа, що були вивезені союзниками з Севастополю[26].

Нагальна потреба відкриття установи для спільного дослідження пам'яток священиками та науковцями була реалізована 1913 р. Ініціатором створення в Таврійській єпархії церковно-археологічного комітету був видатний релігійний діяч і мислитель, на той момент ректор місцевої духовної семінарії, архімандрит Веніамін (Федченков).

19 лютого 1913 р. в Сімферополі було відкрито Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії, яке ставило перед собою наступні завдання: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії в її минулому і частково у сьогоденні, а також обстеження, охорону та збирання пам'яток місцевої церковної старовини. Для досягнення поставленої мети передбачалося, що Товариство буде вивчати речові і писемні пам'ятки церковної старовини, що знаходяться в монастирях, церквах, каплиці, архівах єпархіальних установ, а також і ті предмети, що відносяться до церковно-релігійного життя, які надходили б до церковно-археологічного музею, що був створений при організації. Разом з цим, Товариство планувало дбати про охорону церковних старожитностей, спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, старовинного начиння, письмових документів і оберігати їх від псування і винищення. Для цього планувалося зосереджувати і зберігати їх у своєму музеї або робити докладні обміри і фотографічні знімки, складати описи або вживати інших згідні з обставинами заходи[27].

У квітні 1913 р. архімандрит Веніамін через офіційний регіональний церковний друкований орган «Таврические епархиальные ведомости» звернувся до місцевого духівництва[28]. Він просив благочинних церков і монастирів, а також рядових священиків, сприяти роботі Товариства і наявних при ньому установ – церковно-археологічного музею, архіву та бібліотеки. Для цього духівництву пропонувалося звернути увагу на пам'ятки та предмети церковної старовини і, спостерігаючи за ними, вживати заходів до їх охорони. У разі будь-яких нових відкриттів або руйнувань, а також можливих зловживань, необхідно було доводити до відома Раду Товариства.

Найважливішим джерелом, що розповідає нам про Церковне історико-археологічне товариство, є його статут[29]. Проект статуту, після узгодження з Таврійським губернатором П. М. Апраксіним, був затверджений резолюцією єпископа Таврійського Дмитра (Абашидзе) від 12 жовтня 1912 р. Відповідно до нього завданнями Товариства були: вивчення церковно-релігійного життя в межах Таврійської єпархії у її минуле та сьогодення, обстеження, охорона та збирання пам'яток місцевої церковної старовини та історії. Для цього пропонувалося: 1) приводити до відома і описувати архіви церков, монастирів та інших єпархіальних установ, а також усілякого роду пам'ятки церковної старовини; 2) вивчати місцеві релігійні звичаї, перекази, церковні обряди; 3) спостерігати за збереженням старовинних храмів та інших церковних споруд, цвинтарів, надгробних та інших пам'ятників, старовинної церковного начиння, письмових документів і т. п. та вживати заходів проти їхнього псування та винищення; 4) збирати і зберігати у своєму музеї речові та писемні пам'ятки, що відносяться до церковно-релігійного життя в єпархії; 5) дбати про поширення в суспільстві, переважно серед духівництва, церковно-історичних та археологічних відомостей і про залучення уваги та інтересу до них; 6) влаштовувати церковно-археологічні виставки та публічні читання церковно-історичного характеру, друкувати матеріали та наукові дослідження

з церковної історії та археології краю, підготувати історико-статистичний опис єпархії. Планувалося співпрацювати з іншими історичними та археологічними установами, як столичними, так і губернськими та єпархіальними, обмінюватися з ними виданнями. Товариство збиралося відправляти делегатів на Археологічні з'їзди. В історичних реаліях того часу повноцінно виконувати завдання, які стояли перед історико-археологічним товариством Таврійської єпархії, було неможливо. Масштабність планів не співвідносилася з нестабільністю тих років, а Перша світова війна, що незабаром почалася, зробила неможливими археологічні дослідження у прикордонних районах.

Таким чином, ми бачимо значну участь православного духівництва Криму в дослідженнях та популяризації пам'яток історії та культури. Плодотворною, незважаючи на всі труднощі, була співпраця ченців Херсонеського монастиря з представниками Одеського товариства історії та старожитностей та Археологічної комісії. В наукових студіях священика Валентина Томкевича знайшли відображення найважливіші віхи історії Криму, особливо аспект розвитку християнської церкви в цих землях, репрезентувалися найбільш значні пам'ятки старовини, піднімалися питання про їх збереження та реставрацію. Діяльність В. Ф. Томкевича й сьогодні може бути прикладом вдалого поєднання священицького сану та краєзнавчої роботи. Піком співпраці духівництва з науковцями у справі вивчення та збереження пам'яток християнської історії Криму стало створення 1913 р. в Сімферополі Церковного історико-археологічного товариства Таврійської єпархії.

Джерела та література

1. *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927) : Исторический очерк с экскурсионным планом / Гос. Херсонесский музей. – Севастополь, 1927. – С. 19.
2. *Романчук А. І.* К. К. Косцюшко-Валюжиніч, 1847–1907 рр. // Археологія. – 1991. – № 2 .– С. 111–121.
3. *Непомнящий А. А.* Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України : мат-ли Всеукр. наук. конф. / Полтавський держ. пед. ін-т. – Полтава, 1992. – С. 116; Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму, друга половина XIX – початок XX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123–133; Непомнящий А. А. Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2000. – Вип. 6. – С. 123–147.
4. *Шаманаев А. В.* Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя // Документ. Архив. История. Современность : сб. научн. тр. – Екатеринбург, 2004.– Вып. 4. – С. 251–261; Шаманаев А. В. Документы Одесского общества истории и древностей об организации археологических раскопок в Херсонесе в 1870–1880-х гг. // Там же.– Екатеринбург, 2005. – Вып. 5. – С. 384–394.
5. *Гриненко Л. О.* Предтеча археологического музея в Херсонесе : музей архимандрита Евгения // Восток-Запад : межконфессиональный диалог : сб. научн. тр. / Нац. заповедн. «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2003. – С. 97–101.
6. Евгений. Херсонес, возникающий из вековых развалин // Современная летопись. – 1868. – № 18. – С. 4–5.
7. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 93, оп.1, д. 83, арк. 14.
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК), ф. 118, оп. 1, д. 2499, арк. 8–8 зв.
9. Інститут історії матеріальної культури РАН, науковий архів, рукописний відділ (ІІМК РАН НА РВ), ф. 1, оп. 1 (1897 р.), спр. 2, арк. 30.
10. Там само, арк. 31.
11. ІІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 2, арк. 46.

12. Там само, оп. 1 (1898 р.), спр. 2, арк. 6.
13. Там само, арк. 28.
14. ІІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1862 р.), спр. 25, арк. 1–11.
15. *Ромушин В.* Судак православный. – Симферополь: Н. Оріанда, 2009. – С. 79.
16. Распоряжения епархиального начальства // Таврические епархиальные ведомости (ТЕВ). – 1902. – № 22. – С. 1323–1325.
17. [Томкевич В.] Доклад о. В. Томкевича о состоянии древних памятников в его приходе (в г. Судаке) // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1906. – Т. 26, отд. 6. – С. 15–16.
18. *Томкевич В.* [О древней церкви в Судаке] // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1902. – № 34. – С. 63.
19. ІІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1907 р.), спр. 47, арк. 2–6.
20. Протокол заседания ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 257.
21. *Томкевич В.* Судак Таврический: краткий очерк. – Симферополь, 1907. – 69 с.
22. ІІМК РАН НА РВ, ф. 1, оп. 1 (1900 р.), спр. 209, арк. 1.
23. Там само, арк. 3–4.
24. Там само, арк. 7.
25. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 796, оп. 180, д. 1957, арк. 1–2об.
26. ДААРК, ф. 118, оп. 1, д. 3062, арк. 1.
27. Открытие церковного археологического общества // Таврический церковно-общественный вестник. – 1913. – № 9. – С. 351–353.
28. Вениамин. К духовенству Таврической епархии. От Церковного историко-археологического общества // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 166–169.
29. Устав церковного историко-археологического общества Таврической епархии // ТЕВ. – 1913. – № 11. – С. 169–177.

Владимир Калиновский

К истории церковного памятниковедения в Крыму (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье на основе архивных материалов приводятся примеры позитивного вклада православного духовенства Крыма в исследование памятников полуострова. Особое внимание уделяется деятельности духовных лиц в сфере церковной археологии.

Ключевые слова: *охрана памятников, православное духовенство, Таврическая епархия, церковная археология.*

Volodymyr Kalinovskyi

To history by the Church discovering of the cultural heritage in the Crimea (the second half of XIX - beginning of XX century)

The article, which based on archival materials, leading examples of the positive contribution of the Orthodox clergy in the study of the monuments of the Crimea peninsula. Particular attention is paid to the activities of the clergy in church archeology.

Key words: *protection of cultural heritage, the Orthodox clergy, Taurical diocese, Church Archaeology.*

V
КРАЄЗНАВСТВО В ОСОБАХ

УДК 94(477)

Євген Букет (м. Київ)

РУКОПИСИ НЕ ГОРЯТЬ. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І КРАЄЗНАВЧА СПАДЩИНА ЛЕОНІДА ПЕТРУШЕВСЬКОГО

У статті досліджується біографія і краєзнавча спадщина неординарної особистості – юриста, вчителя, священика Леоніда Петрушевського.

Ключові слова: *Л.Д. Петрушевський, рукопис, Ясногородка, Макарів, Новоукраїнка, М.Т. Рильський, П.П. Сиченко.*

У народі кажуть «Не було б щастя, та нещастя помогло». Так сталося із освітою звичайних сільських дітей в Ясногородці (нині – Макарівського району Київської області). Письменник Петро Панасович Сиченко, який 1941 року закінчив Ясногородську школу, згадував на сторінках своїх ще не опублікованих мемуарів: *«У страшні 30-ті роки минулого століття, рятуючись від можливих доносів, з Києва на периферію виїхало чимало інтелігенції. Вони могли заробити собі на шматок хліба хіба що у сільських школах. Ясногородській пощастило на вчителів. Мову читав актор, а пізніше — викладач ВНЗ Кость Андрійович Голобудський, математику — Никифор Захарович Мілько, який закінчив юридичний і фізико-математичний факультети Київського університету Святого Володимира і доцент КПІ Солопко. Природознавчі предмети вів рідний брат перекладача Бориса Дмитровича Петрушевського — Леонід Дмитрович.*

Хто хотів, той багато знань і культури почерпнув саме з сільської школи. Майже всі викладачі під час війни виїхали — хто куди. Залишився лише Петрушевський з дружиною Зінаїдою Іванівною і тещею»[1].

Дід Леоніда Дмитровича Григорій Іванович Петрушевський (1818 — 1889) був протоієреєм у селищі Висунськ Херсонської губернії, священиком був і дядько Павло Григорович[2]. Відомо, що у вересні 1879 р. один з багачів Висунська, Білер, скаржився місцевим властям, що серед селян поширюється інформація про те, ніби у поміщиків землю відберуть і роздадуть селянам. Під час обшуку у вчителя Д. Петрушевського і його брата П. Петрушевського знайшли літературу «про студентські збори, свободу, рівність і робоче питання»[3]. Григорій і Павло Петрушевські були арештовані і притягнені до допитів 23 червня 1879 р. при Херсонському губернському жандармському управлінні (справа Е. Савченко, Кл. Веденко та ін.). Згідно свідчень, священик розповідав селянам про знищення царської сім'ї, про виборні права при управлінні державою та ін. Григорій Іванович звільнений з-під варти за грошовою заставою. Народний вчитель містечка Новий Буг (звільнений через неуспішність з Одеської духовної семінарії) Павло Григорович Петрушевський з 1 серпня по 2 жовтня 1879 р. утримувався під вартою. 11 червня 1880 р. справа Петрушевських була припинена[4].

Леонід Дмитрович Петрушевський — уродженець Херсонщини (народився у селищі Висунськ 21 серпня 1878 року), згодом закінчив Одеську духовну семінарію (1904 р.)[5]. Його родина тоді мешкала в сусідньому з Висунськом містечку Березнегувате.

Рідний брат Леоніда Дмитровича Борис (1885 – 1937) – мировий суддя, помічник присяжного повіреного, який став перекладачем. Як свідчив М.Т. Рильський на допитах 23 березня та 4 квітня 1931 року українізувався Б. Петрушевський незадовго перед тим, хоча з роду був українець. Для видавництва “Книгоспілка” він переклав “Казку про царя Салтана”, яку Максим Рильський ухвалив до друку.

Ще один брат — Віктор Петрушевський до 1917 року працював ветеринарним лікарем у Макарові. Як розповідав В. Королів-Старий, на підтримку повстання Петлюри проти Скоропадського, очолюючи видавниче товариство “Час”, Віктор Петрушевський віддав усю касу товариства, “навіть не спитавшись згоди товариської дирекції”. Більшовики його заарештували. Згідно з написом над нарами в одній із камер ВУЧК на Катерининській вул., він був розстріляний 18 червня 1919 р. Микола Зеров написав з цього приводу некролог:

“Покійний був жертвою провокації, що такого розвитку досягла за наших сумних часів, і, можна думати, жертвою неповинною”[6].

Окрім духовної, Леонід Дмитрович Петрушевський мав і юридичну освіту, оскільки закінчив ще й юридичний факультет Київського університету Святого Володимира (1910 р.) та певний час працював за фахом — адвокатом і нотаріусом у місті Новоукраїнці.

Бути юристом за радянських часів було небезпечно. Тож 1917 року адвокат став учителем і працював у різних школах. Зокрема, з 1936 до 1947 року у школі села Ясногородка, котра в той час належала до Бишівського району Київської області[7].

«*Учитель української мови Костянтин Голобудський і Леонід Петрушевський дружили з Максимом Рильським, — згадував Петро Сиченко. — Старша донька Костянтина Андрійовича була співперекладачем М. Рильського. А з Леонідом Дмитровичем, як і з його молодшим братом Борисом, Рильського єднало полювання.*

1932 року на виставці мисливських собак, де пойнтер Петрушевського отримав малу срібну медаль, М. Рильський подарував Л. Петрушевському свою збірку віршів «Де сходяться дороги» з таким дарчим написом:

Навколо темінь і печаль,
За їжу правлять нам акриди,
Нехай же хоч мала медаль
Життя Вам скрасить, Леоніде!»[8]

Після смерті Леоніда Дмитровича цю збірку Петро Панасович Сиченко передав до музею М.Т. Рильського в Києві.

Син Петрушевського пройшов через фронти Другої світової, але після воєнного лихоліття виїхав до Австралії. Через цю обставину його батько став «заплямованим», тож на роботу його не брали. Жилося Леоніду Дмитровичу дуже тяжко. Здоров’я підводило, адже вже був немолодий та давалося взнаки тюремне ув’язнення ще за царату (кажуть, десь на засланні він зустрічався зі Сталіним).

Карткова система. Петрушевський — пенсіонер. Директор школи Оксана Кузьмік не дозволила видавати продуктові пайки колишньому вчителю. Його родині було дуже сутужно, жили майже надголодь. Лише односельці допомагали хто чим міг, однак вони й самі жили небагато. Хтозна-як вижив...[9]

Зі спогадів Л. Петрушевського: *«У сім років я сказав собі: в житті не питиму горілки, не палитиму і в карти не гратиму. І свого слова дотримав. Може, тому в мене жодного дня не боліли ні голова, ні серце. Можу й зараз без окулярів працювати щодня з ранку до ночі. Не втомлююся, ще й радість отримую»*[10].

1947 року, згідно з бажанням місцевих парафіян, Леонід Дмитрович став священиком у церкві Різдва Пресвятої Богородиці. Священик встиг чимало зробити для місцевого храму, розвитку церковного життя парафії. Оскільки батюшка мав хист художника, то саме його дбайливими руками було написано кілька десятків ікон (про це свідчать радянські функціонери, що оглядали церкву перед її зруйнуванням)[11].

У своїй «Історії села Ясногородки» Леонід Петрушевський так написав про це: *«Остання церква в Ясногородці — Різдва Богородиці, дерев’яна, була зруйнована купкою користолюбців 29.08.1959 року, під приводом, що вона загрожує своїм падінням. Насправді церква могла ще сто років простояти»*[12]. Але 1959-го пастиреві виповнився 81 рік, тож він був не в силах відстояти храм від безчинства комуністичних вандалів. Саме о. Леонід став останнім настоятелем ясногородської церкви за атеїстичної доби. Красиву, багату церкву розібрали. Дерево було смільне, жовте. Казали, що хтось із «начальства» побудував собі з нього двоповерхову дачу в Святошині.

По знесенні церкви на церковниці вирішили побудувати клуб. Площа чимала, біля церкви — давній цвинтар. Коли копали рови під фундамент, викопали багато кісток з давніх поховань. Люди обурювались, але хто їх слухав? А Петрушевський прийде з кошолочкою,назбирає повну і несе ті кісточки на кладовище. Закопає, відправу поминальну вчинить...

Згодом подав звістку син. Він інженер, непогано влаштований. Висилав батькові одну посилку на рік (більше тоді не дозволяли). Що тієї посилки? Якусь ріденьку юшечку зварить, крупинку в неї вкине — то й усе. Так і жив талановитий науковець, колекціонер. Багато писав, малював[13].

Ще одним захопленням на все життя у Леоніда Дмитровича було краєзнавство. Зі спогадів Л. Д. Петрушевського: *“25 років я жив у м. Новоукраїнці (нині — Кіровоградської обл. — Авт.), вчителював. Написав там “Історію Новоукраїнки” — з першого дня її існування дотепер.*

Олександр Пушкін казав: "Поганий той народ, який не знає власної історії, не любить її й не бажає знати її". Ці слова змусили мене в "Історії Новоукраїнки" написати спершу коротку історію України, потім я описав околиці Новоукраїнки — "Дике Поле", "Нову Сербію", прихід сюди німців за Катерини ІІ, записав зібраний фольклорний матеріал, звичаї.

Три роки тому я показав цю роботу владі Новоукраїнки, але знав, якщо я віддам цю історію, вони її покладуть до шафи, там вона і загине. Адже потрібно в Новоукраїнці організувати історико-етнографічний музей і "Історію Новоукраїнки" віддати до музею як експонат. І я сказав їм, що також подарую для музею 200 експонатів: портрети гетьманів України і Січі Запорозької, малюнки з життя Запоріжжя, фамільні герби 12 українських гетьманів. Усі портрети і картини написані на дереві олією особисто мною.

Крім того, дарував музею альбом акварелі власної роботи, різьблення по дереву з випалюванням, кришталеву вазу із золотом з Венеції, срібну брошку з Парижа, кристал аметиста, вагою 102 грами, завбільшки з куряче яйце, що я знайшов на Уралі, 300 грам золотого піску, мідні і срібні монети (1703 — 1954 рр.), паперові гроші російські та іноземні тощо.

Але музей "мій" вже з першого дня був їм (владі. — Авт.) нецікавим. Мені боляче й образливо, — влада Новоукраїнки мені вже три роки поспіль говорить і пише, що для музею в них приміщення немає (для їдальні і пивної — знайшли)! Зараз пишу детальний лист у Кіровоград — голові облвиконкому — можливо, він вважатиме за потрібне віддрукувати "Історію Новоукраїнки" окремою книжкою в обласній друкарні"[14].

Мрія про створення музею у місті Новоукраїнці здійснилася, щоправда вже після його смерті. У травні 1971 року, згідно з рішенням Новоукраїнської районної ради, у місті було відкрито історичний музей у приміщенні районного будинку культури «Ювілейний»[15].

Леонід Петрушевський — автор першої відомої спроби написати історію Ясногородки. Він опрацював столичні архіви і підготував до друку рукопис на чотириста сторінок. Цю роботу завершив 21 березня 1965 року.

Зі спогадів Леоніда Дмитровича: *«Київська академія наук запропонувала мені написати історію села, в якому я живу, и дала вказівки, що для цього потрібно»*[16]. Петро Сиченко згадував: *«Хоч би куди носив рукопис — ніде не хотіли приймати до друку. Людина зневірилася у можливості публікації, тож спалила його. Епістолярію свою він теж знищив. Мені стало гірко до розпачу. Залишив тільки кілька десятків книжок, просив занести в сільську бібліотеку»*.

Ось що згадує про цей прикрий випадок мешканець Ясногородки Пилип Йосипович Перепеченко: *«Будучи головою сільської ради, я відрядив до м. Києва в обласний архів бувшого вчителя за архівними даними про історію села Ясногородки. Він поїхав і привіз мені виписку з обласного архіву про наше село, а сам продовжував збирати матеріали. Але буквально через короткий час найшла на нього манія і він всі ті дані знищив»*[17].

Зінаїда Іванівна Петрушевська померла 1955 року, теща (її ім'я і прізвище не читається на хресті) – 1945-го. Пережив Леонід Дмитрович і другу дружину – Філімену Францівну (1887 – 1964)[18]. Ще за життя Леонід Дмитрович придбав собі пам'ятник. Двічі самостійно вибивав на камені рік власної смерті. До другої дати (1969) вже не дожив. Коли Леонід Дмитрович Петрушевський помер, його ховали мешканці села, які добре знали й цінували цю людину. Похований там, де і його сім'я — на старій частині сільського кладовища. По смерті його учні, серед яких і письменник Петро Сиченко, встановили пам'ятник. Могила вчителя густо заросла барвінком...

Оповідь про спалену історію «ходила» Ясногородкою 40 років. Бажання поновити ті 400 сторінок для майбутніх поколінь спонукало 2008 року голову села Ясногородки Тетяну Семенову і краєзнавців Макарівщини розпочати збір історичних матеріалів «з чистого аркуша». На початку 2010 року, коли робота над книгою «Нариси з історії Ясногородки» була майже завершена, до клубу «Пошук» Макарівського центру творчості дітей та юнацтва ім. Данила Туптала завітав Олександр Дубневич, який у 1986 — 1990 роках був директором Макарівського районного музею бойової і трудової слави. Він повідомив керівника клубу Діну Нетребу про те, що в музеї, яким він керував, зберігається рукопис «Історії Ясногородки» Леоніда Петрушевського. Діна Свиридівна звернулася до нинішнього

директора Макарівського історичного музею Веніаміна Вітковського, який люб'язно надав для опрацювання ці матеріали. Так знайшовся безцінний документ — два товсті зошити з пронумерованими сторінками — «Коротка історія села Ясногородки Київської області Макарівського району»[19].

«Лебедина пісня» Леоніда Петрушевського несподівано «повернулася з вирію», як подяка від її автора. «Історія Новоукраїнки» і листування з чиновниками частково описані самим Леонідом Дмитровичем в листі до Інституту мистецтвознавства АН УРСР 10 квітня 1962 року, який вдалося віднайти в архіві наукової установи, ми вважали втраченими до жовтня 2010 року. Тоді було підготовлено до друку і видано тисячним накладом книжку «Нариси з історії Ясногородки», куди було включено й уривки з історії села за підписом Л. Петрушевського.

В жовтні 2010 року Юрій Петрович Сиченко, впорядковуючи архів батька – Петра Панасовича, знайшов ретельно схованими серед старих газет рукописи, що належали Леонідові Петрушевському. Останні з них ми отримали для опрацювання 23 жовтня – в день презентації книги «Нариси з історії Ясногородки». Тож, інформація, що містилася в знайдених рукописах і документах Л. Петрушевського до «Нарисів…» не потрапила і публікується вперше.

Отже, краєзнавча спадщина Леоніда Дмитровича Петрушевського складається з наступних рукописів та документів:

1. «Коротка історія села Ясногородки Київської області Макарівського району» - 2 зошити загальним обсягом 388 сторінок. Зберігається в фондах Макарівського історичного музею.

2. «Історія Новоукраїнки» - 2 зошити. Заключна частина рукопису від стор. 189 до 466.

3. Лист до Л. Петрушевського №120 від 16 липня 1959 року, підписаний директором Кіровоградського обласного краєзнавчого музею Е. Ноземцевою, в якому повідомляється про цінність зібраної дослідником історії краю і сприяння у відкритті музею в Новоукраїнці.

4. План майбутньої «Історії Ясногородки».

Зміст «Історії Новоукраїнки» було детально описано у вищезгаданому листі Л. Петрушевського до Інституту мистецтвознавства АН УРСР. На основі вищеописаних документів ми порівняли зміст обох робіт Леоніда Петрушевського, щоб виявити однакові й різні нариси. Адже зі спогадів самого Леоніда Дмитровича відомо, що «Історію Новоукраїнки» він збирав 25 років, а «Історію Ясногородки» написав за рік, вже в похилому віці.

Історія Новоукраїнки	**Історія Ясногородки**
Коротка історія України	Передмова
«Дике поле», «Нова Сербія», прихід німців при Катерині II	Коротка історія України, «Нова Сербія», прихід німців при Катерині II
Історія Новоукраїнки	Історія Ясногородки (з розлогими описами життя і фольклору безпритульних та діяльності Нестора Махна)
Звичаї і фольклор: Суд священика, посів хліба навесні, Спас, при розрізанні печеного хліба, Маланка, Щедрівки, Посівальники, Різдво, «Трон», Йордан, Калита, День Івана Купала, Молдаванське весілля, Українське весілля, «Гробки»,звичай плакати за мертвим, «Притужений»,«Гаменне ухо» — пурим, проводи новобранців, переселенці з Новоукраїнки в Америку й Аргентину, пісня євреїв-батьків, що проводжають в Аргентину сина-втікача з армії, відшептування зубного болю	Звичаї і фольклор: Суд священика, посів хліба навесні, при розрізанні печеного хліба, Великдень, «Гробки», День Івана Купала, Калита, Різдво, «Трон», Щедрівки, Маланка, Посівальники, Йордан, Весілля, Спас, проводи новобранців, «Притужений», звичай плакати за мертвим, «Гаменне ухо» — пурим, відшептування зубного болю

«Євангелісти – Пашковці» та їхні псалми, 5 розповідей старожилів про місцеві клади, розповідь п'яниці про «зелених чортиків», розповідь «самого злодія» про свій вчинок, мор худоби: розповідь діда, «який нічого не боявся, ні в лісах, ні в степах», чумак-«характерник», розповідь баби Шредер «Мертві люди», вірші на Різдво і Великдень	Вірші на Різдво і Великдень, Ной (вірш Л. Петрушевського), Легенди «Як Бог сотворив жінку», «Де взявся чорногуз», «Чого коза куца»
Легенди «Як Бог сотворив жінку», «Де взявся чорногуз», «Чого коза куца»	Розповідь п'яниці про «зелених чортиків», мор худоби: розповідь діда, «який нічого не боявся ні в лісах, ні в степах», чумак-«характерник», «Дике поле»
Легенди «Як Бог сотворив жінку», «Де взявся чорногуз», «Чого коза куца»	Розповідь п'яниці про «зелених чортиків», мор худоби: розповідь діда, «який нічого не боявся ні в лісах, ні в степах», чумак-«характерник», «Дике поле»
Пісні українські (142), пісні голоду 1921 року (1), життя і фольклор безпритульних, казка баби Феодосії Іванової, прислів'я і приказки (190), прикмети (74), загадки (10), післямова, «Херсонський степ влітку» і «Ной» (вірші Л. Петрушевського)	Пісні (98), прислів'я (187), прикмети (74), загадки (10), Післямова
Малюнки Георгіївської церкви і церкви Олександра Невського Новоукраїнки	

Ми виявили, що матеріали другого рукопису Петрушевського повністю або частково переписані з першого. Але безсумнівно, що для фольклористів і краєзнавців України ці праці вченого становитимуть неабиякий інтерес. Також безцінними на наш погляд є:

5. Два зошити та 44 аркуша з українськими народними піснями, записані різними людьми за ініціативи Л. Петрушевського з 1893 по 1902 рік. Ці пісні потім переписані автором до «Історії Новоукраїнки».

6. Книга вчинення шлюбних обшуків Ясногородською церквою Різдва Пресвятої Богородиці за 1801 – 1832 роки.

7. Розповіді Л. Петрушевського і копії документів, що стосуються функціонування Ясногородської церкви в 1948 – 1959 роках (70 аркушів).

Третя частина спадщини Л. Петрушевського це його художні твори на мисливську, релігійну, історичну і мистецьку тематику:

8. 10 зошитів під спільним заголовком «Оповідання херсонського мисливця», написані в 1940 – 1946 рр. Тут містяться твори, що описують події, які відбулися в житті Леоніда Дмитровича, пов'язані з одним із його захоплень – полюванням. Зі спогадів: *«Я 56 років був затятим мисливцем, з рушницею і собакою пройшов верст тисяч сорок і написав, головним чином про себе, 75 оповідань...»*[20]

Зошит №	Назва твору	Кількість аркушів
1	Передмова до «Оповідань херсонського мисливця»	4
1	50 років мисливства	8
1	Дамський капелюх	3
1	Осічка (бувальщина)	3

1	Життя винне	5
1	Облава (бувальщина, 1924 р.)	6
1	Казка Наримського краю	4
1	Суд	8
1	Завірюха	6
1	Книга життя	7
1	Вовки	2
1	На дрохв	5
1	Старосілля	6
1	Хазяїн (вірш)	1
1	Франт (вірш)	1
2	Щоденник 16.05.1906-11.03.1907 рр., переписаний, ймовірно, з оригіналу 24-27.03.1943 р.	34
2	Кавуни і дині	4
2	На куріпку	5
2	Мисливство з умовами	7
2	Кеклики	3
2	Розповідь пана Червінського	8
2	Вознесенські озера	8
2	Горе і радість гімназиста	1
3	Ролан і Алеко	9
3	Як я став мандрівником	17
3	Вітянські луки	5
3	Старий щоденник	2
3	На привалі	3
3	Жуков острів	5
3	Весілля (пісня)	1
3	Заєць і яструб	1
3	Хорт Мурий	4
3	Ями на Обі	3
3	Спогади	9
3	Херсонський степ влітку (вірш)	2
4	Квіти	8
4	Дідусь	20
4	Вісім оповідань (Вступ, Моя перша перепілка, Мій перший бекас, Мій перший піскар, Мій перший вовк,Мій перший ведмідь, Мій перший глухар, Мій перший кабан, Мій перший сом)	22
4	Печінка зайця	2
4	Весна	8
4	Літо	7
5	Осінь	7
5	Зима	6
5	Другий вечір мисливців	12

5	Журба – 1942 рік	3
5	Бекет (незавершене)	1
6	Лагутін і Драгутін	8
6	Собака	5
6	Заєць русак	5
6	Лисиця	5
6	Куниця	3
6	Тхір	1
6	Вовк	3
6	Пампа	18
6	Хорт Мурий (вдруге)	5
6	Життя винне (вдруге)	7
6	Завірюха (вдруге)	8
7	Перший Вечір мисливців (вдруге)	46
8	Осічка (бувальщина) – два варіанти (вдруге)	По 7
9	Другий вечір мисливців (вдруге)	21
10	Книга життя (вдруге)	18

З них ми почерпнули багато нової інформації про дружну родину Петрушевських. Так, в родині були окрім відомих раніше братів Леоніда (1878 р.н.), Віктора (1881 р.н.), Бориса (1885 р.н.), про якого Леонід Дмитрович писав: «До мене щороку приїздив з Києва мій брат Борис – адвокат, потім суддя, а потім… потім – ніщо…»[21] (таким його зробила радянська репресивна машина), ще брати – Олександр (1883 р.н.) і Євген (1894 р.н.) та сестри Надія, Лідія, Маруся, Ніна (кілька її малюнків зберігаються в родини Сиченків) та Віра. Син Леоніда Дмитровича Борис і син Олександра Дмитровича Юрій[22].

На наш погляд, «Оповідання херсонського мисливця» є надзвичайно цікавими для широкого загалу, адже просто й доступно розповідають про правила полювання, курйозні випадки з мисливського життя і побут мисливців першої половини ХХ століття. В них автор тепло згадує не лише рідну Херсонщину, а й Київщину, зокрема, Ясногородку, яка стала його останнім прихистком.

9. Історичне оповідання «Ієрусалим» (201 стор.), 1961 р.

10. Восьмий Вселенський Ватиканський Собор – релігійне оповідання (35 стор.), 1961 р.

11. Апокаліпсис – релігійне оповідання (34 стор.), 1962 р.

12. Слово до безбожників – релігійне оповідання (43 стор.), 1963 р.

13. Повість «Що було і що є» про моральні принципи людини (34 арк.), 1963-1964 рр.

14. Гетьман Петро Сагайдачний – історичне оповідання (15 арк.), 1968 р.

15. 4 зошити під спільним заголовком «Картинна галерея» з біографіями відомих художників, описом їхніх картин, після чого подається опис художніх робіт Л. Петрушевського та опис колекції, яку він планував передати до музею Новоукраїнки (360 стор.). Доля його колекції залишається невідомою.

Зі спогадів: *“Деякі свої роботи я надіслав до історичного інституту Академії наук. Звідти мені відповіли так (№48/103, січня 27, 1961 року): “Вельмишановний Леоніде Дмитровичу! Дякуємо Вам за посилку нам історичних матеріалів про Запорозьку Січ”. Ця ж Академія попросила надати їй до архіву мої тюремні щоденники, щоб ними років через сто користувалися історики при вивченні революції 1905 року.*

А в’язниць я за своє життя бачив дуже багато, усяких мастей. Не так давно в Києві певні люди запитали мене: “Ви були адвокатом, суддею, нотаріусом, вчителем, священиком. Яка ж Ваша основна професія?” Я відповів — арештант.

Зараз я задоволений тим, що взнав за своє довге життя всілякі в’язниці. Бачив і “хороші”, і страшні. Особливе “задоволення” отримав, перебуваючи в Сибіру, в каторжній тюрмі. Камера — сто осіб — обрала мене од-

ностайно камерним старостою. Ця посада в старі часи була дуже почесна і на неї зважало тюремне начальство. Я відмовлявся від обрання, вказуючи на свою молодість, на мале знання арештантського життя. Але вони мені сказали: "Ми народ стріляний, роками ходимо в тайзі, відразу бачимо, що за людина. Послужи нам!" І я служив. І це моя гордість"[23].

В оповіданні «Жуков острів» Л. Петрушевський згадує про свого учня і вихованця по мисливській справі Костю Хлудєєва[24]. Через багато років кандидат технічних наук, професор, колишній директор московського пушно-хутряного технікуму Костянтин Хлудєєв писатиме в своїх мемуарах: *«Своему увлечению охотой, как я уже как-то упоминал, я обязан известному украинскому охотнику – Леониду Дмитриевичу Петрушевскому, дворянину, выпускнику университета, бывшему преподавателю гимназии, призеру многих соревнований по стрельбе, автору ряда интересных охотничьих рассказов.*

Было это в середине 1930-х годов на охоте с Леонидом Дмитриевичем. Это была моя первая охота. Добыл я единственную дичь – дрозда, и с гордостью приторочил его к поясу. В процессе охоты по болотам дрозд лишился всех перьев, и я его выбросил. Каково же было возмущение Леонида Дмитриевича, когда я ему об этом сказал. «Разве может настоящий охотник добытую дичь выбросить! Для чего вы ее добывали?» Мне была прочитана в связи с этим мораль, которую я запомнил на всю жизнь.

В процессе охоты я выстрелил по чирку, который летел на Леонида Дмитриевича. После моего выстрела чирок резко свернул в сторону и, немного пролетев, упал в густые заросли ивняка за рекой. Леонид Дмитриевич тактично объяснил, что существует традиционное правило, по которому я права на выстрел не имел, так как дичь летела не на меня, а на него. Кроме того, стрелял я вне предела верного поражения дичи. В результате оказался подранок, который упал туда, где его искать бесполезно. «Культурный охотник не должен так поступать», – закончил беседу Леонид Дмитриевич»[25].

«Как-то в начале сентября меня пригласил на охоту мой сосед по квартире и наставник по охоте Леонид Дмитриевич Петрушевский. Во второй половине дня мы отправились на поле, на котором не всегда аккуратно убирали посевы проса. Подойдя к указанному полю, Леонид Дмитриевич дал команду, и его пойнтер Олеко пустился в поиск. Не прошли мы и сотни шагов, как начали вылетать перепела. После каждого выстрела Олеко подавал своему хозяину добытого перепела. В течение часа Леонид Дмитриевич добыл семь перепелов. Я же, пытаясь освоить метод стрельбы навскидку, из четырех выстрелов из своей одностволки не добыл ни одной птицы. И вот, наконец, после очередного выстрела перепел сбит. Устремляюсь к сбитой дичи, но Олеко меня опережает и подает ее своему хозяину. Подхожу к нему, когда он уже укладывает в ягдташ добытую дичь. Как же так? Ведь он не стрелял! Однако Леонид Дмитриевич раскрывает ружье и вынимает стреляную гильзу. Как хорошо, что я не успел высказать свое удивление, ведь за всю охоту он не сделал ни одного промаха. Кстати, и он не слышал моего выстрела, так как выстрелы были произведены одновременно. С учетом его опыта стрельбы считать, что промазал он, не было никаких оснований»[26].

Мешканці Ясногородки згадують, що в травні 1991 року відвідати Ясногородку та могили батьків приїздив з Австралії Борис Леонідович Петрушевський. Він з перекладачем відвідав школу, її старе приміщення, цвинтар і нарешті дізнався, де і як жив його батько останні роки життя[27].

Джерела та література

1. Спогади П. П. Сиченка. — С. 21—22.
2. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін.; Упоряд. Є. В. Букет. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. — С. 143.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 226.
4. Справка (П. Петрушевский, Г. Петрушевский). — Дело м-ва юстиции, II угол. отдел., № 7902 (1879). — Справ. листок.

5. *Паршутіна О., Перерва В.* Містечко Ясногородка: з православної минувшини. — Біла Церква, 2009. — С. 35.
6. *Білокінь С.* Наш сучасник Микола Зеров. — Луцьк: Терен, 2006. — С. 269.
7. *Паршутіна О., Перерва В.* Містечко Ясногородка: з православної минувшини. — Біла Церква, 2009. — С. 35.
8. Спогади П. П. Сиченка. — С. 22.
9. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін.; Упоряд. Є. В. Букет. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. — С. 145.
10. *Петрушевский Л. Д.* Краткая история села Ясногородки Киевской области Макаровского района. — 1964. — Рукопис. — Арк. 386.
11. ДАКО, ф. р-4828, оп. 1, спр. 38.
12. *Петрушевский Л. Д.* Краткая история села Ясногородки Киевской области Макаровского района. — 1964. — Рукопис. — Арк. 204.
13. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін. Упоряд. Є. В. Букет. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. — С. 146.
14. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 14-4, од. зб. 547, арк. 1 зв., 2 зв., 3.
15. *Ковирьов А.* Музей Новоукраїнського району (рукопис).
16. *Петрушевский Л. Д.* Краткая история села Ясногородки Киевской области Макаровского района. — 1964. — Рукопис. — Арк. 2.
17. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін.. Упоряд. Є. В. Букет. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. — С. 148.
18. Надгробні камені і хрести на цвинтарі с. Ясногородки.
19. *Букет Є.* Рукописи не горять // Слово Просвіти. — 2010. — 12—18 серпня. — ч. 32 (565). — С. 11.
20. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 14-4, од. зб. 547, арк. 4.
21. *Петрушевский Л. Д.* Рассказы херсонского охотника. – 1940-1946. – Рукопис. – С. 17.
22. Там само.- С. 9,10,111,121,319.
23. *Петрушевский Л. Д.* Краткая история села Ясногородки Киевской области Макаровского района. — 1964. — Рукопис. — Арк. 386—387.
24. *Петрушевский Л. Д.* Рассказы херсонского охотника. – 1940-1946. – Рукопис. – С. 319-328.
25. *Хлудеев К.* Культура охоты // Российская Охотничья газета. — 2001. – 27 марта.
26. *Хлудеев К.* Одновременные выстрелы // Российская Охотничья газета. – 2007. — 4 сентября.
27. Нариси з історії Ясногородки / Є. В. Букет, В. М. Кулаковський, Л. А. Міщенко та ін. Упоряд. Є. В. Букет. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. — С. 151.

Евгений Букет

Рукописи не горят. Жизненный путь и краеведческое наследие Леонида Петрушевского

В статье исследуется биография и краеведческое наследие неординарной личности – юриста, учителя, священника Леонида Петрушевского.

Ключевые слова: *Л.Д. Петрушевский, рукопись, Ясногородка, Макаров, Новоукраинка, М.Т. Рыльский, П.П. Сыченко.*

Yevhen Bouquet

Manuscripts do not burn. Vital way and regional inheritance of Leonid Petrushevskiy

In the article is probed biography and regional inheritance of eccentric personality – lawyer, teacher, priest Leonid Petrushevskiy.

Key words: *L.D. Petrushevskiy, manuscript, Yasnogorodka, Makariv, Novoukrainka, M.T. Ril'skiy, P.P. Sichenko.*

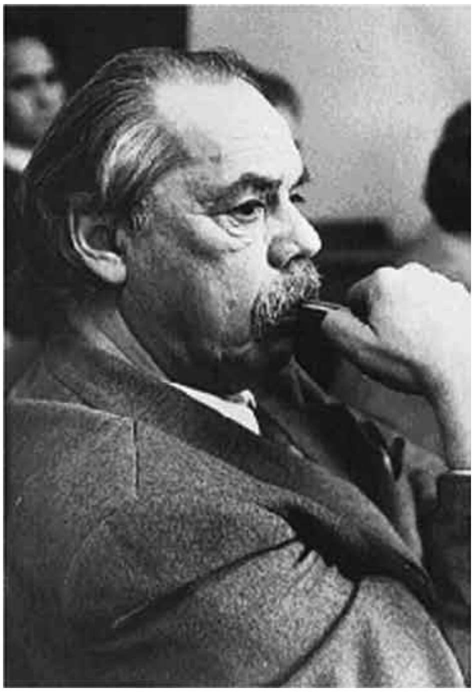

УДК 929:908 (477.74) Бачинський

Микола Михайлуца,
Анатолій Мисечко (м. Одеса)

АНАТОЛІЙ ДІОМИДОВИЧ БАЧИНСЬКИЙ (1933-1995): КРАЄЗНАВЕЦЬ, АРХЕОГРАФ, УЧИТЕЛЬ І ПРОСТО ОДЕСИТ

Стаття присвячена основним віхам життя та діяльності відомого одеського історика, краєзнавця та археографа Бачинського Анатолія Діомидовича (1933-1995). Подано короткий огляд його наукових напрямків та краєзнавчих уподобань.

Ключові слова: Анатолій Бачинський, краєзнавчі дослідження, Одещина, народна колонізація, Задунайська січ, Придунайський край.

У серці кожного одеського історика, випускника Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (й не тільки!) ім'я Анатолія Діомидовича Бачинського викликає таке биття, що його відлуння чути у далекому студентському минулому, у спогадах про щасливі й, нажаль, перегорнуті сторінки безтурботної студентської молодості!

І все через визначну роль цієї, поза всяким сумнівом, славетної постаті Вченого і Учителя. Перш за все, через те, що ця людина своєю історією життя і традицією історіописання виплекала науковий дух багатьох, хто з ним хоча би мить спілкувався…

Він був і залишається одним із найвідоміших істориків Півдня України і перед усім Одещини. Його історичні праці вирізняє глибокий науковий підхід, який базується на ґрунтовній джерельній основі. Особливістю наукових студій А.Д.Бачинського виділяється краєзнавчий характер, що його, власне й характеризує як одного з провідний дослідників Одеського краю (а ще Придунайського краю, а ще Буджакського краю…).

Одесит… Вільнолюбний дух козацького причорноморського степу й морського легковію був закладений в А. Д. Бачинському з дитинства. Народився він 21 травня 1933 р. у Одесі. Виховувався у родині лікарів. Шкільні роки промайнули вмить і після закінчення 105-ї школи, яка й до тепер знаходиться на вул. Пастера, неподалік від Українського драматичного театру ім. В. Василька, А. Бачинський вступив до історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Час "потеплілих" прикінцевих 1950-х сприяв становленню студента-історика, якому поталанило на своєму шляху зустріти вчителів, продовжувачів традицій одеської школи краєзнавців, що була започаткована ще у XIX столітті. Науковим керівником і наставником молодого й зацікавленого минувшиною студента став один з вихованців академіка М.Є.Слабченка – Самсон Михайлович Ковбасюк, який, досліджуючи історію воєнних поселень на Півдні України у першій половині XIX ст., "з одного боку, продовжував започатковані В. Б. Антоновичем традиції соціальної історії", а з іншого – "заклав суто радянську, ідеологічно безпрограшну проблематику – з історії Червоної гвардії на Одещині"[1]. Активізуючи роботу Ради наукового студентського товариства в держуніверситеті, молодий історик і член історичного гуртка Анатолій Бачинський одразу й назавжди визначив свої наукові уподобання у напрямку краєзнавчої тематики, яким він не зраджував до останньої миті свого життя. Одна з перших його публікацій у збірці

На фото: Станіслав Кульчицький і Анатолій Бачинський в оточенні співробітників Державного архіву Одеської області. 1958 рік.

студентських наукових робіт (датована 1956 роком) була присвячена зв'язкам запорозьких і донських козаків у спільній боротьбі з турецько-татарською агресією у першій половині XVII ст. Проблеми краєзнавства у вирі його відродження настільки розтривожували історика, що наступного року А. Д. Бачинський зі своїми однодумцями у обласній газеті «Чорноморська комуна» опублікував статтю "Добре знати рідний край. (Проблеми краєзнавства)". З часом він став активним і постійним автором цієї україномовної газети. Лише за десять років (1956-1966 рр.) А. Бачинським, час від часу у співавторстві зі своїм другом і однодумцем, у майбутньому відомим українським істориком С. В. Кульчицьким було опубліковано 38 статей[2].

У цей час молодий дослідник відкривав для себе й для читачів різноманітних видань ("Радянське літературознавство", "Исторический архив", "Чорноморська комуна", "Комсомольське плем'я", "Знамя коммунизма" та ін.) маловідомі й незнані історичні теми та історичні персоналії. До поля зору історика увійшли нариси про діяльність болгарських революціонерів в Одесі XIX ст. (С. Джорова, А. Христєва, Г. Раковського), про бойові дії фрегату "Тигр" під час оборони міста у 1854 р., про паризьких комунарів в Одесі, про зв'язки соратника І. Франка М. Павлика з півднем України, про історію розповсюдження творів Т. Шевченка на Півдні Росії, про Татарбунарське повстання та багато інших цікавих тем.

Пристрасть до знань і евристичне палке бажання доторкнутися до автентичної історії занурили А. Д. Бачинського у 1957 р. в археологічну роботу, якою він займався упродовж двох років, будучи науковим співробітником Одеського державного археологічного музею. З під його пера вийшло чимало статей, які популяризували прадавню історію Одещини на сторінках як місцевих, так і центральних наукових видань. Археології, історик присвятив кілька своїх розвідок і час від часу звертався до неї й пізніше, коли працював над іншими краєзнавчими проблемами. Разом із відомим одеським археологом А. Г. Загинайло ним було написано статтю про скарб срібних російських монет кінця XVIII – першої половини XIX ст. знайдений у м. Кілії та авторсь-

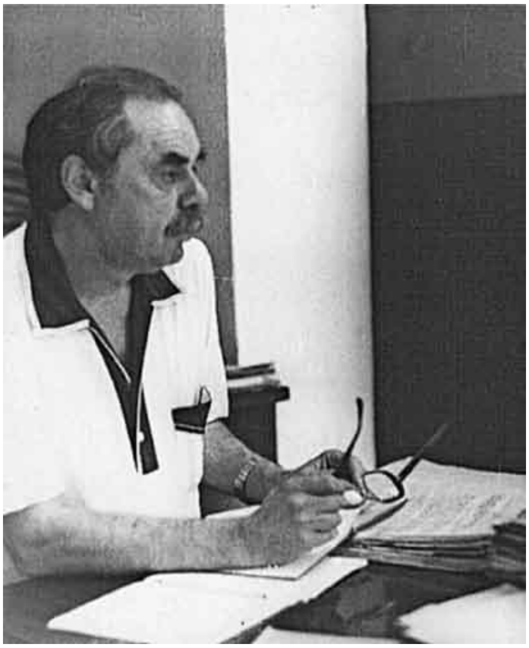

ку розвідку про історію та діяльність Одеського археологічного інституту (1921-1922 рр.)[3].

Від 1958 року А. Д. Бачинський починає працювати у Державному архіві Одеської області, спочатку старшим науковим співробітником, а впродовж 1959-1963 років завідувачем відділу науково-довідникової літератури цієї ж установи.

Тут, у стінах архівосховища, Анатолій Діомидович поринув у вир, підвладний лише і виключно "служителям" Кліо, до яких він насправді правомірно себе й зараховував. Історик здійснив велетенський доробок археографічних праць, збірок документів та матеріалів, надрукував десятки статей тощо. Науковець добре знав основні фонди не тільки південних архівів, а й провідних архівів СРСР, в яких зберігалися джерела про історію Одеси і Одещини. Завдячуючи копіткій роботі з "началами" А. Д. Бачинський створив солідний археографічний пласт, який дозволив вченому у співавторстві з колегами презентувати науковому світові низку збірок документів та матеріалів. Великий внесок археографа й у виявлення документів для академічних видань НАН Української РСР[4]. Загалом за участі в упорядкуванні і редагуванні А. Д. Бачинського вийшло в світ 35 археографічних видань та 11 збірок документів і матеріалів[5].

Вочевидь бажання передати накопичений досвід і знання молодим історикам, спонукало А. Д. Бачинського до викладацької роботи. 1963 року він перейшов на кафедру історії України Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Тут, ще зі студентських років, виношуючи ідею досліджувати козацьку історію, Анатолій Діомидович посвятив їй все своє подальше життя. 1969 року А. Д. Бачинський захистив кандидатську дисертацію, присвячену колонізації Придунайських земель у XVIII – початку XIX століття[6], в якій стрижневою виступала тематика козацтва. Доречно згадати, що у цьому році виповнюється 55 років від часу виходу у світ першої наукової статті вченого (про неї згадувалося на початку), присвяченої дослідженню козацтва як історичному феномену. На початку 1990-х, вже у зрілому науковому віці, ставши професором, Анатолій Діомидович у приватній розмові сказав: "Друже, я нарешті повернувся до наукової мрії своєї молодості...". За нашими підрахунками цій тематиці він присвятив книгу "Січ Задунайська: Історико-документа-льні нариси"[7] і біля сотні наукових та науково-популярних статей.

Серед досліджуваних вченим упродовж десятиліть краєзнавчих проблем виділяється й поліетнічна складова Південно-Бессарабського краю, а саме історія колонізації Придунав'я не тільки українцями, а й росіянами (некрасівцями), болгарами, арнаутами, молдаванами, татарами. Болгаристиці, історії болгарської колонізації придунайських степів, культурній спадщині та історичним зв'язкам сусідніх народів А. Д. Бачинський присвятив понад трьох десятків статей, з яких значну кількість надруковано у Болгарії. У цій тематиці історик іноді співпрацював зі своїми друзями М. Д. Диханом і К. С. Стояновим. Об'єктом його досліджень обиралися події не лише XVIII-XIX ст., а також і спільна боротьба проти фашистських загарбників під час Другої світової війни та у повоєнні роки[8]. Болгарська держава заслужено нагородила вченого національним орденом "Кирил і Мефодій" II ступеня.

У 70-80-ті роки, водночас із викладацькою і науково-методичною роботою на кафедрі, А. Д. Бачинський здійснював копітку підготовчу й редакційну роботу над 26 томним виданням "Історії міст і сіл УРСР. Одеська область" (російською і українською мовами). Краєзнавець написав значне число нарисів про міста і села Одещини[9], за що поміж інших

науковців і краєзнавців був відзначений Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Складним життєвим кроком А. Д. Бачинського був перехід на посаду старшого наукового співробітника, що передбачало підготовку докторської дисертації, тема якої, виходячи з реалій та ідеології часу, була присвячена соціалістичному будівництву в Придунайських землях Української РСР. Упродовж 1981-1991 рр. вчений працював на кафедрі історії України, історіографії та джерелознавства; після перейменування, до кінця життя – професором кафедри історії України. Поклавши на свої плечі неймовірну ношу науково-організаційної і науково-редакційної роботи як на факультеті, так і за його межами, Анатолій Діомидович зробив свій вибір на користь широкої за спектром краєзнавчої проблематики і поступово віддалився від надто кон'юнктурної теми докторської дисертації.

Останнє десятиріччя життя вченого було вельми насиченим: він виконував значний пласт роботи будучи заступником декана історичного факультету з наукової діяльності (1982-1983), був членом Бюро наукової Ради АН України з проблем історичної науки (секція – давньої і нової історії України, член Археографічної комісії АН України (1987), член редакційно-видавничої ради республіканського видавництва "Маяк"(1989), член колегії Всеукраїнського товариства краєзнавців (з 1990 р.), голова Одеського товариства краєзнавців – обласної організації Всеукраїнського товариства краєзнавців (з 1992 р.), член координаційної ради Одеського відділення Міжнародного фонду "Відродження" (1992), правління Одеської обласної організації Українського фонду культури, організаційної ради музею "Степова Україна" (1992).

А.Д.Бачинський був відповідальним редактором шести випусків збірок матеріалів "Історичне краєзнавство Одещини", які вийшли друком упродовж 1993-1995 рр. За вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху і національної історико-культурної спадщин улітку 1993 р. (до 60-річчя історика) Указом Президента України А.Д.Бачинському було присвоєно почесне звання "Заслужений працівник культури України".

Професор Бачинський А.Д. був не лише проникливим і ґрунтовним дослідником рідного краю. Його цікаві й змістовні лекції з краєзнавства пощастило слухати не тільки студентам університету, а й вчителям історії з усієї області. Особливо залюбки відвідували його лекції слухачі "Народного університету", утвореного у перші роки незалежності України міським товариством "Південна громада". Вченому, як активному членові обласного товариства "Знання", часто доводилося виступати на різні краєзнавчі теми перед населенням сіл і містечок Одеської області. Знання, свідчення та думки простих людей, живе спілкування з сотнями безпосередніх творців історії, згодом спрямовувались А. Д. Бачинським на реалізацію його наукових задумів і проектів.

Феєрія думок, що втілювалися у тематичній райдузі наукових та науково-популярних досліджень, діапазон якої сягав від сивої давнини до проблематики становлення молодої незалежної України початку 1990-х років знайшла своє витворення у понад 450 наукових і науково-популярних працях одеського Історика.

Окрилений скромною причетністю до історіописання незалежної України, переживаючи серцем всю ту складну й трагічну історію НАРОДУ, яку, за словами В. Винниченка, "читати треба з бром" Анатолій Діомидович Бачинський мріяв і планував. Проте його страждале серце не витримало. Пройшовши "довгу дорогу зусиль, здобувши ім'я" (за І.Вільде), 8 квітня 1995 р. Анатолій Діомидович Бачинський помер в Одесі.

Наукова спадщина, його студії залишаються актуальними й суспільно необхідними, викликають і надалі викликатимуть зацікавлення багатьох іменитих вчених та молодих дослідників-краєзнавців.

Джерела та література

1. *Хмарський В. М.* Самсон Ковбасюк (1903-1985): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конф., 10—11 квіт. 2009 р. / відп. ред. М.І.Михайлуца; Одес. нац. мор. ун-т. —

Одеса : ВМВ, 2009. — С. 376.
2. Підраховано за бібліографічним (хронологічним) покажчиком праць. Див.: Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / Упорядники: Бачинська О.А., Левченко Г.С., Новікова Л.В., Хмарський В.М. – Одеса: Сміл, 2008. - С. 22-68.
3. *Бачинский А.Д.* Одесский Археологический институт (1921-1922 гг.) // Тез. докл. VI объед. науч. сессии, посв. итогам полевых археологических исслед. 1964 г., 24-28 марта 1965 г., - Одесса, 1965. – С.48-49; Бачинський А.Д. (під псевд. С.Анатольєв), Загинайло А.Г. Скарб розповідає // Комсомольська іскра. – 1967. – 1 лют.; Бачинський А.Д., Добролюбский А.О. Конец Буджакской орды (По монетным находкам в погребальном обряде могильника у с. Бурсучань) // Нумизматич. исслед. по ист. Юго-Вост. Европы. – Кишинев, 1990. - С. 208-222.
4. Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР. – 1961. – 548 с. (в соавт.); Рабочее движение на Дону в 60-90-х годах XIX в.// Наш край, XVIII – нач. XX в.: Документы по истории Донской обл. [Т.1]. – Ростов-на-Д., 1963. – С. 227-250 (в соавт.); Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное и национальное освобождение: Сб. документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с. (в соавт.); Советский Придунайский край (1940-1945 гг.): Документы и материалы. – Одесса: Маяк, 1968. – 407 с. (в соавт.); Одесская область в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг.: Документы и материалы / Редкол.: И.И.Зотов (отв.ред.) и др. – Одесса: Маяк, 1970. – 388 с. (у соавт.); Советское дунайское пароходство (1944-1969 гг.): Документы и материалы. Одесса: Маяк, 1970. – 223 с. (в соавт.); В братской семье: Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских придунайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства (1946-1953 гг.). – Одесса: Маяк, 1972. – 247 с. (в соавт.) та ін.
5. *Хмарський В. М.* Анатолій Діомидович Бачинський: нарис наукової і громадської діяльності // Бачинський Анатолій Діомидович / Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова Наук. бібліотека; Упоряд. Л.В.Новікова; Ред. С.М.Кириченко. – Одеса, 1994. - С. 10.
6. *Бачинский А.Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ... канд. ист. наук / Одес. гос. ун-т. - Одесса, 1969. - 378 с.
7. *Бачинський А.Д.* Січ Задунайська, 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: Гермес, 1994. – 124 с.
8. *Бачинский А.Д.* Българи в Отвъдунавската сеч // Векове. – София, 1974. - № 2-3. – С. 28-34; Его же. Участие болгарских трудящихся украинских Придунайских земель в борьбе народов СССР против фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // Социални и революционни движения в България. [Ч.] 2. Работническо, комунистическо селско движение: Доклади Първи международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1981. – София, 1982. – С. 412-419; Его же. Командирът на полка: Владимир Иванович Райнов (1894-1919) // Българи-октомврийци. – София, 1987. – С. 27-32; Бачинский А.Д., Дыхан М.Д.. Коновалов Ю.П. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / Ред. Ю.П.Коновалов. – Одесса: Маяк, 1990. – 134 с.; Бачинский А.Д. Българы-казаци в Крайдунавската сеч // Роден край. – 1990. – 4 сент. (№8); Бачинський А.Д. Болгари – задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини: Зб. матеріалів. – Одеса, 1994. – Вип. 5: З історії та етнографії болгарського населення Одещина. – С. 4-7.
9. История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. [Т.] Одессская область. К.: Гл. ред. Укр. Сов. Энцикл., 1978. – 866 с. [г. Белгород-Днестровский (с. 244-266)], [с. Червоноармейское Болградского р-на (с. 372-382)], [с. Старокозачье Белгород-Днестровского р-на (с. 268-277].

Николай Михайлуца, Анатолий Мисечко (г. Одесса)

Анатолий Диомидович Бачинский (1933-1995):Краевед, археограф, учитель и просто Одессит

Статья посвящена основным вехам жизни и деятельности известного одесского историка, краеведа и археографа Бачинского Анатолия Диомидовича (1933-1995). Подано краткий обзор его научных направлений и краеведческих интересов.

Ключевые слова: *Анатолий Бачинский, краеведческие исследования, Одесщина, народная колонизация, Задунайская сечь, Придунайский край.*

Mikola Michailutsa, Anatoly Misechko

Anatoliy Diomidovich Bachinsky (1933-1995):Historian, archeographer, teacher and real Odessit

The article is devoted to the main landmarks of life and work of the famous Odessa historian, ethnographer and archeographer Anatoly Diomidovich Bachinsky (1933-1995). Filed a short review of its research directions and local history interests.

Key words: *Anatoly Bachinsky, local history research, Odessa region, people's colonization, Transdanubia whip, Danube region.*

VI
МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 93/94: 069(477-25) «18/19»

Лариса Федорова (м. Київ)

З ІСТОРІЇ МУЗЕЇВ КИЄВА XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються становлення і розвиток музейної мережі Києва, питання класифікації музеїв, охарактеризовано їх збірки і діяльність, специфіка і соціальні функції.

Ключові слова: *музей, музейна мережа, класифікація музеїв, рухомі пам'ятки, національне музейництво.*

У загальноєвропейському процесі національного та культурного піднесення відбувалось і становлення музеїв України. Досить яскраво ця тенденція позначилася на стані музейної справи в Києві, що відігравав роль загальнонаціонального культурного центру країни. Свідченням цього може слугувати хоча б той факт, що на сьогоднішній день вдалося знайти відомості щодо функціонування понад 20 музеїв різних типів і профілів.

Найбільш значущим діючим музейним осередком національного значення в підросійській Україні на початку XX ст. був Київський художньо-промисловий і науковий музей, відомий також як Київський музей старожитностей і мистецтв, або Київський міський музей. В умовах жорстокої цензури й пригноблення всього національного з боку російського уряду близько 20 років знадобилось українській громадськості, щоб створити музей, присвячений історії та культурі України.

Ініціатором заснування музею у 1880 року виступило Київське товариство грамотності[1]. У 1888 р. гурток київських учених і громадських діячів, до складу якого входили В. Антонович, Л. Бродський, О. Лашкевич, П. і Ф. Лебединцеви, О. Лазаревський, Н. і Ф. Терещенки, А. Прахов, Б. Пясецький, знову порушив клопотання про музей[2]. Аналізуючи причини ускладнень у його створенні, професор А. Прахов у «Пам'ятній записці» від 30 травня 1894 р. «Який музей потрібен і можливий у Києві» зауважував, що вони крилися «в боязні українофільства»: «Жодна поміркована людина, звісно, не візьме під сумнів міцність російської державної влади в цих краях, але політичний скандал завжди можливий і, отже, завжди можливо, що вища адміністрація буде змушена скасувати будь-який заклад, з яким тим чи іншим чином пов'язуватимуться антидержавні прагнення, як це було 14 років тому. Не слід давати навіть найменшого приводу, щоб пов'язати музей, що народжувався, з тенденціями, які з загальнодержавної точки зору завжди будуть недозволеними»[3].

Роботу з його розбудови здійснило Київське товариство старожитностей і мистецтв, яке виникло 1897 р. Комплектування колекцій музею йшло переважно завдяки діяльності та особистим внескам членів товариства, до складу якого входило майже 150 осіб. Серед них – учені, педагоги, краєзнавці В. Антонович, К. Болсуновський, М. Василенко, С. Голубєв, Л. Добровольський, Д. Дорошенко. В. Іконников, 1. Каманін, О. Левицький, І. Линниченко, А. Лобода, В. Ляскоронський, І. Огієнко, Г. Павлуцький, В. Перетц, М. Петров, Н. Полонська, Ф. Титов, В. Щербина, архітектори Г. Шлейфер, В. Ніколаєв, видавець В. Кульженко, підприємці-меценати В. Симиренко, Б. Ханенко, родини Терещенків, Бродських, Гудим-Левковичів та багато ін.[4]

У статуті товариства було зазначено, що воно ставить собі за мету здійснити «збирання пам'яток старовини і мистецтв як в інтересах науки, так і в видах розвитку естетичного нахилу і художньої освіти»[5]. Аналогічну мету було визначено пізніше і в статуті музею[6].

У 1899 р, в основному було закінчено спорудження будинку музею на вул. Олександрівській, 29 (нині М. Грушевського, 6). 1 серпня 1899 р. тут відкрилась археологічна виставка з розкопок археолога В. Хвойки, присвячена XI Всеросійському археологічному з'їзду, що проходив у Києві. Цей день прийнято вважати датою заснування музею. Проте офіційне його відкриття відбулося 30 грудня 1904 р.[7] Першою цінною колекцією музею стала археологічна збірка В. Хвойки (4 тис. од.), яку придбав для нього М. Терещенко. Музею було подаровано також колекції І. Линниченка, О. Бобринського, Є. Зносько-Боровського, Б. і В. Ханенків, М. Тарновсько-

го, О. Терещенка, С. Могилевцева та ін.[8]

Утримувався музей коштом міста, Товариства старожитностей і мистецтв, а також завдяки приватним пожертвуванням. У 1909 р, його було підпорядковано Міністерству торгівлі і промисловості[9]. Справами музею відав комітет, який до 1917 р. очолював Б. Ханенко – колекціонер-меценат, археолог, почесний член Імператорської Санкт-Петербурзької АМ (з 1910 р.).

Під назвою Київський художньо-промисловий і науковий музей фактично розбудовувався національний музей, як за змістом колекцій, так і за масштабами діяльності. Директор музею М. Біляшівський писав у 1918 р. про велику роль публічних музеїв України у збереженні культурної спадщини й розвитку національної свідомості та поширенні культури серед широких мас. Серед музеїв Наддніпрянщини вчений відзначив у цьому сенсі особливе місце Київського музею: «…з самого початку, не зважаючи на назви, які приймав музей, керувала одна думка, одна ідея: зв'язати музей з краєм, надати йому національні риси. Основа покладена, початок зроблено… мушу тільки ще раз зазначити, що працювати приходилося при дуже несприятливих обставинах. Тепер на черзі повести діло на нових, широких підставах – зробити з цього музею справжній національний музей цілої України, навіть більш – кілька національних музеїв (історичний, етнографічний, художній)…»[10].

Директор музею доклав величезних зусиль, щоб зібрати в музеї, вивчати і популяризувати пам'ятки українського мистецтва, насамперед народного, яке офіційна наука тоді не визнавала. Головну увагу зосередив на організації відділу народного мистецтва, твори якого поставив, за висловом Д. Щербаківського, «врівень з творами вищих клас»[11]. Відкрито про мету створити національний український музей, звісно, не говорилося, оскільки тоді мало хто визнавав мистецьку цінність речей селянського вжитку (вишивок, килимів, дерев'яних виробів, глиняного посуду та ін.). Неоціненною заслугою Д. Щербаківського і М. Біляшівського, як слушно зауважує дослідник життя та діяльності Д. Щербаківського В. Сидоренко, було те, що вони першими в українському мистецтвознавстві поцінували народні декоративні вироби як твори мистецтва, надавши багатьом з них статусу музейних пам'яток[12].

До роботи з комплектування збірок було залучено широке коло помічників – студентів, сільських й міських вчителів, лікарів, мирових суддів, поміщиків, священиків. Як свідчить Д. Щербаківський, коли транспорт з мистецькими речами приїздив до музею, подивитись їх приходили київські аматори, збирачі, колекціонери й чимало з них, захопившись красою українського мистецтва, кидало традиційне колекціонування творів європейського і російського мистецтва та починало збирати українські килими, скло, вишивки, метал, кераміку та інші речі[13].

У 1914 р. музей складався з таких відділів: 1) художньо-промислового, 2) художнього, 3) археологічного, 4) історичного, 5) нумізматичного, 6) етнографічного, 7) Старого Києва, 8) бібліотеки, 9) фотоархіву[14].

Якщо у 1907 р. збірка музею налічувала близько 20 тис. одиниць зберігання[15], у 1914 р. – 50 тис., то на початку 1920-х рр. – близько 100 тис.[16]

Основу археологічного відділу, що налічував понад 40 тис. предметів, складали матеріали з розкопок В. Хвойки та М. Біляшівського: Кирилівської палеолітичної стоянки, епохи неоліту, мідно-бронзової й античної діб, переселення народів, слов'ян, трипільської культури, київського акрополя давньоруського часу тощо[17]. Він був найбільшим в музеї за кількістю пам'яток, зосереджував матеріали, що характеризували життя населення Наддніпрянської України в різні епохи – від палеоліту до Київської Русі.

Етнографічний відділ у 1909 р. налічував близько 13 тис. одиниць зберігання, станом на 1910-і рр. було зібрано найповнішу і найбільшу в Україні збірку українського народного мистецтва з усіх регіонів, яка включала близько 30 тис. речей, зокрема чудові зразки дерев'яного різьблення, вишивок і художніх народних тканин – килими, плахти, запаски, пояси, різні типи одягу, головні убори, рушники, керамічні вироби, гутне скло, вироби із заліза, міді, срібла, глиняний посуд, ляльки, кахлі, прикраси, писанки, народні картинки, ікони тощо.

Художньо-промисловий відділ влаштовано 1904 року. Станом на 1909 р. мав у своїх колекціях 400 пам'яток, комплектувався виробами західноєвропейських, російських і українських підприємств. Найціннішими в історичному та мистецькому значенні були колекції виробів з найвідоміших українських

фабрик – Межигір'я, Волокитина (Миклашевського), Корця, Баранівки, Городниці. Музей першим почав комплектувати межигірські вироби, що врятувало їх від забуття й загибелі. З'явилася навіть своєрідна мода колекціонувати цей посуд[18].

Історичний відділ було засновано одночасно з музеєм придбанням великої колекції портретів з колишнього замку князів Вишневецьких на Волині. У збірці відділу було кілька тисяч зразків українського іконопису XVI–XIX ст., предметів церковного і хатнього вжитку, золотарства, народні малюнки, старовинний одяг, предмети побуту, зброя, тканини тощо. Особливу цінність мало зібрання портретів: родових, української старшини, духівництва, міщанства, а також колекція українського гаптування. В 1909 р. відділ налічував понад 600 пам'яток.

Художнє зібрання складалося з українського малярства XVII–XIX ст. та новітнього українського та російського живопису, скульптури і гравюри. В ньому було представлено твори В. Боровиковського, М. Бурачека, М. Врубеля, М. Ге, І. Крамського, В. і Ф. Кричевських, Д. Левицького, Г. Лукомського А. Маневича, О. Мурашка, Г. Нарбута, М. Пимоненка, І. Рєпіна, О. Рокачевського, І. Сошенка, М. Сажина, С. Світославського, Т. Шевченка, В. Штернберга та інших митців [19].

Нумізматичний відділ з підвідділом сфрагістики у 1910 р. налічував понад 3 тис. монет, медалей і печаток різних держав і епох, у т. ч. великі колекції римських, босфорських, російських монет. Особливу частину складали монетні скарби, переважно з Наддніпрянщини[20].

У 1912 р. при музеї було створено комісію з метою організації відділу «Старий Київ», завдяки діяльності якої вже наприкінці року відкрилась експозиція. Вона давала змогу прослідкувати еволюцію міста впродовж XVII–XIX ст., життя і побут його мешканців[21]. Цінне зібрання рукописів і стародруків, переважно місцевих, мала і музейна бібліотека.

Музей активно популяризував українську культуру. У 1906 р. тут було влаштовано першу виставку творів прикладного мистецтва і кустарних виробів, на якій експонувалося близько 6 тис. предметів із різних регіонів України (у тому числі і західних) – зразків народної творчості[22]. Виставка стала знаменною подією в культурному житті України. Газета «Свобода і право» детально описала представлені матеріали, відзначивши, що вони слугують «характеристикою творчості цього так багато обдарованого народу»[23]. «Громадська думка» вважала, що назва виставки не відповідає її змістові і характерові. «Насправжки вистава щиро українська, бо зібрана вона цілком на території України і складається із виробів українського люду»[24], тому газета оцінила експозицію як етнографічну, а не кустарну.

У 1910 р. музей влаштував виставку старовинних тканин і гаптування, переважно XVIII ст.[25]; у 1911 р. – першу в Києві виставку художніх творів Т. Шевченка (до 50-річчя від дня смерті), на основі якої передбачалося створити окремий відділ[26]; виставку зразків старовинного гаптування, тканин, народної художньої творчості Південно-Західного краю; 1912 р. спільно з Російським історичним музеєм створено виставку гаптування в Москві; 1913 р. – другу виставку гаптування в Москві. У 1915 р. у Києві експонувалась виставка галицьких ікон XV–XVII ст., зібраних призваним на війну Д. Щербаківським у Східній Галичині[27]; 1917 р. – виставка «Народне мистецтво Буковини і Галичини»[28]. Майже щороку в музеї відбувалися виставки Товариств художників-передвижників, українських митців. Наприклад, у 1910 р. організовано виставки М. Врубеля і Г. Лукомського[29].

У 1910-х роках Київський музей старожитностей і мистецтв набув значення провідного на всіх українських землях, а його співробітники доклали чимало зусиль для заснування і розбудову інших музеїв. За часів Української революції 1917–1920 рр. музей планувалося перетворити на національний[30]. З встановленням радянської влади він перейшов у власність держави, з часом музейні колекції було розподілено. Вони складають основу сучасних Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Національного музею українського народного декоративного мистецтва.

Загальноукраїнським національним мав стати і музей Українського наукового товариства в Києві (УНТ), заснованого 1906 р. Очолюване М. Грушевським, воно відіграло величезну роль у розвитку українознавства, об'єднанні українських науково-культурних сил. У статуті УНТ зафіксовано його право на створення музеїв, наукових кабінетів та

бібліотеки[31].

У перші ж роки його існування було поставлено за мету відкриття музею, зібрання якого мали комплектувати всі три секції товариства – історична, філологічна і математично-природнича. Справу організації музею було покладено на М. Біляшівського. Йому доручили скласти відозву до громадянства про те, які саме речі необхідні для українського музею, збирати етнографічні, рукописні, археологічні, археографічні матеріали та «силуватися їх видавати»[32]. Д. Дорошенко писав, що від початку діяльності при УНТ було закладено основи «українського національного музею»[33].

Збірки музею містилися спочатку в помешканні товариства на сучасній вул. Ярославів Вал, 36, і використовувалися лише в наукових цілях. У 1919 р. їх було переведено в подарований В. Симиренком будинок на вул. Трьохсвятительській, 23 (нині вул. Десятинна, 9), де почалася робота із систематизації, опису і розташування їх за відділами: передісторії, антропології та етнографії, геологічним, ботанічним, зоологічним, діячів культури, мистецтва, архівним[34].

Станом на 1919 р. найкраще було впорядковано відділи старовинного мистецтва та українських діячів. За природничий відділ відповідав Л. Чикаленко, але в зв'язку з його від'їздом з Києва робота припинилась і більшість матеріалів, наприклад, колекція Ф. Вовка, залишалася не розпакованою. По цьому відділу робота велася в напрямкові передісторії, антропології та етнографії. Багато матеріалів з геології, зоології та ботаніки ще не перевезли до музею. Загальне керівництво справами музею лежало до тих пір на консерваторові А. Носові, частково – на Мешканій комісії товариства (через приміщення). У кінці вересня 1919 р. А. Носів виїхав з Києва, керівництво музеєм тимчасово було покладено на О. Янату.

Збереглось його звернення до Ради товариства, в якому вчений висловив свою думку про стан і завдання музею. Перспективи музею він вбачав у перетворенні його на крайовий – центральний в Україні: «Музей Товариства, якщо він зуміє дійсно зрозуміти свої загальнонаціональні завдання та виконати їх, – стане національним – народним в широкому розумінні, не кажучи вже про те чисто наукове значення, яке він вже має, і яке тоді матиме»[35].

На початку 1920 р. музей складався з семи відділів: 1) діячів України, 2) мистецтв, 3) передісторії, антропології та етнографії, 4) архівний, 5) геологічний, 6) ботанічний, 7) зоологічний. Було розгорнуто експозицію, присвячену старовинному мистецтву та українським діячам[36].

1921 р. було створено церковний відділ, який формувався виключно з пам'яток української церковної старовини та мистецтва. З часом планувалося перетворити його на окремий Музей церковних старожитностей України загальнонаціонального масштабу. У травні 1921 р. Рада музею звернулася до Київської губернської церковної ради, соборів Святої Софії та св. Миколи, церков святих Кирила, Андрія Первозванного, Петра і Павла, Іллі з проханням передати до цього відділу ті мистецько-історичні речі, які вийшли з церковного вжитку або можуть бути замінені новими[37].

Після ліквідації УНТ у 1921 р. колекції його музею лягли в основу кількох музеїв ВУАН та Всеукраїнського музейного містечка у Києво-Печерській лаврі.

Закладом історичного профілю був Воєнно-історичний музей Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі – ІРВІТ), який було відкрито 28 грудня 1910 р. у перебудованому підвальному приміщенні Міського музею[38]. Тут було зібрано різні предмети, що мали відношення до військової справи. Значення цього закладу в музейній системі Києва і України в цілому великою мірою зумовлювалося тим, що в умовах настороженого ставлення до будь-яких національних виявів він розбудовувався як музей, спрямований на висвітлення розвитку військової справи саме на українських землях. Про це свідчить і змістовно-тематична структура музею, яка мала відбивати такі періоди: 1. Епоха кам'яного віку. 2. Епоха металів – до початків Руської землі. 3. Княжий – до навали Батия. 4. Татарсько-Литовський. 5. Польсько-Литовський. 6. Козачо-Гетьманський. 7. Царський – до Петра. 8. Петровський (в ньому особливо виділялася Полтавська битва). 9. Від Петра до Катерини II. 10. Від Павла до створення Київського військового округу. 11. Київський військовий округ. 12. Відділ Київського воєнно-історичного товариства. 13. Загальний відділ. До складу останнього входили матеріали інших країн[39].

Початок музею було покладено дарами графа О. Бобринського (скіфська зброя та озброєння з його розкопок курганів у Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях та пізніші матеріали); М. Бакуніна (медалі); С. Бодилевського (нумізматика); К. Болсуновського (меморіальний комплекс полковника К. Болсуновського); О. фон Ротта (російська зброя, озброєння, обмундирування, колекція портретів і малюнків військових форм миколаївських часів), матеріалами розкопок В. Хвойки у Білгородці, які проводились коштом товариства. Значну кількість вогнепальної і холодної зброї передав Київський артилерійський склад. Таким чином, колекції музею складалися із зброї, озброєння, обмундирування, форменого одягу, нагород, знаків, прапорів, регалій, нумізматики, меморіальних комплексів та ін.

Справами музею відала музейна комісія товариства на чолі з начальником штабу КВО генерал-лейтенантом В. Драгомировим. Хранителем музею був полковник С. Крейтон – ад'ютант Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. У розбудові і діяльності музею взяли участь відомі вчені – В. Завитневич, В. Іконников, Ю. Кулаковський, В. Ляскоронський, В. Хвойка; військові Д. Меньшов, Б. Стеллецький, Ф. Трепов; меценати – С. Могилевцев, Б. Ханенко та ін.[40] У квітні 1917 – червні 1918 р. колекції музею містилися в Царському (Маріїнському) палаці, де частина з них загинула або була розкрадена[41]. Рештки у радянський час розподілено між різними установами культури.

Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, заснований у 1913 р., формувався переважно археологічними пам'ятками. За сучасною профільною класифікацією він належав до групи історичних музеїв[42]. Розташовувався в приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській, 57[43].

З 1912 р. члени товариства проводили систематичні спостереження за земляними роботами в Києві під час будівництва, планування вулиць та прокладання водогонів і всі знайдені предмети, які мали історичну цінність, передавали до музею. Організатором і хранителем музею був О. Ертель[44]. Матеріали його розкопок у Києві та на околицях міста (Звіринці, Китаєві, Кирилівських висотах, Виті-Литовській, Пронівщині) складали основну частину музейних колекцій.

У зібранні музею було представлено матеріали доісторичного і давньоруського періодів, а також пізнього середньовіччя: кераміка, знаряддя праці, культові предмети, прикраси, предмети побуту, ювелірні вироби, зброя, мозаїка, скло, пряслиця, кахлі, монети, портрети діячів Південно-Західного краю тощо. Серед них були предмети високої художньої та історичної цінності. Наприклад, у 1914 р. надійшов скарб великокнязівської доби, знайдений у садибі № 14 на вул. Трьохсвятительській. Він складався з пари золотих колтів, 8 золотих сережок київського типу, срібного витого браслета. Усі матеріали, представлені в експозиції, супроводжувалися текстівками із зазначенням місця і часу знаходження їх, а також щоденниками, планами, кресленнями проведених досліджень[45].

1915 р., у зв'язку з початком Першої світової війни колекції музею було перенесено на квартири членів товариства, 1920 р. передано Українському науковому товариству у Києві[46].

Цінні колекції пам'яток зберігались і в церковних музеях Києва. Провідне місце серед них займав Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, заснований 1872 р. з ініціативи Церковно-археологічного товариства – перший такого типу музей у Російській імперії. Він по праву вважався однією з найавторитетніших у науковому плані музейних установ країни. Одночасно музей виконував і навчальні функції. В його проекті було зафіксовано, що музей створюється «з метою збереження церковних старожитностей та більш твердого й ґрунтовного вивчення церковної археології»[47].

Збірка музею була багатоаспектною, містила матеріали з багатьох країн світу, що відображали християнські і дохристиянські вірування та мистецтва. В експозиції, розміщеній у старому академічному корпусі, у кінці XIX ст. було представлено понад 21 тис. пам'яток[48]. Станом на 1915 р. зібрання музею налічувало понад 48 тис. предметів (не враховуючи рукописів і книжок)[49] Серед них – колекція ікон різних країн і шкіл; археологічні знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній; скіфські і сарматські предмети; старожитності доби кам'яного, залізного, бронзового віків з різних губерній Росії; давньоруські знахідки; предмети язичницького культу тощо. Значну ча-

стину колекцій становили культові предмети високої художньої та історичної цінності, портрети церковних діячів, стародруки, акти, грамоти і рескрипти Київської духовної академії. До музею надходили і цінні меморіальні предмети. Так, у 1904 р. із Олександро-Невської церкви було передано подаровані у свій час Петром (Могилою) церкві Спаса на Берестові напрестольний хрест, срібну чашу, Євангеліє з написами дарувальника, ризу та єпитрахиль.

Систематизація зібрання музею не відрізнялася чіткою класифікацією предметів, застосовувалися і предметний, і тематичний принципи, і формування колекцій за фондоутворювачами.

Визначальну роль у розбудові та діяльності музею відіграв літературознавець, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1916 р.), академік УАН (з 1918 р.) М. Петров, який завідував музеєм з 1878 р. до 1920 р. і, маючи лише одного помічника, виконував роботу з прийому, атрибуції, систематизації та популяризації його колекцій, побудові експозиції тощо[50]. Особливо слід відзначити його науково-видавничу діяльність, завдяки чому колекції музею вводились до широкого наукового і суспільного обігу.

За кількістю, цінністю та різноманітністю музейних предметів збірка Церковно-археологічного музею вважалась однією з найкращих в Європі і кращою в Російській імперії. За його прикладом було покладено початок церковно-археологічному музейництву в Російській імперії, зокрема засновано аналогічні музеї при Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях, єпархіальні та інші музеї[51]. Музей був єдиним у країні закладом церковно-історичного профілю, який комплектував пам’ятки з території всієї України. Музей спочатку був загальнодоступним міським, але у 1910-х роках його закрили для публічного огляду. У 1920-х рр. музейні збірки розподілено поміж різними науковими і культурними закладами[52].

На початку ХХ ст. ризницю Свято-Успенської Києво-Печерської лаври було відкрито для широкого відвідування як музей. Тут були представлені Євангелія XVI–XIX ст., напрестольні посудини, хрести, дарохранильниці, панікадила, лампади, велика кількість митр і церковного вбрання, ікони, килими, панагії, орденські хрести, коштовне каміння, браслети, персні, сережки, зокрема подарунки гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, російських царів; меморіальні речі митрополита Петра (Могили), шитво XVI–XVIII ст. та багато інших цінних рухомих пам’яток релігійного та церковного життя[53].

Слід зазначити, що обмежити кількість церковних музеїв наведеними прикладами було б неправомірно. Відомо, що всі великі соборні храми і монастирі мали свої багатющі ризниці і бібліотеки, які містили матеріали музейного значення. Так, описи колекцій Софійського кафедрального собору, зроблені Є. Болховітіновим і П. Лебединцевим на початку і в кінці XIX ст., дають змогу зробити висновок, що вони мали музейний характер. По-перше, через свою значну наукову, історичну й художню цінність. Тут зберігалися ікони (найдавніша – X ст.); Євангелія XVII–XVIII ст.; церковні посудини, у т. ч. подаровані російськими царями та імператорами; хрести, зокрема, митрополитів Київських Йосипа (Тукальського), Тимофія (Щербацького); панагії митрополитів Рафаїла (Заборовського), Арсенія (Могилянського), Гедеона (Святополка-Четвертинського) та ін.; саккоси, подаровані Київським митрополитам гетьманом І. Мазепою, російськими царями; омофори; архієрейські посохи; портрети Київських митрополитів.

Величезну цінність становила бібліотека Софійського собору, сформована із книжок, які надійшли за заповітами Київських митрополитів Варлаама (Ясинського), Тимофія (Щербацького), Самуїла (Миславського) й цінної колекції Євгенія (Болхо-вітінова). Зібрання містило Острозьку Біблію 1581 р.; Апостол 1574 р.; Служебник Стрятинський 1604 р.; книгу власних записів Петра (Могили), рукописи, починаючи з XVII ст.; видання з автографами; збірку старовинних антимінсів, починаючи з XV ст.; колекцію документів, серед яких були височайші рескрипти на ім’я митрополитів Київських; грамоти Іова (Борецького) із запрошенням на Київський собор 1629 р. і гетьмана Б. Хмельницького до патріарха Никона 1657 р. та ін.

У самому соборі, крім чудотворних ікон у центральній наві на стінах стовпів, що підтримують головну баню, висіли чотири турецькі прапори і ключ, взяті під час штурму фортеці Силістрії у 1829 р.[54]

Другою ознакою музейності цього зібрання

є те, що всі його пам'ятки було обліковано, описано, виявлено меморіальну цінність і систематизовано. Крім того, воно було доступним для відвідування, хоча і для обмеженого кола осіб.

У Центральному державному історичному архіві в Києві збереглися документи, які свідчать, що більшість монастирів і храмів міста мала зібрання справжнього музейного значення[55]. У період Української революції 1917–1920 рр. національні уряди гідно оцінювали значення цих збірок. 1919 р. у Києві були засновані музеї, що збереглися і в перші роки радянської влади. В їх числі: музеї Києво-Печерської лаври та її монастирів, собору Святої Софії, Свято - Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Флорівського, Братського Богоявленського монастирів, а також 25 церков[56].

Значну групу київських музеїв XIX – початку XX ст. становили навчальні музеї, різні за профілем, але створювані з однією метою – допомагати процесу викладання в навчальних закладах усіх рівнів. Формування їх, як і всієї музейної мережі міста, значною мірою пов'язане із відкриттям Університету св. Володимира у 1834 р. Уже 1836 р. при ньому було засновано Музей київських старожитностей, першим завідувачем якого став археолог К. Лохвицький. Основу зібрання музею складали археологічні знахідки давньоруської доби на території історичної частини міста, яку він досліджував, починаючи з 1824 р.

Воно містило зразки будівельних матеріалів – цеглу, мармур, граніт, полив'яні кахлі, голосники, листове золото і свинець, цвяхи; фрагменти мозаїк і фресок; глиняний посуд; речі церковного вжитку – хрести, фрагменти панікадила, дзвони, кам'яні форми для виготовлення проспор; ювелірні вироби; кінську збрую; залишки шкіри і т. ін. Були передані музею і матеріали пізнішого періоду.

З 1836 р. музей перебував у віданні Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві. 1842 р. він прибрав назву Музей мистецтв і старожитностей, проте, не став загальнодоступним міським, слугував лише науковим і навчальним цілям. Після скасування комітету в 1845 р. його було підпорядковано Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів[57]. Зібрання музею поступово збільшувалося завдяки надходженням з інших установ, пожертвам приватних осіб. Так, київський губернатор І. Фундуклей подарував власну колекцію, яка складалася з 537 археологічних знахідок із Київської губернії. Велику частину поповнень становили матеріали археологічних досліджень, що провадили в Київській губернії і Києві, Волинській і Подільській губерніях, в Ольвії і на Кавказі викладачі університету А. Ставровський (1838–1854 рр. – завідувач музею), Я. Волошинський (1854–1865 рр. – завідувач музею), М. Іванишев та ін.

У 1873 р. Рада університету поділила музей на дві установи: Музей старожитностей і Музей красних мистецтв. Особливу роль у розвитку Музею старожитностей відіграв професор В. Антонович, який завідував ним у 1873–1901 рр. Він прагнув сформувати збірку археологічних пам'яток з усієї України, яка б охоплювала всі доісторичні та ранньоісторичні культури на її території. Якщо у 1837 р. зібрання музею нараховувало 150 одиниць зберігання, то у 1898 р. В. Антонович зареєстрував у каталогах 6062 речові пам'ятки, 583 книжки та 429 карт, планів і малюнків, пов'язаних із розкопками. Матеріали музею він використовував при читанні курсу лекцій з археології, зробив їх доступними для фахівців у галузі археології. Значну кількість музейних предметів, було інвентаризовано і опубліковано, вони стали джерелом численних досліджень, зокрема праць і статей самого В. Антоновича[58]. Завдяки цьому археологічний музей університету набув значення не лише навчального, а й значного наукового осередку.

Музей красних мистецтв, виділений у самостійну установу у зв'язку з відкриттям кафедри теорії та історії мистецтва, виник 1834 р. Його зібрання містило зліпки з відомих і типових творів скульптури, картини, гравюри, ілюстровані видання і атласи, пов'язані з історією світового мистецтва; збірку архітектурних моделей, інструментів, будівельного приладдя, пристосувань для рисувальної школи. Музей мав винятково навчальне значення, в його зібранні майже не було цінних пам'яток мистецтва[59].

Мінц-кабінет університету, створений 1838 р. на основі нумізматичної збірки (23 тис. монет і медалей) Кременецького ліцею і Віленського університету, вважався кращим у Росії за обсягом і науковою цінністю зібрання. Майже відразу він набув значення відомого наукового осередку, що провадив атрибуцію всіх нумізматичних знахідок на

території України. Тільки в 1842 – 1852 рр. в ньому було розглянуто і описано 50 нових скарбів і придбано 568 монет. Лише певну кількість з них Мінц-кабінет мав можливість відібрати для свого зібрання, тому що всі дорогоцінні знахідки відправляли Імператорській археологічній комісії у Санкт-Петербург.

Значну роль у функціонуванні кабінету відігравали його завідувачі: О. Красовський (1845–1852 рр.), Я. Волошинський (1850–1865 рр.), К. Страшкевич (1865 –1868 рр.) й особливо В. Антонович (1872–1906 рр.), який очолював обидва музеї (археологічний і Мінц-кабінет), що до 1873 р. були об'єднані в одному закладі. Хранителі музею не лише робили експертизу, комплектували і описували музейні колекції, а й доклали чимало зусиль для вивчення і введення їх до наукового обігу. В. Антонович, наприклад, видав у 1906 р. «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета св. Владимира».

У 1906 р. зібрання музею нараховувало вже близько 60 тис. одиниць зберігання, впорядкованих за колекціями. Під час Першої світової війни та евакуації музеїв Києва постраждало і зібрання мінц-кабінету, оскільки його колекції було перемішано і тим самим порушено наукову систематизацію, що здійснювалася на основі копітких атрибуційних досліджень.

Мінц-кабінет можна вважати і першим загальнодоступним музеєм Києва. У середині XIX ст. його було відчинено для відвідування щочетверга. Проте вже на початку XX ст. доступ в університетські музеї був можливий лише з дозволу деканів відповідних факультетів або професорів, які завідували ними[60].

Колекції навчального призначення формували ще два університетські музеї – мінералогічний і зоологічний кабінети, початок яким також було покладено заснуванням навчального закладу. Вони поповнювали свої збірки в міру можливості матеріалами з усіх країн світу[61]. У радянський час їх було передано кільком науковим і культурним закладам міста.

Навчальний характер мав також Археологічний музей Вищих жіночих курсів, заснований 1913 р. з ініціативи приват-доцента В. Данилевича на допомогу викладанню курсу давньоруських старожитностей слухачкам історико-філологічного відділення. Спочатку музей розташовувався на сучасній вул. Б. Хмельницького, 51, з 1914 р. – у будинку курсів на вул. О. Гончара, 55-а.

Зібрання музею формувалося майже виключно завдяки пожертвуванням. Найцінншими були археологічні колекції В. Хвойки (242 од.) і Б. Козловського (407 од.). Збірку нумізматики започаткували К. Болсуновський і А. Сонні. Музей мав такі відділи: доісторичні старожитності; історичні старожитності; історико-етнографічна колекція; нумізматика; зразки флори, фауни і ґрунтів, знайдені під час археологічних досліджень; фотографії, малюнки, креслення, плани; бібліотека (археологічна і нумізматична). Археологічна збірка складалася переважно з пам'яток Південно-Західного краю. Музей розпочав випуск своїх збірників, де публікував звіти про діяльність, опис колекцій, а також дослідження слухачок з археології і нумізматики. При курсах діяли також кабінет мистецтв і музей товарознавства економічно-комерційного відділення[62].

Водночас із відкриттям восени 1906 р. Комерційного інституту (тепер бульв. Т. Шевченка, 22–24) виникла ідея створення при ньому Музею товарознавства, підготовку якого було розпочато з 1907 р. Засновники вважали музей науковим закладом, що має за мету наочне ознайомлення студентів із сучасним станом торгівлі і промисловості Південно-Західного краю, Росії та інших держав. Музей надавав торгово-промисловцям право виставляти вироби фабрик і заводів (за умови передання їх музею) та використовувати його матеріали. Початок музейному зібранню поклали колекція хлібних злаків, пожертвувана М. Терещенком; матеріали, зібрані під час експедицій до мануфактурних районів; колекції ткацьких, гончарних, кошикових і дерев'яних виробів, передані Полтавським губернським земством. У кінці 1909 р. в музеї зберігалося 4 тис. предметів з різних галузей промисловості, що давало змогу відтворити процес виробництва кожного продукту від сирого матеріалу до готового зразка. Збиралися також історичні відомості про фабрики, заводи, машини; моделі, фотографії, прилади для аналізу товарів, пакувальні матеріали, прейскуранти, плакати й ін.

У 1911 р. музей було відкрито для загального відвідування (щоденно і безкоштовно). Він складався з восьми експозиційних зал,

восьми кабінетів і кількох лабораторій. В експозиції матеріал було розміщено за систематичним принципом в окремих вітринах, із зазначенням імені жертвувателя. У 1910 р. збірка музею містила 7 тис. предметів і мала такий поділ: 1. Паливо. 2. Будівельні матеріали. 3. Освітлювальні і мастильні матеріали. 4. Мануфактурні, валяні товари, волокнисті речовини. 5. Папір і паперові товари. 6. Шкіряні, волосяні та хутряні товари. 7. Скляні та керамічні товари. 8. Металеві товари. 9. Дерево та його утилізація. 10. Москательні та хімічні товари. 11. Землеудобрювальні тюки. 12. Продукти харчування. 13. Смакові та наркотичні речовини. 14. Колоніальні товари. 15. Пакувальний матеріал. 16. Кустарні вироби.

При музеї діяли також соціальний, геологічний, залізничний, фізичний, біологічний, страховий, статистичний, земсько-міський кабінети. Завідував музеєм відомий агроном, професор П. Сльозкін, соціальним кабінетом – економіст, статистик, економгеограф, академік УАН (з 1919 р.) К. Воблий, страховим – математик, академік УАН (з 1920 р.) Д. Граве, статистичним – етнограф, фольклорист, статистик О. Русов.

Музей слугував потребам навчального процесу, його співробітники організовували за участю студентів збиральницькі експедиції в губернії та за кордон, надавали консультації й довідки, проводили екскурсії. 1920 р. його було перетворено на Київський центральний кооперативний музей[63].

Наявність відомостей про існування навчальних музеїв при комерційному училищі, жіночих курсах А. Жекуліної тощо дає можливість припустити, що майже всі спеціальні навчальні заклади мали подібного призначення музеї або колекції.

У Києві функціонувала також група педагогічних музеїв. Зазначені музеї відкривало та утримувало Міністерство народної освіти. Коли у 1900 р. розглядалося питання про створення педагогічного музею при Київському навчальному окрузі, воно аргументувалось актуальністю теоретичних проблем виховання і навчання у зв'язку із відкриттям нових навчальних закладів, прагненням покращити класичну освіту в середніх школах, а також необхідністю вивчення міжнародного досвіду[64].

Педагогічний музей відкрито 5 жовтня 1902 р. у найманому приміщенні на вул. Фундуклеївській, 51. 28 серпня 1911 р. відбулося урочисте відкриття музею в спеціально побудованому коштом підприємця і мецената С. Могилевцева будинку по вул. Володимирській, 57. Директорами музею в різний час були відомі педагоги і вчені: О. Музиченко (1912–1913 рр.), М. Стороженко (1913 р.), С. Слесаревський (1915 р.), В. Науменко (1917 р.), О. Грушевський (1917–1918 рр.), Л. Добровольський (1918–1919 рр.).

Перші його колекції склали експонати Київського навчального округу з Паризької всесвітньої педагогічної виставки 1900 р., пам'ятки, що були пожертвувані іноземними учасниками цієї виставки або придбані у них, а також багата географічна збірка учителя Першої гімназії М. Черкунова. Поповнювався музей і за рахунок надходжень з місць учнівських робіт, праць учителів з педагогіки, програм, фотографій тощо.

Музейне зібрання складалося з трьох відділів: 1. Колекція наочних приладь, які використовувались у нижчих, середніх і промислових навчальних закладах, а також предмети, що стосуються шкільної архітектури, гігієни і фізичного виховання. 2. Збірка підручників і посібників російською та іноземними мовами, як сучасних, так і тих, що вже вийшли з ужитку. 3. Спеціальна бібліотека з історії освіти і школи, шкільної статистики, педагогіки і методики. Крім експозиції, при музеї було влаштовано кабінети наочного приладдя. Музей набув значення важливого осередку поширення педагогічних знань. Тут було організовано публічні лекції відомих учених з різних галузей науки; недільні читання; заняття учнів; демонстрації кращого наочного приладдя; літні курси для народних учителів; концерти, у т. ч. у виконанні учнів київських навчальних закладів; відкрито читальню. Вхід і користування матеріалами музею були безкоштовними[65].

Важливо відзначити, що матеріали цього музею документували історію освіти та педагогічної думки в Україні впродовж усього її історичного минулого. Збірка комплектувалася з усіх регіонів країни, а розвиток педагогіки розглядався в європейському контексті.

До групи педагогічних музеїв належав також музей і склад наочних посібників І. Василенка (представника фірми «Гросман і Кнебель»), розташований на вул. Володимирсь-

кій, 53. Цей заклад поповнювався новими російськими і зарубіжними посібниками, картинами, таблицями, картами, глобусами, альбомами тощо. Він надсилав на замовлення посібники із Закону Божого, географії, історії, анатомії, зоології, ботаніки, мінералогії, геології, астрономії, технології, ручної праці, математики, фізики, малювання, сільського господарства, стереоскопії й інші для шкіл усіх типів; пропонував для придбання повне обладнання шкільних губернських, повітових, міських і спеціальних музеїв всіляким наочним приладдям[66].

Аналогічним йому був музей і склад підручників і книжок при Лук'янівському народному будинку опікунства про народну тверезість (вул. Дегтерьовська, 5)[67]. Відомо також, що в 1911 р. за сприяння комітету Київського відділення Товариства поширення освіти серед євреїв було засновано Педагогічний музей наочних посібників для потреб київських єврейських хедерів і громадських шкіл[68].

До музейної мережі міста належала і група просвітницьких музеїв. Вони формували зібрання, в яких накопичувалося чимало цінних пам'яток. Найбільш значущим з них був музей Київського товариства грамотності, створеного 1882 р. з метою «поширення грамотності і релігійно-моральної просвіти в народі»[69]. У 1899 р. при ньому почав діяти Пересувний музей навчальних посібників, в якому 1909 р. нараховувалося 1560 назв і 10506 примірників видань[70]. Він містився в приміщенні Троїцького народного будинку, спорудженому 1902 р. (нині вул. Червоноармійська, 53). У «Положенні про музей» його мету було визначено таким чином: «…постачати міським і сільським школам, а також приватним особам для тимчасового користування наочні посібники, історичні й природничо-історичні колекції та картини для проекційного ліхтаря. З розвитком музею в його завдання має також увійти складання колекцій з різних галузей знань і роз'яснення цих колекцій»[71].

Справами Товариства керувала рада на чолі з директором приватної гімназії, громадсько-політичним діячем В. Науменком. На початку XX ст. музейну комісію Товариства очолював М. Біляшівський. Кошти на утримання музею надходили від спектаклів, концертів, літературних вечорів, а також плати за користування його майном. Він видавав посібники, навчальні колекції недільним, приватним, полковим, професійним школам, міським училищам, денним притулкам, інститутам, приватним особам, у т. ч. іногороднім. У музеї комплектувалися відділи археології й історії, географії, зоології, ботаніки, математики, фізики, мінералогії, кристалографії, анатомії та фізіології, проекційних ліхтарів[72]. Проте постійної експозиції створено не було через те, що діяльність Товариства у 1908 р. була заборонена.

Київський комітет Товариства тверезості очолював психіатр, професор університету І. Сікорський. 1902 р. воно влаштувало при Лук'янівському народному будинку чайну, яка виконувала і функції своєрідної музейної експозиції. У ній експонувалися малюнки, які висвітлювали історію алкоголізму та його шкідливість, таблиці з корисними порадами щодо здорового способу життя. Тут постійно репрезентувалися матеріали, пов'язані з сільським господарством, народними ремеслами і заняттями бджільництвом, шовківництвом, садівництвом, городництвом, раціональним землеробством, поліпшенням породи домашніх тварин тощо. Було створено майстерню для вироблення бджільницького начиння. У музеї-чайній відбувалися лекції та читання з роз'ясненням експонатів, а також концерти духовної музики[73].

Мали свої музеї і природничі товариства – Київський відділ Імператорського товариства правильного полювання (заснований 1888 р.), музей якого містився на вул. Хрещатик, 25 (згорів у 1910-х рр.)[74]; і Київське товариство любителів природи (у 1910-х рр.; вул. Володимирська, 51; бджільницький відділ – у Троїцькому народному будинку)[75].

Своєрідним художнім музеєм стала панорама «Голгофа» на Володимирській гірці, відкрита 1902 р. Вона була виконана австрійськими художниками Й. Крюгером і К. Фрошем за участю киян – художника С. Фабіанського і архітектора В. Римського-Корсакова для Віденської виставки 1892 р.[76]

Велику роль у збереженні історико-культурної спадщини, безумовно, відігравали приватні музеї. Крім музеїв старожитностей В. Хвойки (вул. Ігорівська, 9), географічного М. Черкунова (бульв. Бібіковський, 13; тепер бульв. Т. Шевченка), слід відзначити ще Музей історичних, художніх і археологічних старожитностей Й. Хайновського (вул. Безаківська, 10, нині вул. Комінтерну), цінність якого

полягала у тому, що він містив переважно місцеві матеріали, зокрема деякі унікальні слов'янські, давньоруські, козацькі пам'ятки, чималу кількість меморіальних предметів[77]. Відомі також надзвичайно цінні приватні мистецькі збірки родини Терещенків, Ханенків, О. Гансена та інших київських колекціонерів, які не були загальнодоступними музеями.

Отже, характерною рисою розвитку культури в кінці XIX – на початку XX ст. стало створення публічних музеїв, усвідомлення значення музеїв як факторів становлення національної самосвідомості. Ідея здійснення через музейні пам'ятки зв'язку часів і поколінь міцно стверджувалась у суспільстві та музеєзнавстві. У цей час у Києві сформувалася різноманітна музейна мережа, цінні церковні та приватні зібрання музейного значення. Цей етап в історії музейництва був надзвичайно важливим не лише для збереження національної історико-культурної спадщини, а й для розробки теоретичних питань, визначення функцій і спеціалізації музеїв, форм і методів музейної роботи, накопичення практичного досвіду.

За підпорядкуванням їх можна класифікувати на такі групи – державні, громадські, церковні, приватні. На відміну від Росії, де перші музеї мали переважно державний характер, тобто підпорядковувались і фінансувалися імператорською родиною, окремими міністерствами або академією наук, в Україні виникнення і розвиток музейництва завдячує переважно приватній ініціативі та цілих інституцій (наукових і культурно-освітніх товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування), у віданні яких вони перебували. Типологічна класифікація за соціальними функціями дозволяє визначити музеї наукові, навчальні, педагогічні, просвітницькі. Зазначена класифікація має досить умовний характер, оскільки багато з музеїв поєднувало у своїй діяльності всі ці функції.

На початку XX ст. музеї стали важливим елементом культурного життя суспільства. Вони стали найкращими установами для охорони рухомих пам'яток, відіграли важливу роль у розвитку науки та освіти.

Джерела та література

1. Спутник по г. Києву. – К.: Изд. М. С. Богуславского, 1910. – С. 86.
2. Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея Императора Николая Александровича. – К., 1905. – С. 7; А. Л. К истории будущего Киевского музея // Киевская старина. – 1893. – Т. LX. – № 1. – С. 169–170.
3. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАУК), ф 442, оп. 658, спр. 1, арк. 13–17.
4. Державний архів міста Києва (далі ДАК), ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 20–23; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 648, оп. 1, спр. 4, арк. 1–5, 34; спр. 19, арк. 1–10; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 638, спр. 456, арк. 5; оп. 658, спр. 1, арк. 283, 295, 350, 382.
5. Устав Киевского общества древностей и искусств. – К., 1903. – С. 3.
6. ДАК, ф. 304, оп. , спр. 1, арк. 213.
7. *Заклинський Р.* З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя і революція. – Харків: ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 173.
8. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея. – С. 26.
9. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 12–17.
10. *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – К.: Шлях, 1918. – С. 14–15.
11. *Щербаківський Д. М.* Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С. 41.
12. *Сидоренко В.* Ревний колекціонер і невтомний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 67.
13. *Щербаківський Д. М.* Т. Біляшівський і українське мистецтво. – С. 44.
14. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 4, арк. 23.
15. Там само, арк. 11.
16. *Заклинський Р. З.* Вказ. праця. – С. 178.
17. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 12, арк. 161–162;

спр. 18, арк. 85–86; Киевский музей древностей и искусств // Известия Императорской Археологической комиссии. Прибавление к выпуску 2. – СПб., 1902. – С. 20.
18. Киевский художественно-промышленный и научный музей имени Государя Императора Николая Александровича // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 4–5. – С. 209–210.
19. Киевский городской музей древностей и искусств // Там само. – 1904. – № 1–2. – С. 58–60; Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – С. 411–424.
20. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1910 год. – К., 1911. – С. 8.
21. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 344; спр. 26, арк. 1; спр. 27, арк. 77; Городской музей: Хроника // Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1912. – № 3–4. – С. 140; Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 237–238.
22. ДАК, ф. 304, оп. 1, спр. 3, арк. 10–35; Отчет виставки Прикладного искусства и кустарних изделий 19 февраля – 1 мая 1906 г. – К., 1907. – 12 с.
23. Кустарная выставка // Свобода и право. – 1906. – 19 февраля.
24. М. П. Перша етнографічно-кустарна виства в Київі // Громадська думка. – 1906. – 25 лютого.
25. Искусство и печатное дело. – 1910. – Май. – С. 202.
26. Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Київ. 1911 р. – К., 1911. – 20 с.; Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1911. – № 2. – С. 93; № 3.– С. 144 – 145; № 4. – С. 194.
27. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1915 год. – К., 1916. – С. 5–9.
28. «Народне мистецтво Буковини й Галичини» // Робітнича газета. – 1917. – 21 квітня.
29. Київ. Провідник. – С. 416; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к випуску 57-му. – Пг., 1915. – С. 24; Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1910 г. – К., 1911. – С. 10; Отчет… за 1911 г. – К.,1912. – С. 5; Отчет… за 1912 г. – К., 1913. – С. 3; Отчет … за 1915 г. – К.,1916. – С. 8–9.
30. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2201, оп. 3, спр. 9, арк. 9–10; Київський художньо-промисловий і науковий музей в 1918 р. // Наше минуле. – 1918. – Ч. 2. – С. 3–5; Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за гетьманату // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 110–111; Його ж. До питання про охорону пам'яток культури за Директорії // Там само. – 1994. – № 6. – С. 116.
31. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 636, арк. 14.
32. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУ), ф. Х, спр. 32919, арк. 17.
33. *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 53.
34. *Грушевський О.* Українське наукове товариство у Київі та Історична секція при Всеукраїнській академії наук в рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – № 4. – С. 180–188.
35. ІР НБУ, ф. Х, спр. 32130, арк. 9.
36. Там само, спр. 32146, арк. 3.
37. Там само, спр. 32154, арк. 2.
38. ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 9.
39. Там само, арк. 1.
40. Там само, спр. 8, арк. 10–12; спр. 52, арк. 1–23; спр. 53, арк. 1–24, 70; спр. 55, арк. 1; спр. 56, арк. 21; спр. 57, арк. 1, 7, 12, 18–19, 34; спр. 58, арк. 2, 4–9; спр. 60, арк. 1–2; спр. 61, арк. 1; спр. 142, арк. 34; спр. 189, арк. 9.
41. *Ернст Ф.* Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Київі // Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв. № 1. – К.: Держвидав України, 1921. – С. 149.
42. *Равикович Д. А.* Профиль музея // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М.: Прогресс, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – Т. 2. – С. 121.
43. ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 118–119.
44. Там само, арк. 107.
45. Там само, арк. 98–105, 158, 162–179, 201–208, 260–261; спр. 23, арк. 22, 25, 33; спр. 25, арк. 17; спр. 26, арк. 36, 79; спр. 43, арк. 1–5.
46. Музей і бібліотека «Киевского общества охраны памятников старины и искусства»

// Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. № 1. – К.: Держвидав України, 1921. – № 1. – С. 161.
47. *Петров Н. И.* Преосвященный Филарет Рижский, как первый председатель Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии // Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии. – 1883. – Вып. 1. – С. 2.
48. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67, 516.
49. *Карсим І. А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис… канд. іст. наук.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – С. 205–206.
50. Микола Іванович Петров (1840 – 1921) // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві. № 1. – К.: Держвидав України, 1921. – С. 134 – 136.
51. *Гусалова М. З.* Из истории церковно-археологических музеев (к проблеме развития отношений музеев с церковью) // Музееведение. На пути к музею XXI века: Музеи-заповедники: Сб. науч. трудов НИИ культуры. – М., 1991. – С. 216–217.
52. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник / В. Колпакова (відп. ред.), С. Кролевець (ідея каталогу та заг. ред.), Г. Бєлікова (авт.-упоряд.), К. Крайній (вступ. ст.). – К., 2002. – 244 с.
53. ЦДІАУК, ф. 128, оп. 2 (заг.), спр. 527, арк. 3–4; Закревский Н. Описание Києва. – М., 1868. – Т. 2. – С. 684; Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г. – С. 498.
54. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – С. 47–53; П. П. Л. Киево-Софийский кафедральный собор. – К., 1890. – 2-е вид. – С. 19–21; 51–52; 58–70; 95–96.
55. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, 139 арк.
56. *Масалова І. І.* Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // Лаврський альманах. Збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 135.
57. ДАК, ф. 299, оп. 1, спр. 3, арк. 6, 16, 17; спр. 6, арк. 6–17, 20 –25; ІР НБУ, ф. ІІ, спр. 22942, арк. 53, 77; спр. 22953, арк. 6–7, 13–24; ЦДІАУК, ф. 707, оп. 3, спр. 113, арк. 1, 4; оп. 11, спр. 168, арк. 1; Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве в 1837 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Спб., 1838. – № 4. – Ч. 18. – С. 77–89.
58. Музей древностей: Зап. проф. В. Б. Антоновича // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Под ред. проф. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 64–74; Музей Киевского университета // Исторический вестник. – Спб., 1885. – № 2. – С. 461; Проф. В. Данилевич. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО // Записки Київського Інституту Народної Освіти. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 7–20.
59. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 1, спр. 615, арк. 1–3; оп. 142, спр. 44, арк. 6–8.
60. *Гарбуз Б.* Музей нумізматики // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 88–92; Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г. – С. 498.
61. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 87, спр. 310, арк. 1, 6; спр. 371, арк. 1, 14; спр. 499, арк. 1; спр. 588, арк. 1–11; спр. 609, арк. 1; спр. 1307, арк. 1; спр. 3301, арк. 1–17; спр. 6863, арк. 1, 31.
62. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 82, спр. 58, арк. 106; оп. 83, спр. 10, арк. 16, 69; Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве. – Саратов, 1916. – 35 с; Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к випуску 57-му. – Пг., 1915. – С. 23; Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Києве / Под ред. В. Е. Данилевича. – К., 1914.– Вып. 1. – С. 5–11.
63. Київ. Провідник. – С. 271–273; Музей товароведения при Киевском коммерческом институте. – К., 1911. – 3-е вид. – 133 с.; Календарь. Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 г. – К., 1915. – С. 256.
64. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 227, спр. 80, арк. 85.
65. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 2, оп. 35, спр. 266; ЦДІАУК, ф. 707, оп. 3, спр. 309, арк. 3–91; оп. 151, спр. 48, арк. 5–22, 41–208; оп. 227, спр. 80; оп. 229, спр. 147, арк. 5–24; спр. 207, арк. 4–22; оп. 256, спр. 7-а, арк. 1–13, 43–

59, 156–158, 182–355; оп. 258, арк. 1–4,25–125.
66. Календарь: Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 г. – С. 256.
67. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 638, спр. 301, арк. 1–10.
68. ДАКО, ф. 2, оп. 227, спр. 245.
69. Устав Киевского общества грамотности. – К., 1897. – С. 3.
70. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 229, спр. 91-а, арк. 151.
71. Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 1532, арк. 40.
72. Там само, арк. 4; ф. 707, оп. 225, спр. 149, арк. 1–4; оп. 229, спр. 91-а, арк. 151–152; ІР НБУ, ф. XXXI. – спр. 66, арк. 1–2; Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 г. – К., 1902. – 12 с.; Устав. Инструкции и Положения Киевского общества грамотности. – К., 1899. – 42 с.
73. Устав Юго-Западного общества трезвости. – К., 1896. – 22 с: Отчет Юго-Западного общества трезвости за 1902 пятый отчетный год. – К., 1903. – 42 с; Отчет Юго-Западного общества трезвости за 1903 год. – К., 1904. – 39 с.
74. Очерк истории двадцатипятилетия Киевского отдела Императорского общества правильной охоты. 1881 –1913. – К., 1913. – С. 91–183; Яценко В. З рушницею та вудкою по Африці / За ред М. Шарлеманя. – Харків; К.: ДВУ, 1930. – С. 105; Малаков Д. Автор київських химер // Старожитності. – 1993. – № 3–4. – С. 3, 23–24; Його ж. Архітектор Городецький. – К.: КИЙ, 1999. – С. 174–178, 190.
75. Календарь. Адресная и справочная книга г. Киева на 1915 г. – К.,1915. – С. 222.
76. ДАКО, ф. 1, оп. 237, спр. 233; Київ. Провідник. – С. 377.
77. *Хайновский И. А.* Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностям, собранным мною с объяснениями и XX таблицами рисунков. – К., 1896. – Вып. 1. – 221 с.

Лариса Федорова

С истории музеев Киева XIX – начала XX ст.

В статье рассматриваются становление и развитие музейной сети Киева, вопросы классификации музеев, охарактеризованы их собрания и деятельность, специфика и социальные функции.

Ключевые слова: *музей, музейная сеть, классификация музеев, движимые памятники, национальный музей.*

Larysa Fedorova

From history of Kyiv museums in the XIXth - the beginning of XXth centuries

The article clarifies the making and development of museum network, topics of museum classification, and describes its collections and activity, specifics and social functions.

Key words: *museum, museum network, classification of museums, mobile memorials, national museum science.*

УДК

Олег Бажан (м. Київ)

ІВАН ГОНЧАР: БУДИТЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

На основі архівних документів розкривається ставлення радянських ідеологічних інституцій до митця-нонконформіста.

***Ключові слова:** Іван Гончар, музейництво, радянські ідеологічні структури.*

Відомий український скульптор, маляр, графік, етнограф Іван Макарович Гончар народився 27 січня 1911 року у селі Лип'янка Шполянського району Черкаської області у багатодітній селянській родині. У молодому віці він приїздить до Києва для навчання у Художньо-індустріальній школі, яку закінчив навесні 1930 року. В 1931-1936 років студент Київського інституту агрохімії і ґрунтознавства. Після завершення Другої світової війни працює у галузі станкової та монументальної пластики, пробує себе як графік і живописець. Упродовж 1940-1980-х років художник створив велику серію картин, в яких зафіксував етнографічні народні типажі, одежу українців, історичні та архітектурні пам'ятники України. Одночасно працює над серією скульптурних портретів діячів науки, літератури, мистецтва та козацьких ватажків. Іван Гончар автор: пам'ятників Григорію Сковороді, Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Миколі Лисенку, Максиму Кривонісу, Івану Гонті, Максиму Залізняку, Катерині Білокур; бюстів:Богдана Хмельницького, Івана Котляревського, Михайла Коцюбинського, Олеся Гончара. Платона Майбороди, Леся Курбаса (всього творча спадщина митця налічує 220 одиниць скульптурних робіт, 425 - живопису, 629 – графіки, понад 200 – начерків та ескізів).

Спілкування з видатними представниками української культури Максимом Коросташем, Климентом Квіткою, Оленою Пчілкою, прагнення прилучитися до глибин національної історії, усвідомлення необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення наштовхнули Івана Гончара на реалізацію ідеї створення національного музею української культури. За п'ять десятків років, подорожуючи різними регіонами України, невтомний збирач національних скарбів зібрав колекцію унікальних етнографічних експонатів, предметів українського народного мистецтва XVI - початок XX століть, яка не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв. За свідченнями очевидців на 1966 рік більша частина колекції (близько 2.5 тисяч експонатів - народна картина, килими, кераміка, писанки, рушники, сорочки, верхній одяг, музичні інструменти, ікона) була зібрана. У той час колекція знаходилась у помешканні І. Гончара у Києві на Новонаводницькій вулиці № 8. Переслідуючи мету ознайомити якомога більше бажаючих громадян з багатством і розмаїттям української культури, Іван Гончар на основі своєї колекції відкриває приватний музей. На відміну від державних музеїв, експозиції яких були просякнуті партійною ідеологією, «Хата-музей» І. Гончара випромінювала «національний дух», створювала можливість відвідувачам роздивлятися раритетні експонати зблизька – наприклад - приміряти одяг, потримати в руках козацьку зброю тощо. Слава про зусилля І. Гончара, спрямовані на збереження матеріальної та духовної культури українського народу, розійшлася далеко поза межі Києва. За короткий період часу музей набув популярності і перетворився на один із осередків «шістдесятницького руху». Функціонування приватного музею І. Гончара викликало нарікання з боку партійних органів та радянських спецслужб.

Голова Комітету держбезпеки неодноразово повідомляв ЦК КПУ України про те, що «приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І. Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів» (див. док. № 3-4). Від І. Гончара вимагали передати збірку до державних музеїв (див. док. № 3), погрожували, однак він не зрадив справі, якій присвятив усе

своє життя. Більше того, забуваючи про «обережність» скульптор не раз встрявав у справи, які викликали невдоволення вищого політичного керівництва республіки. Йдеться про його громадянські вчинки, пов'язані з відновленням церков у с. Вижниці Чернівецької області, с. Охлопів Горохівського району Волинської області, спорудженням і відкриттям в травні 1965 р. пам'ятника Т. Шевченку в с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області (див. док. № 2). За подібну зухвалість секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А. Скаба доручив своєму апарату розібратися із «зухвалим» митцем (док. № 1).

Подвижницька діяльність І. Гончара стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його колекцію вважалася небажаною. Першу спробу пробити глуху стіну мовчання зробила Українська студія хронікально-документальних фільмів, знявши стрічку «Соната для художника». Однак її поява на екрани викликала рішуче заперечення Київського обласного комітету партії в особі В. Цибулька (док. № 6). Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання «Про кінофільм «Соната для художника», рекомендувало зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до її створення і випуску на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня державної ваги (Державний музей І. М. Гончара створений у вересні 1993 року і розміщений згідно з розпорядженням Президента України у колишній канцелярії генерал-губернатора-двоповерховому будинку 18 століття), стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури. Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу.

№1

Лист Уповноваженого ради в справах Руської православної церкви при РМ СРСР по Українській РСР Г. Пінчука секретарю ЦК КПУ А. Скабі про клопотання скульптора І. Гончар щодо відновлення церкви у с. Вижниці Чернівецької області

31 березня 1964 р.

Двадцять восьмого березня ц.р. мною був прийнятий тов. Гончар Іван Макарович, скульптор, заслужений діяч Української РСР.

За день до прийому тов. Гончар подзвонив мені по телефону і сказав, що він просить мене прийняти делегацію віруючих з с. Вижниці Вижницького району Чернівецької області по питанню відновлення згорівшої церкви. «Віруючі, сказав він, так подякують Вам, що я по телефону цього й не скажу».

Отже на другий день відбулася розмова з т. Гончаром: В бесіді прийняли участь, крім мене, заст. Уповноваженого Ради тов. Гладаревський, Уповноважений Ради по Чернівецькій області т. Проценко, інспектор т. Голубань. Виявилося, що т. Гончар став клопотатися про відновлення церкви. Прізвища віруючих т. Гончар відмовився назвати, де вони зупинилися теж. На запитання як розуміти слова про особливу подяку віруючих т. Пінчуку, Гончар відповів: - Малася на увазі усна, щира подяка за вирішення справи, яка турбує понад 3 тисячі віруючих. Гончар в бесіді страшенно нервував, лице його палало. Після роз'яснення нашого, що у Вижниці релігійна громада не має жодної копійки на відновлення згорілої церкви, що віруючі задовольняють свої потреби в церквах, які знаходяться на відстані 1-2,5 км, т. Гончар сказав, що він зрозумів свою помилку і більше не буде ставити це питання.

Кидається у вічі те, що т. Гончар вже вдруге виступає як ходатай релігійних громад. Перший раз він клопотався про церкву в с. Охлопів Горохівського району Волинської області. Тоді листа про це ми надіслали Заст. Голови Ради Міністрів УРСР тов. ТРОНЬКУ П.Т. і на його пропозицію розмовляли з т. Гончаром.

Нам здається, що т. Гончара штовхає на це і те, що у своєму будинку він розмістив досить значну експозицію образотворчого мистецтва /зокрема ікон/, зацікавлений у поповненні цього своєрідного музею. Як комуніст і заслужений діяч мистецтва УРСР т. Гончар повинен би розуміти недоречність такого стану.

УПОВНОВАЖЕНИЙ РАДИ
по УРСР Г. ПІНЧУК
ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2403, арк. 142-143. Оригінал.

Додаток

Довідка інструктора відділу науки і культури ЦК КПУ П. Орлова до листа уповноваженого Ради в справах руської православної церкви тов. Пінчука

В листі до ЦК КП України тов. Пінчук повідомляє, що до нього звернувся заслужений діяч мистецтв УРСР, скульптор Гончар І.М. з клопотанням про відновлення церкви в с. Вижниці.

На бесіді у відділі науки і культури ЦК КП України тов. Гончар І.М. розповів, що перебуваючи у с. Вижниці, як представник комісії по охороні пам'ятників архітектури він проводив обслідування церкви. Під час цієї роботи до нього звернулась велика група віруючих з проханням відновити церкву. Тов. Гончар пообіцяв, що коли він повернеться до м. Києва, звернеться по цьому питанню до відповідних органів.

Під час бесіди тов. Гончар визнав необдуманість свого вчинку та пообіцяв, що надалі не буде втручатись у справи релігійних громад.

Інструктор відділу науки і
культури ЦК КП України Орлов

ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 2403, арк. 141. Оригінал.

№ 2

Інформаційне повідомлення Комітету держбезпеки при Раді міністрів УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про відкриття в с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області пам'ятника Т. Г Шевченку, виготовленого скульптором І. М. Гончаром

27 серпня 1965 р.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

В селе Шешоры Косовского района Ивано-Франковской области в 1914 году на средства жителей села был сооружен памятник Т.Г. Шевченко, который в 1944 году разрушен немецкими оккупантами.

В 1964 году по инициативе председателя сельского совета с. Шешоры – МИХАЙЛЮКА, за счет культфондов, отпущенных на нужды клуба, в Киевской художественной мастерской с участием скульптора ГОНЧАРА И.М. был изготовлен и доставлен в село бюст Шевченко.

Под руководством МИХАЙЛЮКА в мае 1965 года был создан комитет по сооружению памятника, в который вошли 5 жителей села Шешоры. Члены комитета были избраны на собрании десятников села. В их обязанности входило организовать установку памятника на общественных началах. Наряду с этим, МИХАЙЛЮКОМ и членом комитета ИВАНИШИНЫМ, в прошлом дьяком, была развернута работа по подготовке художественной самодеятельности к открытию памятника.

27 июля МИХАЙЛЮК на репетицию концерта пригласил киевского журналиста ЧЕРНОВОЛА В.М., который выступил перед участниками самодеятельности. В своем выступлении ЧЕРНОВОЛ допускал идейно-вредные обобщения и тенденциозность по отношению к советской действительности.

В порядке подготовки к открытию памятника, МИХАЙЛЮК в Косовской типографии изготовил и разослал в разные адреса 200 пригласительных билетов, в том числе направил 10 шт. в адрес ГОНЧАРА И.М.

Готовящиеся мероприятия МИХАЙЛЮК не согласовал с местными партийными органами и самостоятельно объявил об открытии памятника Т.Г. Шевченко 8 августа с.г., в связи с чем Косовский райком

партии принял решение перенести торжества на 15 августа и возглавить их. Наряду с этим, были приняты меры к предотвращению возможных провокаций со стороны отдельных враждебно настроенных лиц.

8 августа у памятника Т.Г. Шевченко собралось около 80 человек, которые исполнили «Заповіт» и ряд других песен. Со стороны отдельных присутствовавших раздавались требования открыть памятник.

В импровизированном концерте приняла участие художественная самодеятельность студентов г. Львова т.н. «Гомін», программа которого носила идейно невыдержанный характер.

Известные КГБ Украины своими националистическими настроениями жители г. Киева КРАКОВЕЦКИЙ-КОЧЕРЖИНСКИЙ и ЦЫМБАЛ Татьяна прочли «Пророк XVII века» Симоненко и тенденциозно подобранные отрывки из поэмы Шевченко «Катерина».

15 августа с.г. в селе Шешоры состоялось официальное открытие памятника Т.Г. Шевченко. Митинг открыл председатель Косовского райисполкома тов. ЗИНЬКОВСКИЙ Л.Н., затем выступили секретарь РК КПУ тов. ПЕТРИК, секретарь РК ЛКСМУ тов. КОСТЫНЮК и представители общественности, которые отметили расцвет советского Прикарпатья, дружбу народов СССР и заклеймили позором украинских буржуазных националистов, принесших большой вред украинскому народу и пытающихся извратить творчество Т.Г. Шевченко. После митинга на импровизированной площадке, отдаленной от памятника Т.Г. Шевченко на 150-200 метров состоялся концерт художественной самодеятельности.

В то время, как масса трудящихся слушала концерт, у памятника Шевченко собралась группа националистически настроенных лиц, всего около 30 человек, устроили свой концерт, исполнив ряд песен на слова поэта, в числе которых ЦЫМБАЛ, КОРЕНЕВИЧ Леонид и другие попытались запеть песню о «кайданах и рабах», однако присутствовавшие их не поддержали.

На приглашение зав. отделом Косовского РК КПУ тов. БОРИСА послушать концерт, собравшиеся у памятника ответили категорическим отказом.

Не приняв участия в массовом гулянии, эти лица собрались в доме бывшего бандита ОУН, ныне зав. магазином – СОКОЛЮКА Емельяна, где для них было приготовлено угощение, после чего выехали в г. Косов.

В отношении председателя Шешорского сельского совета МИХАЙЛЮКА известно, что он в 1940-41 гг. являлся членом УНДО. Один из его братьев – Дмитрий служил в войсках «СС», другой – Богдан проживает в ФРГ. Брат жены – ТКАЧУК Дмитрий в 1945 году ликвидирован при проведении чекистско-войсковой операции как бандит ОУН.

В адрес МИХАЙЛЮКА поступили приветственные телеграммы по случаю открытия памятника Шевченко в том числе от писателя Ю. НАЗАРЕНКО, архитектора КОВБАСЫ, БРАТУНЯ и БЕНЯШЕВСКОГО.

Основная масса присутствовавших положительно оценила организацию торжеств в связи с открытием памятника Т.Г. Шевченко. Наряду с этим отмечены отдельные факты отрицательного реагирования на проведенное мероприятие.

Так, МИХАЙЛЮК высказал неудовлетворение тем, что представители района вмешались в торжества и оформили площадь перед памятником флагами и портретами руководителей партии и правительства.

Житель села Шешоры БРАТИВНЫК Н.В. – рабочий совхоза заявил: «Памятник Тарасу сделали сами шешорцы, своими мозолями, за свои деньги, а советы отблагодарили им за это, даже МИХАЙЛЮКУ В.И. не разрешили выступить перед своим народом. Так могут поступить только фашисты».

Работник шешорского лесничества /личность устанавливается/ в момент открытия памятника сказал: «Сейчас будут открывать памятник советскому Тарасу».

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. НИКИТЧЕНКО

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 1. пор. 4, арк.110-113. Оригінал.

№3

Інформаційне повідомлення голови Комітету держбезпеки при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про необхідність передачі експонатів дому-музею І. М. Гончара одному з музеїв м. Києва

23 травня 1968 р.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

Своим номером 180-Н от 1 апреля 1967 года КГБ при СМ УССР информировал ЦК КПУ относительно члена Союза художников УССР, скульптора ГОНЧАРА Ивана Макаровича.

Дом-музей ГОНЧАРА продолжают посещать многие представители творческой интеллигенции и молодежи. В своих выступлениях перед посетителями из различных городов республики И. ГОНЧАР допускает клеветнические измышления о проводимой, по его мнению, русификации Украины, разрушении памятников старины и т.п.

За последнее время в КГБ при СМ УССР поступают материалы об активизации ГОНЧАРОМ идеологически вредной деятельности.

Так, в последнее время в беседах с посетителями музея ГОНЧАР неоднократно заявлял: «В Києві інтелігенція за прикладом поляків ставить питання про те, що українці повинні вимагати відокремлення України від СРСР як самостійної республіки».

Часто в беседах он утверждает следующее:

«Всі пам'ятники нищаться з відома і за підтримкою державних органів, щоб асимілювати український народ, залишивши його без культурної спадщини. Проводиться політика нищення культурних цінностей. Російський шовінізм процвітає як і за царату».

В разговорах с посещающей его молодежью ГОНЧАР пытается навязать ей свои убеждения, более того советует пропагандировать его взгляды:

«Зверху нічого чекати національного відродження, а от знизу це можливо. Якщо ось ви вп'ятьох зрозумієте все це, що українцю тільки українське і передасте кожен ще п'ятьом і т.д., то буде велика сила».

ГОНЧАР постоянко пропагандирует среди посетителей музея мысль о имеющем место, по его мнению, упадке украинской культуры:

«В Києві уже не чути української мови. Якщо народ перестає розмовляти рідною мовою, він перестає створювати свою культуру, так може все загинути».

Кроме того, ГОНЧАР распространяет среди своих связей идеологически невыдержанные и тенденциозные материалы /письмо Солженицына, статьи И. Дзюбы, книги старых изданий по национальному вопросу и т.п./.

Националистически настроенные лица продолжают использовать музей для пропаганды своих идей, для подогревания националистических чувств у студенческой и творческой молодежи.

В целях предотвращения этих эксцессов в дальнейшем считали бы целесообразным рассмотреть вопрос о приобретении Министерством культуры УССР экспонатов дома-музея ГОНЧАРА И.М. с последующей их передачей одному из музеев города Киева*.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. НИКИТЧЕНКО

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 1. пор. 5, арк.16-18. Оригінал.

---

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «Овчаренко Ф.Д. (секретар ЦК КПУ по ідеології – авт.) Прошу дати пропозиції. В.Ф.! (керівник республіканської партійної організації звертається до голови КДБ при РМ УРСР Віталія Федотовича Нікітченка –авт.) Думка моя, що слід попередити Гончара про його відповідальність за дії – прошу доповісти».

№4

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про систематичне відвідування дому-музею І. Гончара «націоналістично налаштованих елементів»

19 червня 1969 р.

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

Своими номерами 111/Н от 6.111.1967 г., 180/Н от 1.1У. 1967 г., 449/Н от 23.У.1968 г., 429/Н от 19.У1. 1969 г. и 673/Ш от 13.Х.1969 г. КГБ при СМ УССР информировал Центральный Комитет КП Украины и Совет Министров УССР в отношении члена Союза художников, скульптора ГОНЧАРА Ивана Макаровича, члена КПСС.

В КГБ при СМ УССР продолжают поступать данные о том, что его квартира по-прежнему является объектом посещений иностранцев и советских граждан, которые знакомятся с собранной им коллекцией памятников украинской культуры.

За 10-ти летнюю историю существования коллекция приобрела широкую известность, стала именоваться музеем, превратилась вместо паломничества лиц, высказывающих неудовлетворение политикой партии в национальном вопросе, а сам ее хозяин снискал славу подвижника, бескорыстного борца за сохранение национальной культуры.

ГОНЧАР представляет дело таким образом, что на фоне якобы имеющего места прогрессирующего упадка украинской культуры его коллекция является по-существу единственным местом, где свято сохраняются национальные традиции. В этих условиях он считает своим долгом «будить национальную сознательность у посетителей музея» с тем, чтобы они боролись за расцвет национальной культуры – за сохранения языка, литературы, памятников материальной культуры.

Учитывая, что основной состав посетителей представляет собой тенденциозно настроенных по национальному вопросу лиц, обстановка в музее способствует зарождению и углублению у них идеологически неправильных взглядов по вопросам развития украинской культуры и отношения к ней.

Сообщается в порядке информации*.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. НИКИТЧЕНКО

Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 3. пор. 4, арк. 331-332. Оригінал.

Додаток

Довідка-інформація до листа голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, підготовлена інструктором відділу культури ЦК КПУ Янко для ознайомлення першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста

Не пізніше 25 червня 1969 р.

ДОВІДКА
до листа тов. Нікітченка В.Ф.

До ЦК КП України надійшла інформація Голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР тов. Нікітченка В.Ф. про те, що приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора Гончара І.М. систематично відвідують представники із різних областей республіки, в тому числі й націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на окремих відвідувачів і що сам Гончар І.М. також припускає тенденційні, хибні висловлювання з питань розвитку української культури і мови.

У зв'язку з цим відділ культури ЦК КП України доручив керівництву Спілки художників України /тов.

*На документі резолюція П. Шелеста: « т.т. Овчаренко, Никитченко. Пора уже давно пришла дать предложения, а не заним<аться> писан<иной >24.IV 70».

Бородаю В.З./ провести відповідну розмову з членом Спілки Гончаром І.М., вказати йому на неприпустимість використання його збірки народного мистецтва для пропаганди хибних поглядів.

З метою з'ясування можливості придбання Міністерством культури УРСР цієї збірки народного мистецтва для Державного музею українського народного декоративного мистецтва УРСР, за дорученням ЦК КП України, міністр культури УРСР тов. Бабійчук Р.В. оглянув збірку і запропонував тов. Гончару І.М. подати зібрані ним речі на закупку для Державного музею, але тов. Гончар І.М. категорично відхилив цю пропозицію.

Інструктор відділу культури
ЦК КП України Янко
ЦДАГО України, ф.1, оп. 25, спр.183, арк.77. Оригінал.

№5

З доповідної записка консультанта відділу ЦК КПУ Янко ЦК КПУ про збори партійної організації Спілки художників України, на яких розглядалася персональна справа скульптора І. М. Гончара

12 квітня 1973 року

ЦК КП УКРАЇНИ

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

Про збори партійної організації Спілки художників України

10 квітня ц.р. відбулися закриті партійні збори комуністів Спілки художників України з порядком денним «Про завдання партійної організації по ідейно-політичному та інтернаціональному вихованні у світлі доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Брежнєва Л.І. «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Збори пройшли організовано при значній активності комуністів. В обговоренні доповіді секретаря парткому т. Дзюбана І.Ф. взяли участь народні художники УРСР Григор'єв С.О., Кальченко Г.Н., Заслужений діяч мистецтв УРСР Кривенко М.І., Заслужений працівник культури УРСР т. Орлов П.П., доктор мистецтвознавства, професор Затенацький Я.П., секретарі первинних партійних організацій творчих секцій художники Андрійченко С.С., Івлєв А.М., скульптори Футерман А.Я., Фрідман Є.М., голова комітету ветеранів Великої Вітчизняної війни художник Шишков А.Г.

Як у доповіді, так і у виступах говорилось про ряд позитивних моментів в ідейно-виховній роботі, зокрема йшлося про добре налагоджене в спілці політнавчання. Разом з цим йшла принципова, відверта розмова про наявні значні недоліки у виховній роботі, про випадки: виключення із партії Гончара І.М., зрада Батьківщини Багаутдіновим, виїзди до Ізраїлю Бухмана і Сіон та інші. З хвилюванням відзначалось, що молоді художники ще недостатньо ідейно загартовані, слабо орієнтуються в сучасній ідеологічній боротьбі, погано відвідують лекції та семінарські заняття в системі політосвіти, що майже немає притоку молодих сил художників в ряди комуністичної партії.

У виступах т.т. Андрійченка С.С. та Широкова А.Г. було зокрема порушене персональне питання про скульптора Гончара І.М. який у 1972 році виключений із членів КПРС «за невиконання рішення бюро Печерського РК КП України та пропаганду антипартійних поглядів по національному питанню», проте залишається членом Спілки художників країни і носить почесне звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР. Тов. Андрійченко С.С. при цьому повідомив, що в день народження Гончара секція скульптури запросила його до спілки, щоб привітати, але т. Гончар відмовився, заявив що дуже хворий. Коли є представники секції і партбюро поїхали до нього додому, то виявилось, що він святкую свій день народження з колишнім керівником та учасниками хору «Гомін»<…>.

Доповідаю в порядку інформації.

Консультант відділу культури
ЦК КП УКРАЇНИ Янко
ЦДАГО України, ф.1, оп. 32, спр. 657, арк. 133-134. Оригінал.

№6

Доповідна записка секретаря Київського обкому КПУ В. Цибулька ЦК Компартії України про ідейно-хибний і художньо недосконалий фільм «Соната про художника», присвячений скульптору І. Гончару

15 серпня 1973 р.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП УКРАЇНИ

Київським обкомом КП України встановлено, що до останнього часу на кіноекранах м. Києва і області демонструвався ідейно-хибний і художньо недосконалий фільм ,,Соната про художника''.

Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 році режисером В. Шкуріним за сценарієм В.Костенка, позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в основі він містить розповідь про скульптора Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що в свій час виключений з членів КПРС. Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру, цінностей, яке І.Гончар намагався використовувати для поширення націоналістичних поглядів.

Бюро обкому КП України розглянуло питання ,,Про кінофільм ,,Соната про художника'' і відзначило, що випуск і широкий показ цього фільму пояснюється серйозними недоліками в роботі обласної контори по прокату кінофільмів, Київського міського та обласного управлінь кінофікації по дотриманню репертуарної політики, відсутністю належної партійної і виробничої дисципліни в колективах і наклало партійні стягнення на їх керівників.

Зважаючи на те, що партійна організація Держкіно УРСР не дала належної оцінки щодо одного із авторів фільму тов. Костенка, який в даний час не працює членом сценарно-редакційної Колегії і несе відповідальність за ідейне спрямування фільмів, що випускаються на екран, бюро обкому КП України доручило Ленінському райкому КП України м. Києва та партійному бюро Державного Комітету Ради міністрів УРСР по кінематографії розглянути питання про його партійну відповідальність за створення кінофільму ,,Соната про художника''. Прийнято до відома заяву голови Державного Комітету Ради міністрів УРСР по кінематографії тов. Большака В.Г., що кінострічка знята з прокату і заборонена для демонстрування.

В прийнятому рішенні бюро обкому КП України зобов'язало партійні організації обласної контори по прокату фільмів, Київського міського та обласного управлінь кінофікації піднести рівень роботи по вихованню в кожного працівника політичної пильності, партійної оцінки творів кіномистецтва, відповідальності за доручену ділянку роботи, зміцнення виробничої дисципліни.

Міськкомам і райкомам партії, первинним партійним організаціям запропоновано посилити контроль за дотримання цілеспрямованої кіно репертуарної політики на місцях, вжити дійових заходів до поліпшення використання кіно в ідейно-естетичному вихованні трудящих.

Бюро обкому партії звернуло увагу виконкомів обласної та Київської міської Рад депутатів трудящих, облпрофради на посилення їх відповідальності за керівництво органами кінопрокату і кінофікації.

Доповідаючи ЦК КП України про заходи, вжиті в зв'язку з кінофільмом ,,Соната про художника'', Київський обком партії інформує, що ця кінострічка через Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами була передана в Канаду, США, Францію та Чехословаччину.

Секретар Київського
обкому КП України В.Цибулько

ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр. 869, арк.. 46. Оригінал

Олег Бажан

Иван Гончар: Будитель національного сознания

На основании архивных источников расскрывается отношение советских идеологических институтов к художнику-нонконформисту.

Ключевые слова: *Иван Гончар, музееведение, советские идеологические структуры.*

Oleg Bazhan

Ivan Gonchar: A Person Who Awakened Ukrainian National Feelings

Drawing from unpublished archival documents, the article examines the attitude of Soviet ideological institutions to this nonconformist artist.

Key words: *Ivan Gonchar, museum, Soviet ideological institutions.*

VII
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

УДК 2 – 523.42(477.41)(477.53)”175”:[314+2 – 543.7]

Віталій Дмитренко (м. Полтава)

ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО ПИРЯТИНСЬКОЇ ТА БАРИШІВСЬКОЇ ПРОТОПОПІЙ НА СЕРЕДИНУ XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ

У статті зроблена спроба порівняти основні демографічні показники характерні для середовища православного парафіяльного духовенства єпархій Лівобережної України на основі матеріалів сповідних розписів.

Ключові слова: *сповідні розписи, демографія, парафіяльне духовенство.*

Дослідження проблем соціальної історії, з точки зору сучасного історіописання, передбачає вивчення демографічних процесів притаманних соціуму на різних стадіях його розвитку. Без їх розуміння важко осягнути загальну динаміку соціальних змін. Однак, виглядає природно, що створити цілісну картину вдасться лише проаналізувавши демографічні показники у кожній конкретній групі населення. На сьогодні, можемо констатувати, що далеко не всі соціальні верстви вивчені рівномірно. Однією з таких малодосліджених, з позицій демографічного аналізу, спільнот є православне парафіяльне духовенство Гетьманщини XVIII століття.

Студіювалося воно переважно дореволюційними істориками. Серед загалу досліджень даного періоду варто пригадати праці П. Знаменського та Е. Крижановського[1]. Проте, у їх роботах головна увага зосереджувалася на юридичних та побутових аспектах функціонування цього прошарку суспільства. За радянських часів, у зв’язку з богоборчою політикою влади, ця проблематика майже повністю випала з поля зору дослідників. Упродовж останніх років, можемо відзначити відродження певного інтересу до неї. Тут, належить відзначити роботи Максима Яременка та Людмили Посохової[2]. Однак, дослідження демографічних процесів, у середовищі цієї групи соціуму, продовжує залишатися мало розробленою темою. Серед сучасних опрацювань демографічної тематики, виконаних у рамках історико-антропологічної методики, можна виділити розвідки Юрія Волошина, Олександра Сакала, Ігоря Сердюка[3]. Проте, середовище парафіяльних священиків вивчається у них лише дотично. Виходячи з вищенаведеного, аналіз цієї проблеми є доволі актуальним як для дослідження демографічних процесів у цілому так і для вивчення цієї групи зокрема.

Важливим, і досі мало використовуваним, джерелом при її вивченні можуть виступати матеріали церковного обліку населення. Особливої уваги заслуговують тут сповідні розписи. Цей вид документів фіксував відвідування парафіянами таїнств сповіді та причастя. Запроваджені на початку XVIII століття, вони вже на його середину стали загальноприйнятим явищем суспільного життя. У відповідності з указом 1737 року запис парафіян проводився у них посімейно. Така практика дає змогу дослідити сімейний стан, встановити кількість дітей у родинах, простежити родинні зв'язки та інші важливі демографічні характеристики. Окрім того, дані документи містять відомості про вік особи, що також є важливим чинником демографічного аналізу. Згідно з законом розписи мали оновлюватися щорічно і провадитися особисто священиком, а отже інформацію представлену в них для цієї соціальної групи можна вважати репрезентативною. Отже, спробуємо:

- виявити джерелознавчий потенціал сповідних розписів для аналізу демографічних процесів у середовищі парафіяльного духовенства;
- проаналізувати основні демографічні показники у середовищі парохів Пирятинсь-кої та Баришівської протопопій;
- порівняти отримані результати, дослідивши схожість чи відмінність демо-графічних процесів у протопопіях різних єпархій.

Основним джерелом нашого дослідження стануть сповідні розписи десяти парафій. У Пирятинській протопопії вони презентують

такі села: Бубни, Грабарівка, Гурбинці, Кручі, Митченки, Приходьки, Усівка, Харківці, Шкурати, Яцини. Усі вони датуються 1758 роком. Зараз ці розписи зберігаються у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області. Аналогічна кількість розписів по Баришівській протопопії датована 1756 роком. Вони представляють містечко Березань та села: Борщове, Войтовець, Лісняки, Лехковець, Лукаші, Лук'янівка, Наришкове, Семенівка, Сулимець. Ці документи зберігаються нині у 990-му фонді Центрального державного історичного архіву у м. Києві.

Протопопія – церковно-адміністративний округ середини XVIII століття, на які розподілялася єпархія. Настоятель її мав сан протопопа або ж протоієрея та призначався і підпорядковувався безпосередньо єпископу. Основною задачею функціонування округу було покращення управління єпархією та впровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. Духовні правління, що діяли при протопопові були також покликані вирішувати конфлікти та проблеми серед місцевих священнослужителів.

Кордони округів неодноразово змінювалися. Число парафій, усередині протопопій, також не було рівномірним. Так, приміром, Баришівська протопопія, на 1756 рік, об'єднувала двадцять чотири церкви. Одна з них була соборною – решта парафіяльними[4]. Усі вони перебували в юрисдикції єпископа Переяславсько-Бориспільського. Пирятинська протопопія, у 1758 році, налічувала сорок три церкви. Одна з яких, у Пирятині, була соборною інші – парафіяльними[5]. Ця протопопія входила до складу Київської єпархії. Обидві вони розташовувалися на Лівобережжі України.

Для вирішення поставлених задач спробуємо розділити наше дослідження на декілька етапів. На першому з них, спробуємо встановити кількість священиків у досліджуваних парафіях і підрахувати їх співвідношення з парафіянами. Так, у Пирятинській протопопії душпастирські обов'язки відправляли одинадцять священиків. У дев'яти парафіях було по одному священику і лише в селі Яцини двоє. Там богослужіння проводили батько та син – Ісая Савич і Лук'ян Ісаєвич[6]. Кількість парафіян, у відповідності з даними розписів, складала 6453 чоловіка. Тож ця соціальна група, у процентному співвідношенні, становила 0,17% від загальної кількості своїх прихожан. У середньому, на кожного священика припадало 586 вірян. Найчисельнішою була парафія села Харківці – 1290 чоловік[7]. Найменше парафіян мешкало у Шкуратах – 351[8].

У Баришівській протопопії, на 1756 рік, було тринадцять священнослужителів. З них, у церквах сіл Лісняки, Наришкове та Семенівки працювало по двоє священиків. У решті по одному. Кількість вірян цих парафій була 6425 осіб. Отож, парохи тут становили 0,2% від загальної чисельності прихожан. Підрахунки показують, що на одного панотця, в середньому, припадало 494 чоловіка. Найбільшою була парафія отця Іллі Турчиновського у містечку Березань – 874 особи[9]. Найменше парафіян припадало на долю двох священиків села Наришкове по 164 чоловіка на кожного[10].

Тож, підсумувавши отримані результати бачимо, що кількість священиків у Баришівській протопопії була більшою проте ненабагато. Процентне співвідношення представників цієї соціальної групи до загальної кількості населення в обох досліджуваних протопопіях майже рівне. Однак, у Баришівській протопопії спостерігаємо більшу поширеність такого явища як половинне володіння парафією. Цікаво, що лише в одному з них, у селі Лісняки, батюшки перебували у родинних стосунках[11]. Імовірно, це можна пояснити близькістю протопопії до таких освітніх центрів як Київ та Переяслав.

Другим етапом нашого дослідження стане аналіз вікової структури досліджуваної групи. У Пирятинської протопопії, найстаршому пароху, вищезгаданому яцинівському священику Ісаї Савичу виповнилося вісімдесят два роки[12]. Наймолодшому, отцю Андрію Костецькому, що здійснював богослужіння у Харківцях, було тридцять п'ять[13]. Загалом вікова структура була рівномірною. Осіб від 30 до 40 років було три чоловіка, від 40 до 50 – три, від 50 до 60 – теж три. Лише одному священику перевалило за шістдесят.

У Баришівській протопопії ситуація була дещо іншою. Тут, двом панотцям – Йосипу Калениковичу з Войтівців і Григорію Івановичу з Наришкова виповнилося по шістдесят вісім років. Вони виявилися найстаршими у досліджуваній соціальній групі. Наймолодшому – Олексію Симоновичу з Лехківців було двадцять три[14]. Вікова структура являла таку картину: особи від 20 до

30 років – два чоловіки, від 30 до 40 – шість, від 40 до 50 – один, від 50 до 60 – один. Священиків старше шести десяти років було троє.

Таким чином бачимо, що священиків до тридцяти років у Переяславській протопопії немає зовсім. А порівняння кількості осіб до сорока років складається у пропорції вісім до трьох на користь представників Баришівської протопопії. Отож, маємо змогу констатувати певну вікову молодість парафіяльного духовенства цієї протопопії у порівнянні з їх колегами з Пирятинської.

Матеріали сповідних розписів дозволяють дослідити і сімейний стан парохів. Так, у парафіях Пирятинської протопопії лише двоє священиків, у селах Кручі та Шкуратів, були вдівцями. Решта дев'ять виявилися одруженими. Ситуація у Баришівській протопопії була трохи складнішою. З тринадцяти священиків троє були вдівцями. Дев’ятеро мали дружин. А от Павло Климентів, піп із села Лук’янівка, незважаючи на свої тридцять чотири роки був неодруженим[15].

Очевидно, що аналіз родин парафіяльного духовенства буде неповним без з'ясування їхньої структури. З цією метою звернемося до класифікації сімейних структур запропонованої британським дослідником П. Ласлеттом. Він виділив три основні типи сімей:

- простий (нуклеарний) сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них;
- розширений, у якому крім членів сім'ї живе ще хтось з родичів, які не утворюють шлюбних пар;
- складний (мультифокальний) як поєднання кількох простих сімей[16].

Проаналізувавши дані розписів можемо констатувати, що у Пирятинській протопопії з одинадцяти сімей сім слід віднести до простого типу. Решта – чотири можна класифікувати як складні. У Баришівській протопопії: одинадцять сімей належали до простого типу. Щодо решти, то одну визначаємо як розширену а іншу як складну. Типовим прикладом простого типу сім'ї була родина отця Михайла з села Митченки. Вона складалася безпосередньо з батюшки, Михайла Васильовича, його дружини Ірини Євстахіївни та чотирьох неодружених дітей[17]. Натомість, зразком складної сім'ї була родина Іллі Турчиновського з містечка Березань. Вона об'єднувала панотця, матінку – Анастасію Михайлівну та трьох неодружених дітей. Водночас, із ними мешкав і найстарший син подружжя – Олексій разом із дружиною та власними дітьми[18]. Отже, можемо констатувати перевагу простого типу сім'ї характерну для представників цієї соціальної групи у досліджуваному регіоні.

Статево-вікове співвідношення властиве досліджуваним родинам спробуємо зобразити у вигляді порівняльної таблиці.

	Баришівська протопопія	Пирятинська протопопія
Загальна кількість осіб	59	53
Чоловіків	30	33
Жінок	29	20
Дітей	36	33
Середня населеність	4,4	4,8

Її дані показують, що загальна чисельність осіб у родинах священиків Баришівської протопопії була дещо вищою. Разом із цим бачимо, що середня населеність сімей була більшою серед парохів Пирятинської протопопії. В обох протопопіях спостерігаємо перевагу осіб чоловічої статі. Лише у двох священицьких родинах Пирятинської і трьох Баришівської протопопій переважали жінки. Заслуговує на увагу велика питома вага дітей у цьому середовищі.

Принагідно зауважимо, що дітьми, у XVIII столітті вважалися особи до тринадцяти – п’ятнадцяти років, або ж старші за віком але неодружені. У середньому на одну родину припадало три дитини. Найбільше ж дітей – шість було у священиків Федора Якубинського з села Лукаші та Лук'яна Ісаєвича з Яцинів. Відзначимо, що їм обом на цей час виповнилося по п’ятдесят років. Велика кількість дітей є яскравою ознакою аграрного суспільства. Назагал, ці дані вписуються у загальну картину досліджень по іншим соціальним групам.

Матеріали розписів дають можливість дослідити вікову різницю в подружніх парах, що є важливою складовою історико-демографічних досліджень. Так, у дев'яти подружніх парах Пирятинської протопопії вона коливалася від одного до шістнадцяти років. У п’яти пар із дев'яти перевищуючи

десять років. У той же час подібну різницю у Баришівській протопопії спостерігаємо лише у трьох пар із дев'яти. Тут вікова розбіжність сягала в середньому двох – п'яти років. Щоправда у родині священика Григорія Іванова з села Наришкове вона становила аж двадцять три роки[19]. Як показав перегляд наступних розписів по цій парафії мова, у цьому випадку, не йде про банальну описку. Отож, можемо констатувати, що вікова розбіжність серед парохів Баришівської протопопії більше наближалася до середньостатистичних показників прийнятих серед інших груп соціуму.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане доходимо наступних висновків:

- по перше, матеріали сповідних розписів є важливим джерелом для дослідження демографічних процесів у середовищі парафіяльного духовенства Гетьманщини середини XVIII століття;
- по друге, дані розписів можуть бути використані для вивченні кількісного складу цього прошарку населення, аналізу структури родин, статевовікового співвідношення всередині сімей як по окремим парафіям так і по протопопіям у цілому;
- по третє, порівняльний аналіз основних демографічних показників серед священиків Пирятинської та Баришівської протопопій засвідчує як їх схожість у питаннях кількісного співвідношення, статевого складу, структури сімей, кількості дітей у родинах так і певну відмінність у віковому складі парохів і віковій різниці між подружжям.

Джерела та література

1. *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времен реформы Петра – Казань. 1873. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке – К.: 1890. – Т.I.
2. *Посохова Л.* "Ссылка для женитьбы место..." Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII веке // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2007. - №13. – С.39-54. Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Випуск 7. – С.269-299.
3. *Волошин Ю.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Демянки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. - № 1-2. – С.64-83. Сакало О. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. - № 1-4. – С.168-174. Сердюк І. Демографічні характеристики міського духовенства за даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 років. // Історія релігій в Україні. Книга І. – Львів 2009. – С.586-593.
4. Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі ЦДІАУК), ф.990, оп.1, сп.281, арк.2.
5. *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. – Полтава. 1901.
6. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф.801, оп.1, спр.19, арк.1.
7. ДАПО, ф.801, оп.1, спр.17, арк.1.
8. ДАПО, ф.801, оп.1, спр.16, арк.1.
9. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.225.
10. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.315.
11. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.305.
12. ДАПО, ф.801, оп.1, спр.19, арк.1.
13. ДАПО, ф.801, оп.1, спр.17, арк.1.
14. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.174.
15. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.150.
16. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.132-157.
17. ДАПО, ф.801, оп.1, сп.15, арк.1.
18. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.225.
19. ЦДІАУК, ф.990, оп.1, спр.280, арк.315.

Виталий Дмитренко

Приходское духовенство Пирятинской и Барышевской протопопии на средину XVIII века: попытка сравнительного историко-демографического анализа по материалам исповедных росписей

В статье предпринята попытка сравнить основные демографические показатели в среде православного приходского духовенства епархий Левобережной Украины на основе материалов исповедных росписей.

Ключевые слова: *исповедная роспись, демография, приходское духовенство.*

Vitaliy Dmytrenko

Paraxial cleric's Pyriytynskoiy and Baryshivskoy protopopii on the middle XVIII century: endeavour historical-demography analysis on the materials church's registration

In the article endeavour analysis the basic historical-demography indices in environment paraxial cleric on the materials church's registration.

Key words: *church's registration, paraxial cleric demography.*

УДК 271.2:2.773 (477.41): [616.9]

Олена Замура (м. Полтава)

ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКО – БОРИСПІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ЕПІДЕМІЇ ЧУМИ 1770 – 1771 РР.

У статті на основі даних церковного обліку населення підраховано й проаналізовано показники природнього приросту православного населення в трьох містечках Переяславсько – Бориспільської єпархії напередодні та під час епідемії чуми 1770 – 1771 рр. Увагу акцентовано на особливостях впливу цього захворювання на мешканців даного регіону.

Ключові слова: *метрична книга, сповідна відомість (розпис), вікова група, народжуваність, смертність, епідемія, чума.*

Традиційно вважається, що одним із найвпливовіших факторів, який визначав смертність у ранньомодерному суспільстві протягом всього його існування, була повна беззахисність населення перед інфекційними захворюваннями (віспа, холера, чума)[1]. Особливо тяжкі наслідки спричиняла чума.

У той же час, вплив інфекційних захворювань, зокрема, чуми, на смертність населення в традиційному суспільстві залишається ще мало дослідженим. Поза увагою дослідників перебуває питання про різну вразливість людей ранньомодерного часу щодо чуми і про фактори, що її зумовлювали. У зв`язку з цим спробуємо розглянути перебіг чуми 1770 – 1771 рр. на Лівобережжі.

Як відомо, це захворювання у 1770 – 1771 рр. поширилося з Валахії та Польщі на європейську територію Російської імперії. Уже в серпні 1770 р. чума досягла Києва[2]. Про її поширення територією Молдавії і Валахії київський генерал-губернатор Ф. М. Воєйков був попереджений ще у травні 1770 р.[3] З огляду на цю обставину, він навіть посилив карантини в прикордонних місцях, але його зусилля виявилися марними.

Кияни з серпня 1770 по грудень 1771 р. пережили дві хвилі епідемії. Перерва між цими спалахами тривала протягом лютого – червня 1771 р.

У своєму рапорті Ф. М. Воєйков до Синоду лише приблизно окреслив масштаби смертності[4]. Згідно з його донесенням, перша хвиля епідемії забрала 3 182 особи, а друга – 449. Таким чином загалом померла 3 631 особа. Якщо врахувати, що населення Києва у другій половині XVIII ст. становило близько 30 000 осіб[5], то виходить, що місто втратило трохи більше однієї десятої частини своїх мешканців.

У м. Вороньkові, яке знаходиться за 40 км. від Києва[6] різкий підйом смертності припав на 1771 р. **(Мал. 4)**. Того року кількість смертей, порівняно із попереднім 1770 р., збільшилася вдвічі. Цей показник дає змогу припустити складну епідеміологічну ситуацію, але чи спричинила вона демографічну кризу ?

Для вирішення цього питання скористаємося формулою французького вченого Ж. Дюпак`є, яка має наступний вигляд:

$$I_x = \frac{Z_x - \overline{X}Z}{S}$$

де I_x - це показник інтенсивності демографічної кризи, Z_x - кількість померлих певного року (у нашому випадку 1771 р. померло 70 осіб), $\overline{X}Z$ - середня кількість померлих за попередні 10 років, S – корінь квадратний із суми квадратів різниць смертей за кожен рік і середнього показника, поділеної на 10[7].

Обрахунок індекса Дюпак`є в м. Вороньків у 1771 р.

Рік	Кількість смертей	Різниця із середнім показником за 10 років	Квадрат різниці
1761	111	49,1	2410,81
1762	55	- 6,9	47,61
1763	72	10,1	102,01

1764	74	12,1	146,41
1765	52	-9,9	98,01
1766	99	37,1	1376,41
1767	65	3,1	9,61
1768	73	11,1	34,41
1769	58	-3,9	15,21
1770	32	-29,9	894,01
Середній показник за 10 років – 61, 9			
Сума квадратів, поділена на 10 – 513, 45			
Корінь квадратний із суми – 22, 65			

$$I_{1771} = \frac{70\text{-}69{,}1}{22{,}65} = 0{,}039.$$

Для встановлення факту бодай малої інтенсивності демографічної кризи показник *I* повинен дорівнювати числу від 1 до 2[8]. Отриманий нами результат вказує на ту обставину, що демографічної кризи у 1771 р. у Воронькові не було.

Звернувши увагу на **Мал. 4**, ми можемо помітити, що смертність протягом досліджуваного періоду не зросла також ні в Яреськах, ні в Сорочинцях, віддалених від Києва майже на 300 км.

Зауважимо, що пік смертності мешканців Воронькова припав на лютий, березень і квітень 1771 р.[9] Якщо врахувати, що чума триває зазвичай від 4 до 7 місяців[10], то виходить, що хвороба, яка досягла Києва у серпні 1770 р., не могла спричинити великої кількості жертв і викликати піднесення смертності в лютому – квітні 1771 р. Його, на нашу думку, слід, пояснити традиційним погіршенням раціону сільських мешканців у цей період[11]. Брак продовольства, вочевидь, був дуже відчутним, бо саме в цей час на долю мешканців європейської території Російської імперії випало дванадцять „голодних років" поспіль (у 1765 – 1776 рр.)[12].

Крім того, аналіз метричної книги церкви Різдва Пресвятої Богородиці м. Воронькова за 1769 – 1785 рр. не підтверджує гіпотези про вплив епідемії чуми на смертність його мешканців. У записах про смертність за 1770 р. ми виявили лише один випадок, коли протягом короткого терміну (5 діб) вимерла ціла сім`я із шести осіб. Це була родина Івана Мухи, у якій 23 листопада 1770 р. померли дві дочки, Олена й Гапка (вік не зазначено), і пасинок Сава (8 років); 26 листопада помер сам Іван (40 років). Наступного дня відійшла його дружина, а 28 листопада помер їхній син Тимофій (8 років)[13]. На жаль, причини їхніх смертей в книзі не названо. У будь – якому випадку члени вище згаданої родини – це єдині особи, про яких достеменно відомо, що їх поєднували сімейні зв`язки, і котрі, напевно, постійно тісно контактували одне з одним. Отож з великою часткою вірогідності можна припустити, що причина смерті для всіх була однакова – інфекційне захворювання. Але метрична книга більше не фіксує аналогічних випадків, як цього можна було б очікувати.

Спробуємо перевірити наскільки епідемія чуми впливала на смертність населення даного регіону за ще одним джерелом обліку православного населення – сповідними розписами.

Використаємо сповідні розписи м. Воронькова, складені у 1766 р. та 1771 р. Перший з них зберігається у Державному архіві Полтавської області, другий у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Якщо порівняти статево – вікові піраміди, складені на основі даних цих сповідних відомостей **(Мал. 1, 2)**, то помітимо, що за 5 років у структурі населення, дійсно, відбулися істотні зміни. Перш за все, потрібно відзначити скорочення кількості населення з 2038 до 1915 осіб, або на 6 %.

Тут необхідно зауважити, що у сповідну відомість 1766 р. священик досить часто вносив поправки (дописував пропущених членів домогосподарств між рядками), але не врахував цих людей при остаточному підбитті підсумків. Таким чином священик не враху-

вав 60 дітей віком до 4 років, 1 дитину із вікової групи 5 – 9 років і 6 молодих жінок віком від 15 до 24 років, які були дружинами власників домогосподарств або їхніх синів. Таку неуважність до обліку саме представників наймолодшої вікової групи можна пояснити тим, що діти до семи років не сповідалися.

За даними підсумкової таблиці сповідної відомості у Вороньковi 1766 р. мешкала 1971 особа, але із урахуванням вище зазначених поправок кількість населення зросла до 2038 осіб. Отже, саме цю цифру й візьмемо за основу.

Порівняння статево – вікових пірамід засвідчує, що за п`ять років тут найістотніше скоротилася кількість дітей (осіб до 15 років). У 1766 р. вони становили 45 % мешканців Воронькова, а у 1771 р. лише 38 %. При чому найбільше постраждала наймолодша вікова група 0 – 4 роки. Якщо у 1766 році діти віком до 4 років становили 16, 5 % мешканців Воронькова, то у 1771 р. тільки 11,1%.

І навпаки, кількість дорослих (15 – 59 років) зросла з 52% до 59% (відсотки округлено). Збільшення відбулося завдяки зростанню числа молоді обох статей віком від 15 до 24 років. Якщо у 1766 р. молоді чоловіки й жінки цієї вікової категорії становили 9, 3 % та 9, 2% від усього населення Воронькова, то у 1771 р. їхня кількість збільшилася відповідно до 12, 8 % та 13, 4 %. У той же час знизилася кількість чоловіків у вікових групах 30 – 34, 40 – 44 та 50 – 54 роки (загалом на 3, 5 %) та жінок із вікових груп 25 – 29, 30 – 34, 40 – 44, 45 – 49, 50 – 54 роки (загалом на 2, 5%). При цьому незначна кількісна перевага серед дорослого населення залишалася на боці жінок, як у 1766 р. (25, 3 % чоловіків, 26, 5% жінок), так і у 1771 р. (28, 8% чоловіків, 29, 8 % жінок). Кількість осіб похилого віку залишилася порівняно сталою: 3 % у 1766 р. і 3, 2 % у 1771 р.

На основі вищезазначених даних можемо дійти висновку про скорочення народжуваності у містечках Переяславсько – Бориспільській єпархії протягом досліджува-ного періоду. Це твердження підкріплюють показники народжуваності, які різко впали у Вороньковi у 1770 р., а у Яреськах та Сорочинцях у 1769 р. У двох останніх містечках спад народжуваності тривав 3 роки. **(Мал. 3)**. Таким чином не чума тоді була головною причиною зменшення кількості населення у Переяславсько – Бориспільській єпархії.

Проте факт епідемії цього захворювання на території європейської частини Російської імперії у 1770 – 1772 рр. є незаперечним, тому необхідно пояснити неоднозначний вплив чуми на смертність у ранньомодерному соціумі.

На нашу думку, нерівномірну смертність населення під час чуми спричиняла неоднакова вразливість людей перед цим захворюванням.

У той час коли Київ втратив понад одну десяту частину своїх мешканців, в Москві протягом епідемії чуми померло 60 000 осіб[14]. Населення Москви у другій половині XVIII ст. складало приблизно 200 000 осіб[15]. Таким чином кількість її мешканців скоротилася майже на третину.

Щоб зрозуміти причини такої нерівномірної смертності, спробуємо з`ясувати те, яким чином відбувається активізація та поширення чуми. Ця хвороба має дві форми – бубонну й легеневу. У свою чергу перебіг легеневої форми чуми завершувався для хворого смертю майже у 100% випадків. Смертність під час бубонної чуми коливалася від 27 до 95 %. Чума характеризується дуже коротким інкубаційним періодом (3 – 6 діб), протягом якого часто збільшуються лімфатичні вузли, які не викликають больових відчуттів. У цей період людина може почувати себе цілком нормально, тому болісна агонія і швидка смерть, яка завершувала перебіг цього захворювання викликали особливий жах. До початку XX ст., коли була створена перша вакцина проти чуми, медицина залишалася безсилою перед цією хворобою[16].

Загально прийняте вчення Д. К. Заболотного, розроблене на початку XX ст., про природні вогнища чуми побудоване на твердженні про первинність тварин (різних видів гризунів) як осередка збудника чуми.

Новітні дослідження у галузі мікробіології дозволили стверджувати сучасним вченим - біологам, що першоджерелом збудника чуми є середовище одноклітинних ґрунтових тварин – амеб. Саме у їхніх тілах паразитують бактерії чуми[17]. Потрапляння ж збудника чуми в організми людей є наслідком руйнування екосистеми, придатної для існування одноклітинних господарів бактерій чуми. Тоді ж починають пульсувати реліктові вогнища чуми. Поняття реліктового вогнища чуми позначає територію, яка протягом тривалого часу включала природнє вогнище чуми, про

спалахи якої відомо з історичних джерел[18].

Головною причиною таких зрушень російський біолог М. В. Супотницький вважає зміну клімату. Саме потепління клімату, яке розпочалося на території Західної Європи, котра теж має декілька реліктових вогнищ, у середині XVII ст. спричинило відступ чуми у південно – східному напрямку.

Відповідно до вчення про реліктові вогнища чуми, осередки цього захворювання охоплюють усю Правобережну та значну частину Лівобережної України (за класифікацією К. Г. Васільєва і О. Є. Сегала це реліктові вогнища чуми Північного Причорномор\`я і Малоросії)[19].

З\`ясовуючи питання про вплив чуми на смертність в ранньомодерному українському суспільстві, можна помітити, що її епідемії були буденною реальністю життя мешканців Гетьманату й територій, що належали до Запорозької Січі. Дослідники зафіксували численні довготривалі спалахи цієї хвороби протягом XVII – XVIII ст. (у 1652 – 1656, 1661 – 1664, 1673, 1690, 1710 – 1720, 1729, 1738 – 1739, 1760 рр.)[20].

Ми вже зазначали, що бубонна форма чуми ще не означає 100% смертності для усіх інфікованих. Таким чином, можна припустити, що частота спалахів хвороби збільшувала не лише кількість померлих, але й кількість тих, хто одужував й отримував в результаті цього імунітет (здатність організму протистояти інфекційним агентам, у тому числі й хвороботворним бактеріям, та чужорідним речовинам).

За класифікацією, яку наводить М. В. Супотницкий, територія Москви, на противагу Твері й Смоленську, не належить до реліктового природнього вогнища чуми Російської рівнини[21], а в останнє серйозний спалах чуми тут було зафіксовано у 1654 – 1656 рр. Отже, ця хвороба була рідкістю для мешканців міста й околиць. Дана обставина не сприяла виробленню захисних реакцій у місцевих жителів, що й пояснює високу смертність мешканців Москви.

Для з\`ясування ступеня впливу чуми на смертність в українському ранньомодерному суспільстві ми проаналізували показники природного приросту православного населення Переяславсько – Бориспільської єпархії на прикладі показників смертності у містечках Вороньків, Сорочинці і Яреськи у 60 – 70 – х рр. XVIII ст.

Порівняно низька смертність мешканців полкових містечок може бути наслідком їхньої віддаленості й ізольованості від Києва (особливо це стосується Яреськок і Сорочинців) та поширення імунітету серед населення. Дані метричного обліку про звичайну смертність населення у цих містечках підтверджують нашу думку **(Мал. 4)**. Протягом епідемії чуми 1770 – 1771 рр. тут не зафіксовано зростання смертності, проте виразно прослідковується зниження народжуваності **(Мал. 3)**, що можна пояснити відірваністю дорослого чоловічого населення від своїх родин внаслідок мобілізаційних заходів у зв\`язку із початком російсько – турецької війни. Це припущення ґрунтується на свідченні обох сповідних відомостей Воронькова за 1768 та 1771 рр. про те, що переважну більшість домогосподарств цього містечка (123 із 175 у 1766 р.) становили домогосподарства „воєнних", тобто козаків[22]. У 1771 р. цей показник дещо знизився (121 домогосподарство козаків із 170)[23]. На жаль, стосовно Сорочинців і Яреськок ми не маємо таких детальних даних.

За таких обставин на перше місце серед причин, які спричиняли скорочення кількості населення виходить народжуваність. В умовах активізації чуми на зменшення кількості мешканців м. Воронькова радикально вплинуло саме скорочення числа новонароджених.

Тут необхідно пригадати твердження сучасного російського спеціаліста з історичної демографії Б. Н. Міронова, який виділив 4 основних фактори що зумовлювали високу смертність серед православного населення Російської імперії у XVIII – XIX ст.: рівень матеріального добробуту, місце проживання (місто чи село), образ життя (побут і культура), висока народжуваність, яка у свою чергу провокувала високу дитячу смертність[24]. Як бачимо, інфекційні захворювання в цьому переліку пропущено. На думку Б. Н. Міронова високу смертність серед православних головним чином зумовлював не брак медичних знань, злидні чи низька культура, а специфічна, відмінна від західноєвропейської, модель демографічної поведінки[25]. Вище наведені результати дослідження природнього руху населення у містечках Переяславсько – Бориспільської єпархії підтверджують цей висновок.

З нашого боку твердження про вирішальний вплив саме демографічної моделі можна доповнити міркуванням про функціонування

у ранньомодерному суспільстві специфічних механізмів регуляції смертності, які ґрунтуються на особливих властивостях людського організму (здатності виробляти імунітет, пристосовуватися до обмеженого раціону харчування тощо). Ситуація у Вороньківі нагадує про притаманну в більшій чи меншій мірі кожному людському організмові здатність виробляти імунітет до певних захворювань і досить успішно боротися із ними.

Кожну епідемію інфекційних захворювань у ранньомодерну добу потрібно розглядати, зважаючи на специфічні умови її перебігу: клімат, географічні особливості певної місцевості (місто, село), здатність людського організму до саморегуляції.

На нашу думку, вплив чуми на смертність представників ранньомодерного українського соціуму не був однаковим. Шанси вижити в умовах епідемії залежали від місця проживання (на території реліктових вогнищ чи поза ними), наявності у людини імунітету, ступеня ізольованості спільноти від зовнішнього світу.

Мал. 1

Статево – вікова піраміда населення м. Вороньків. 1766 р. (%).

Чоловіки **Жінки**

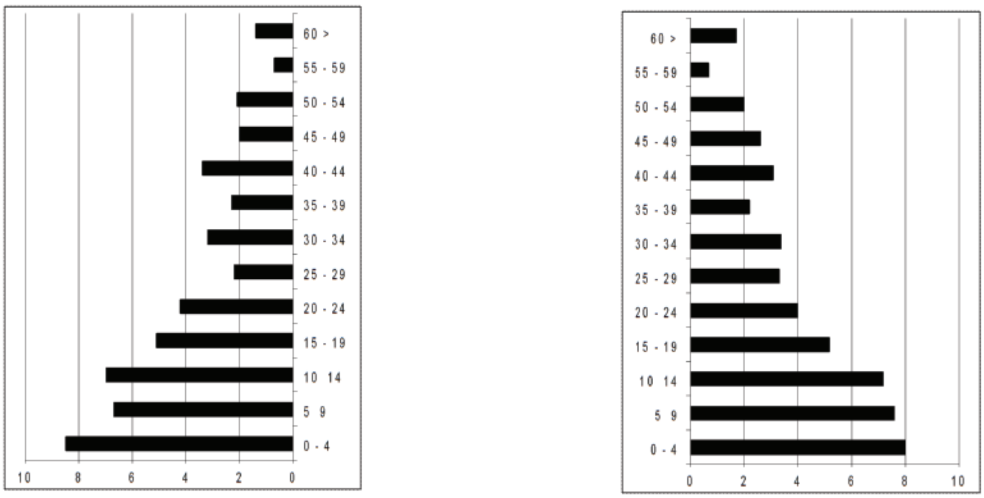

Мал.2

Статево – вікова піраміда населення м. Воронькова. 1771 р. (%).

Жінки

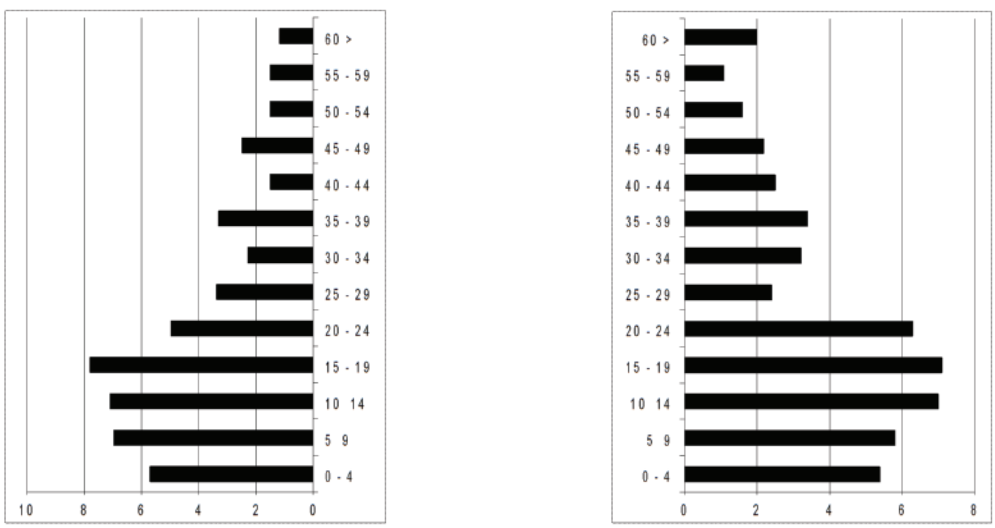

Мал. 3

Народжуваність в Сорочинцях, Яреськах і Вороньковi у 1758 – 1781 рр.
(за даними метричних книг місцевих церков)

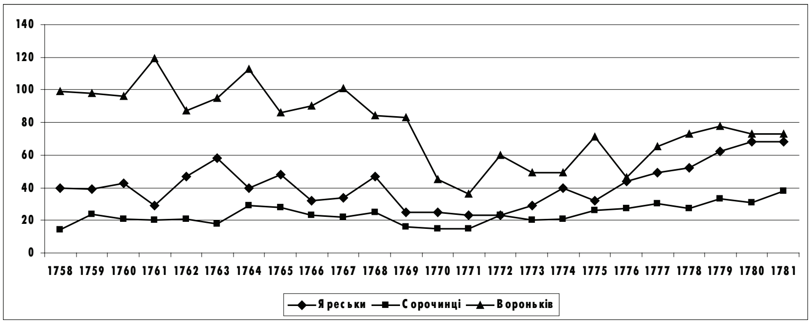

Мал. 4

Смертність в Сорочинцях, Яреськах і Вороньковi у 1758 – 1781 рр.
(за даними метричних книг місцевих церков)

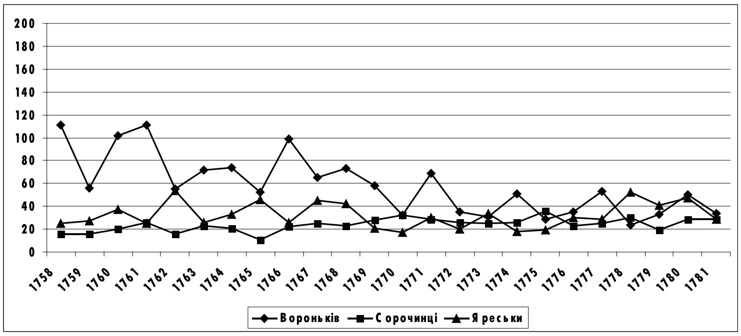

Джерела та література

1. *Вишневский А. Г.* Демографическая революция [Текст] / А.Г. Вишневский. – М.: Статистика, 1976. – С. 42.
2. *Супотницкий М. В.* Где скрывается чума? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.komarovskiy.net/gde - skryvaetsya – chuma - supotnickij - m - v. html.
3. *Андриевский А.* Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770 – 1771 гг. [Текст] / А. Андриевский // КС. – 1891. – Том XXXIV. – С. 305.
4. Там само. – С. 313.
5. Киев: [Електроний ресурс] – Режим доступу: http: // ru.wikipedia.org/wiki/
6. Вороньків: [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://who-is-who.com.ua/bookmaket/miskiev2006/5/144.html.
7. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej [Текст] / C. Kuklo – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – S. 250.
8. Там само.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 990, оп. 1, спр. 761, арк. 96.
10. *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej [Текст] / C. Kuklo – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – S. 254.
11. *Хок С.* Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830 – 1912 гг.: – [Електронний ресурс] – Режим доступу:
12. http://www.tambovdem.ru/thesises.php?id=tes_tambov98.hokk
13. *Борисенков Е. П.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы [Текст] / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – С. 497. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 858, арк. 94 зв.
14. *Борисенков Е. П.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы [Текст] / Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий. – М.:

Мысль, 1988. – С. 200.
15. *Саушкина Ю. Г.* Возникновение и развитие територии, населения и экономических связей дореволюционной Москвы / Москва / Под ред. член – корр. Академии наук СССР Н.Н. Баранского – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: // www.biografia.ru/about/moskva02.html
16. Чума. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http: //ru.wikipedia.org/wiki/Чума.
17. *Супотницкий М. В.* „Черная смерть". К загадкам пандемии чумы 1346 – 1351гг. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: // http://supotnitskiy.ru/stat/stat9.htm
18. *Супотницкий М. В.* Где скрывается чума? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.komarovskiy.net/gde - skryvaetsya - chuma - supotnickij - m - v.html.
19. Там само.
20. *Андрєєва С. С.* Організація боротьби з чумою на запорозько – татарському прикордонні за часів Нової Січі. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http:// www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_ chuma.htm.
21. *Супотницкий М. В.* Где скрывается чума? – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.komarovskiy.net/gde - skryvaetsya - chuma - supotnickij - m - v. html
22. Державний архів Полтавської області, ф. 706, оп. 4, спр.64, арк. 79 зв.
23. ЦДІАК України, ф. 990. оп. 1, спр. 858, арк. 42.
24. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.в.).[Текст]: Т. 1 / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С. 194.
25. Там само. – С. 199.

Елена Замура

Православное население Переясловского– Бориспольской епархии в условиях распространения эпидемии чумы 1770 – 1771 гг.

В этой статье на основании данных церковного учета населения подсчитаны и проанализированы показатели естественного прироста православного населения в трех городках Переяславско – Бориспольской епархии накануне и во время эпидемии чумы 1770 – 1771 гг. Внимание акцентировано на особенностях влияния этого заболевания на жителей даного региона.

Ключевые слова: *метрическая книга, исповедная ведомость (роспись), возрастная группа, рождаемость, смертность, эпидемия, чума.*

Olena Zamura

The Pereiyslav – Borispol bishopric`s orthodox population during plague in 1770 – 1771.

In this article the data of fertility and mortality in three towns of Pereiyslav – Borispol bishopric before and during plague are calculated and analyzed. Attention is accented on the specific influ of disease on people in this region.

Key words: *register metric book, confession register, age group, fertility, mortality, epidemic, plague.*

УДК 314.37: 31– 35 (1–22) (477.53) “17”

Олександр Сакало (м. Полтава)

ТИПОЛОГІЯ І СТРУКТУРА РОДИН СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті на основі статистичних даних сповідних розписів п’ятнадцяти українських сіл Лубенського полку за період з 1758 по 1782 роки аналізується типологія і структура домогосподарств сільського духовенства Гетьманщини другої половини XVIII століття.

Ключові слова: *сільське духовенство, священик, диякон, паламар, псаломник, сповідний розпис, домогосподарство, нуклеарне домогосподарство, розширене домогосподарство, мультифокальне домогосподарство, покоління.*

Дана публікація є логічним продовженням і завершенням розвідки, з початком якої читачі могли ознайомитися у першому числі “Краєзнавства” за 2009 рік. Минулого разу ми поставили собі за мету дослідити населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. Натомість, у пропонованій статті ми проаналізуємо поколінний склад тих самих домогосподарств, а також, визначимо їхню типологію.

Одразу зауважимо, що, відповідно до усталеної точки зору, поняття “домогосподарство” (“двір”, “домова спільнота”) та “сім’я” (“родина”) використовуються нами як тотожні[1]. Також зазначимо, що типологізувати домогосподарства будемо за допомогою найбільш поширеної у сучасній історичній демографії класифікації сімейних домогосподарств британського історика П. Ласлетта, згідно якої всі родини розподілялися на три основних типи: нуклеарні, розширені та мультифокальні[2].

Нагадаємо, що нами було вивчене 81 домогосподарство представників сільського духовенства п’ятнадцяти сіл Лубенського полку за період з 1758 по 1782 рр. Основу джерельної бази дослідження становили сповідні розписи[3].

Отже, почнемо із аналізу поколінного складу домогосподарств.

Зазначимо, ця складова частина роботи є доволі важливою, оскільки без з’ясування даної проблеми неможливо аналізувати структуру і типологію родини. Ці два моменти напряму пов’язані один з одним, оскільки, зазвичай, чим менше поколінь живе в тій чи іншій родині, тим простіша її структура й, відповідно, більша ймовірність її приналежності до сімей нуклеарного (простого) типу. Навпаки, багатопоколінні домогосподарства, як правило, мають складну структуру та належать до сімей мультифокального типу. У своєму дослідженні спробуємо підтвердити, або спростувати цю широко розповсюджену тезу.

Як і під час аналізу населеності, почнемо з села Митченки Пирятинської першої сотні. Станом на 1758 р., одне з двох домогосподарств духовенства – родина священика Михайла Васильєва була двопоколінною[4]. Інша домова спільнота – сім’я паламаря Івана Афанасьєва складалася з представників трьох поколінь. У 1770 р. домогосподарство Михайла Васильєва, котре залишилося єдиною родиною духовенства, перетворилося на трипоколінне, оскільки в одного з його синів–Микити народилася донька Агафія[5]. Пізніше, на 1782 р., главою цієї сім’ї був Леонтій Михайловський, а саме домогосподарство знову стало двопоколінним[6]. Таким чином, духовенство Митченок було порівну представлено як двопоколінними, так і трипоколінними родинами.

Обидві сім’ї священників села Савинці – Андрія Михайлова та Григорія Михайлова, станом на 1758 р., були двопоколінні[7]. У 1770 р., разом зі збільшенням числа родин цієї категорії до трьох ускладнюється і сімейна структура. Так, домогосподарства ієрея Івана Яковлєва та паламаря Давида Грабовича були трипоколінними, а сім’я диякона Дем’яна Семенова об’єднувала представників двох поколінь[8] . У 1782 р. зафіксовані в селі священицькі родини, а їхнє число знову зменшилось до двох, були три поколінними[9]. Отже, у чотирьох випадках з сімох домогосподарства духовенства Савинців були трипоколінними.

У селі Грабарівка де, за даними 1758 р.,

мешкало аж п'ять родин духовенства: чотири складалися з двох поколінь й лише одна – сім'я паламаря Йосипа Кондратьєва була три поколінною[10]. До 1768 р. кількість домових спільнот зменшилася до трьох, з яких одна була двопоколінною, а дві – три поколінними[11]. На 1778 р. залишилося дві сім'ї – священика Лук'яна Федорова та вдови попаді Явдохи, які складалися з представників трьох поколінь[12]. Як бачимо, у Грабарівці, так само як і в Митченках число трипоколінніх домогосподарств було таким же як і число двопоколінних – по 5.

Таким чином, у селах Пирятинської першої сотні більшість домогосподарств – 11 (52,4%) з 21, були трипоколінними, а решта – 10 (47,6%) двопоколінними. Зовсім відсутні домогосподарства одинаків та чотирьохпоколінні сім'ї.

На території Яблунівської сотні була схожа ситуація. Так, у селі Золотухи в кожному з трьох аналізованих років зафіксовано лише по одному домогосподарству духовенства. У двох випадках (1765 і 1775 рр.) сім'ї були трипоколінні, а 1781-го р. число поколінь зменшилася до двох[13].

В селі Карпилівці ситуація була схожою: двічі структура родини була трипоколінна і одного разу двох. Відрізнялася лише динаміка змін: на 1758 р. у сім'ї проживало три покоління, а станом на 1768 р. – два. До 1778-го р. її структура знову розширилася й стала включати представників трьох поколінь[14].

Домогосподарство Антонія Голубовського – ієрея Свято-Миколаївської церкви с. Остапівки також змінювалося впродовж років. Зокрема, у 1765 р. його сім'я була трипоколінною, на 1770 р. перетворилася на двопоколінну і залишалася такою ще й у 1777 р.[15].

Отже, у п'яти випадках з дев'яти родини духовенства сіл Яблунівської сотні складалися з представників трьох поколінь (їхня частка, таким чином, дорівнювала 55,5%). Інші чотири домові спільноти були двопоколінними (44,5%). Одно та чотирипоколінних домогосподарств серед сімей духовних осіб, так само як і в попередньому випадку, не виявилося.

Родини духовенства сіл Городиської сотні розподілилися наступним чином. У Мелехах у 1765 р. всі чотири домогосподарства духовних осіб були двопоколінними. Через 10 років – у 1775 р., кількість подібних сімей скоротилася до трьох, але число поколінь у них не змінилося. Станом на 1782 р., дві з трьох домових спільнот були двопоколінними, а одна – родина священика Івана Славинського, складалася з представників трьох поколінь[16]. Тобто, абсолютна перевага була на боці двопоколінних домогосподарств, яких нараховувалося 9 (90%) з 10.

У селі Крутий Берег, згідно з даними за 1767 р., у двох священицьких родинах проживало по два покоління, а в одній – три. Станом на 1775 р., ситуація залишилася незмінною. Натомість, у 1782 р. джерела фіксують кардинальні зміни – два домогосподарства мали у своєму складі представників трьох поколінь й одна сім'я була двопоколінною[17]. Отже, в цьому селі перевага двопоколінних родин над трипоколінними була незначною: 5 (55,5%) проти 4 (44,6%), відповідно.

У Поставмуках, де загалом, згідно з даними 1767 р., проживало чотири священицькі родини, була одна домова спільнота, в якій мешкала лише одна особа – вдова попадя Марія. Зрозуміло, що це домогосподарство було однопоколінним. З інших трьох, одна сім'я була двопоколінною, а решта дві – трипоколінні. Станом на 1775 р., число домогосподарств духовних осіб зменшилося до двох, одне з яких являло собою двопоколінну сім'ю, інше – трипоколінну. У 1781 р. обидві родини духовенства Поставмук були три поколінними[18]. Отже, більшість була за трипоколінними домогосподарствами – їх нараховувалося 5 (62,5%). Дві домові спільноти (25,0%) були двопоколінними й одна (12,5%) складалася з представників лише одного покоління.

Загалом по сотні розподіл домогосподарств за поколінним складом був таким: 1 родина – однопоколінна (3,7%), 16 – двопоколінні (59,3%), 10 – трипоколінні (37,0%). Отже, ситуація на території Городиської сотні була відмінною ніж у перших двох – більшість була за двопоколінними сім'ями.

Далі розглянемо ситуацію в Курінській сотні. Так, станом на 1775 р., в селі Луговики проживали дві родини духовенства. Обидві вони мали двопоколінну структуру. За наступні два роки, станом на 1777 р., ситуація не змінилася: вони залишалися двопоколінними. Й лише у 1779 р. серед цієї категорії домових спільнот з'являється одна трипоколінна родина – домогосподарство священика Семена

Нестеровського. Інша сім'я – паламаря Кіндрата Іванова була двопоколінною[19] . Отже, у п'яти випадках з шести (83,3%) домогосподарства духовенства складалися з представників двох поколінь.

У селі Нехристівка до категорії родин духовних осіб відносилася лише сім'я ієрея Федора Петрова. Ця домова спільнота об'єднувала представників трьох поколінь. 1772-го р. вже родина священика Олександра Радкевича, котра, на той момент, також була єдиним домогосподарством духовенства в селі, складалася з двох поколінь. У 1779 р., вона розширилася і стала три поколінною[20].

У третьому селі цієї ж сотні – Сухоносівці, станом на 1766 р., було два священицьких домогосподарства: одне з яких – двопоколінне, а інше – трипоколінне. На 1775 р. у селі лишилася одна родина, яка за своєю структурою була трипоколінна. У 1781 р. вона вже складалася з двох поколінь[21].

Таким чином, з 13 домогосподарств духовенства сіл Курінської сотні 8 були двопоколінними (61,5%) і 5 – трипоколінними (38,5%).

Дещо відмінним від попередніх був поколінний розподіл домових спільнот духовенства сіл Роменської сотні. Так, в усіх трьох випадках: 1765, 1773 і 1778 рр. єдина сім'я духовної особи, що проживала у селі Бацмани (родина місцевого священика) мала трипоколінну структуру[22].

Домогосподарство священика села Сологубівка – 48-річного Юхима Іванова, за даними 1759 р., було трипоколінним. Через дев'ять років – станом на 1768 р., ця родина стала чотирипоколінною. З метою більш повного уявлення про структуру цієї великої родини, зобразимо її графічно за допомогою прийнятих в історичній демографії умовних позначень (див. рис. 1). Представником найстаршого покоління даної сім'ї була 73-річна вдова Пелагія – теща згадуваного вище ієрея. Він мав п'ятьох синів: Матвія (29 років, був одружений на 21-річній Агрипині), Федора (26 років, одружений на 19-річній Ганні), Хому (19 років), Олександра (14 років) та Максима (11 років). Подружжя старшого сина мало малолітню дитину – 1-річну Агрипину, котра, таким чином, доводилася правнучкою Пелагії. На 1777 р. це домогосподарство знову стало трипоколінним, оскільки померла вдова Пелагія[23].

У селі Ведмежому, станом на 1765 р., обидві родини духовних осіб були трипоколінними. У 1770 р. ситуація не змінилася – два домогосподарства духовенства так само були трипоколінними. За наступні два роки – до 1772 р., поколінний склад цих сімей також залишився сталим: обидві домові спільноти духовенства мали по три покоління[24].

Таким чином, серед проаналізованих нами домогосподарств сільського духовенства Роменської сотні (всього – 12), не виявилося жодної одно чи двопоколінної родини. У 11 випадках (91,7%) це були трипоколінні домові спільноти, а одного разу (8,3%) джерела зафіксували навіть чотирипоколінне домогосподарство.

Дослідивши структуру домогосподарств духовенства вибраних сіл, визначимо розподіл цих домових спільнот у відповідності до поколінного складу по полку загалом. Отже, з 81 родини духовенства сіл Лубенського полку лише одна сім'я (1,2%) була однопоколінною. 38 домогосподарств (46,9%) належали до категорії двопоколінних. Трипоколінних сімей було зафіксовано на три більше – 41 (50,7%). Чотирипоколінна родина, так само

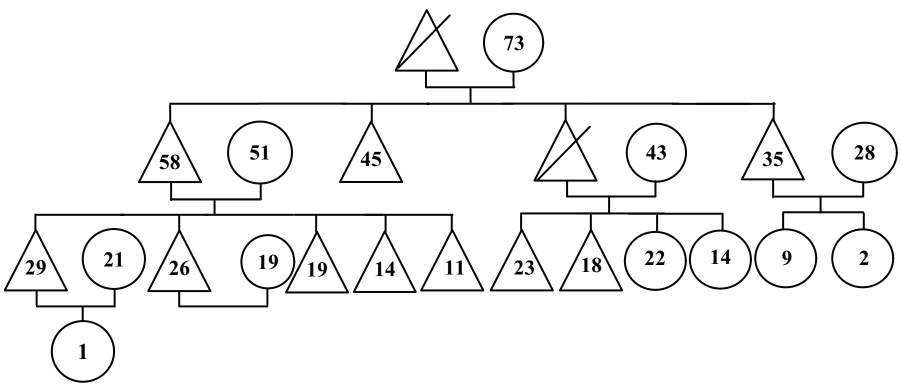

Рис. 1 Чотирипоколінне домогосподарство Юхима Іванова

як й однопоколінна, була знайдена лише одного разу (1,2%) (див. рис. 2).

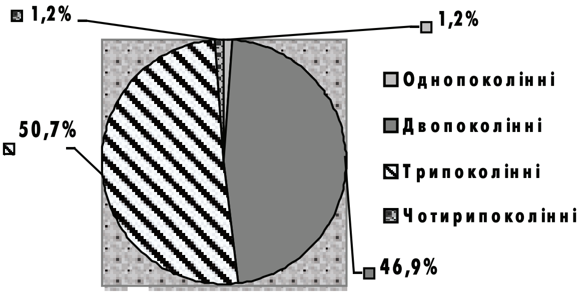

Рис. 2 Поколінний склад родин сільського духовенства Лубенського полку

Таким чином, проаналізувавши поколінний склад домогосподарств священно і церковнослужителів у вибраних селах Лубенського полку, доходимо висновку, що перевага належала дво й трипоколінним родинам, частка яких була доволі значною, а в сумі вони складали абсолютну більшість. Випадки існування більш складних або зовсім простих сімейних структур виявилися поодинокими.

Далі, спираючись на вивчення структури домогосподарств, перейдемо до визначення їхньої типології. Одразу зазначимо, що духовенство, як соціальна група, мало певні особливості, котрі безпосередньо впливали на формування структури домогосподарств: багатодітність, більша станова замкненість у порівнянні з іншими категоріями населення, особливості спадкування[25].

Отже, як пам'ятаємо, у с. Митченки, станом на 1758 р., було 2 родини духовенства, главами яких були: 56 - річний священик місцевої Свято-Ільїнської церкви Михайло Васильєв та 53 - річний паламар цієї ж церкви Іван Афанасьєв. Обидва домогосподарства, згідно з класифікацією П. Ласлетта, були мультифокальними, тобто складними. Станом на 1770 р., у селі лишилася одна священицька родина – ієрея Михайла Васильєва, яка за своїм типом залишалася складною. Сповідний розпис 1782 р. суттєвих змін у структурі цього домогосподарства так само не зафіксував, воно продовжувало залишатися мультифокальним. Як бачимо, впродовж усього досліджуваного нами періоду родини митченського духовенства залишалися мультифокальними.

Звернемо увагу на родину згадуваного вище священика Михайла Васильєва. Вона може слугувати прикладом класичного мультифокального домогосподарства. Глава сім'ї, який на 1770 р. досяг 68-літнього віку мав 58 -річну дружину Ірину та трьох синів: 33 -річного Леонтія, 32 -річного Микиту, 27 -річного Терентія. Старший син був неодруженим. Дружиною Микити була 25 -річна Параскева (дітей у них не було), а Терентія – 20 -річна Явдоха (в них була 2-річна донька Агафія). Спільно з ними проживала й сім'я 34-річного диякона Івана Миронова. Він був одружений на 30-річній Марії та мав двох дітей: 6-річного Івана і 3-річного Овдія (див. рис. 3).

Сповідний розпис села Савинці за 1758 р. свідчить про дві сім'ї духовенства, які також були мультифокальними. Домогосподарство ієрея, хоча й було відносно невеликим – 5 осіб, але теж вважається мультифокальним. О. Андрій, якому тоді виповнилося 64 роки, був одружений на 65-річній Ганні й у них було двоє дорослих дітей: Корнилій (22 років), який, у свою чергу, мав за дружину 18-річну

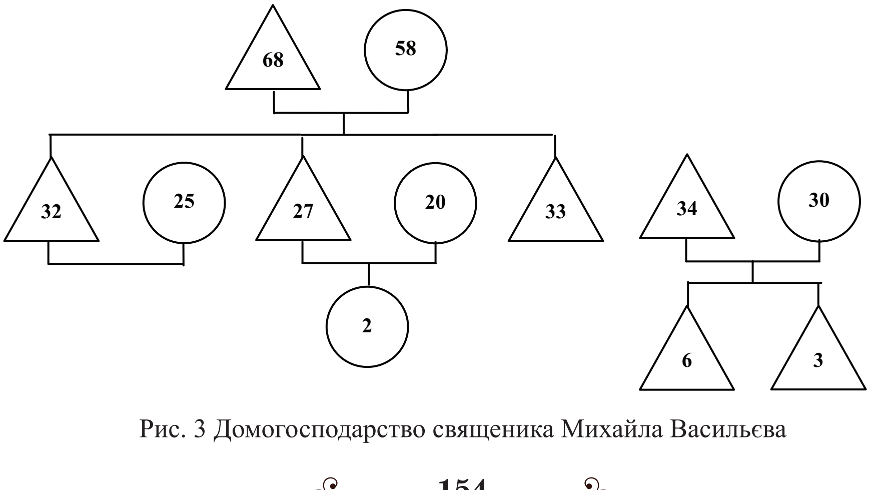

Рис. 3 Домогосподарство священика Михайла Васильєва

Феодосію, та Домнікія (18 років). Інше домогосподарство належало його рідному братові 48-річному Григорію. Як уже зазначалося вище, станом на 1770 р., число священицьких родин у цьому селі зросло до трьох, а у 1782 р. їх знову залишилося два. Однак, попри всі ці зміни, типологія домогосподарств залишалася сталою – усі вони були мультифокальними.

Отже, типологія родин священиків у Савинцях була такою ж як і в попередньому селі – всі вони були складними.

Як пам'ятаємо, найбільше домових спільнот кліриків зафіксував розпис 1758 р. у селі Грабарівка. Згідно з ним там було аж п'ять домогосподарств, господарями яких були представники сільського духовенства. Більшість із них – три, слід класифікувати як прості (нуклеарні). Це були сім'ї: диякона місцевої церкви архистратида Михайла Якима Васильєва (39 років), псаломника тієї ж церкви Якова Мусієва (60 років) та вдової попаді Явдохи Григорівни (45 років). Мультифокальні родини були репрезентовані двома сім'ями: священика Федора Данилова (40 років) та паламаря Йосипа Кіндратова (71 року). Упродовж десяти років кількість домогосподарств грабарівського духовенства скоротилася до трьох, а співвідношення простих і складних змінилося на користь останніх. Тепер одна сім'я була нуклеарною, а дві – мультифокальними. Нуклеарною була родина 30-річного паламаря Аврама (прізвище в описі не зафіксовано), а мультифокальними – домогосподарства згадуваних вище ієрея Федора Данилова (йому виповнилося 50 років) і попаді Явдохи (55 років). Прикладом простої родини може слугувати сім'я 39-річного диякона Якима Васильєва, яка складалася з трьох осіб – крім, власне, господаря до неї входили його 29-річна дружина Пелагія та їхня донька Софія (5 років) (див. рис. 4).

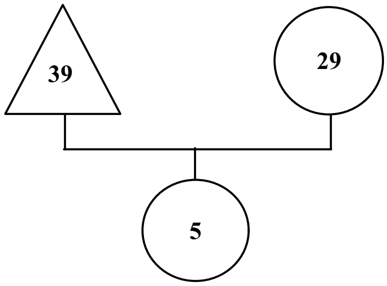

Рис. 4 Домогосподарство диякона Якима Васильєва

На 1778 р. кількість домогосподарств духовенства у Грабарівці знову зменшилася – до двох: священика вдівця Федора Данилова (60 років) та вдови попаді Явдохи Григорівни (64 років). Обидві родини на той час залишалися мультифокальними.

Отже, три проведені зрізи даних по домогосподарствах сільського духовенства Пирятинської першої сотні продемонстрували суттєве переважання складних (мультифокальних) родин над простими (нуклеарними). Так, Митченки і Савинці в усіх зафіксованих випадках (чотири і сім, відповідно) були представлені мултифокальними домовими спільнотами. У Грабарівці з 10 домогосподарств духовенства 4 (40,0%) були нуклеарними і 6 (60,0%) – мультифокальними. Загалом, складні сім'ї зустрічались у 17 випадках з 21 (80,9%), а прості – 4 рази (19,1%).

Розглянемо структуру домогосподарств духовних осіб у селах Яблунівської сотні. Як ми знаємо, у селі Золотухи, впродовж усього досліджуваного періоду (згідно даних за 1765, 1775 і 1781 рр.), єдиним домогосподарством духовенства була сім'я священика місцевої церкви архистратида Михайла Івана Андрєєва, який був главою цієї родини, зокрема, 1765-го р. Після його смерті, господарем двору стає його син Григорій. Так, у 1775 р. його домогосподарство нараховувало 11 мешканців і мало три незалежних одне від одного ядра (див. рис. 5). Перше ядро складав сам вдівець Григорій, який мав трьох дітей: Агафію (11 років), Ганну (9 років) і Петра (8 років). Друге ядро утворювала його служниця 49-річна вдова Матрона. У неї було двоє доньок: Анастасія (11 років) та Єфросинія (9 років). До третього ядра входило подружжя 24-річного паламаря Івана Іванова, який був одружений на 21-річній Олені й мав 3-річну доньку Анастасію. Також, у цьому домогосподарстві проживав неодружений диякон тієї ж церкви Іван Пирянський (25 років). Станом на 1781 р., главою родини продовжував залишатися Григорій Іванов, котрий досяг тоді 51-річного віку. Зауважимо, що в усіх трьох випадках дана сім'я була мультифокальною.

У Карпилівці, так само як й у Золотухах, знаходилося лише одне домогосподарство духовної особи – священика церкви Пресвятої Покрови, яким спочатку був Прокопій Петров (61 року), а після його смерті – його син Петро Прокопієв, який у 1768 р. досяг 35-річного

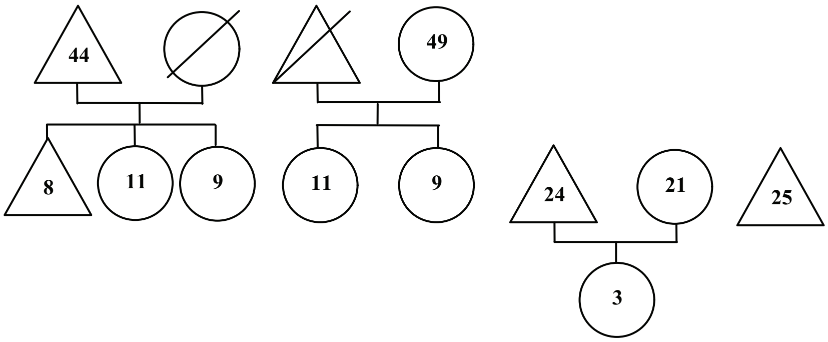

Рис. 5 Домогосподарство священика Григорія Іванова

віку. Станом на 1778 р., йому вже виповнилося 45 років, він був одружений на 39-річній Марії і мав шістьох дітей: Ірину (16 років), Андрія (13 років), Агафію (12 років), Марію (8 років), Івана (6 років) і Федора (2 років). Окрім них, у цьому домогосподарстві проживали: диякон Єфим Петров (23 років) разом із дружиною Вассою (22 років) і донькою Анастасією (2 років), а також, подружжя 41-річного паламаря Никифора Антонієва та 39-річної Зіновії. Аналіз джерел дозволяє класифікувати цю родину, впродовж усього досліджуваного періоду, як мультифокальну.

Сповідний розпис села Остапівки за 1765 р. засвідчує існування одного священицького домогосподарства – сім'ї 95 - річного о. Семена Гаврилова. Він був одружений на 85 - річній Меланії та мав дорослого сина Антонія (51 року), який був другим священиком цієї ж церкви. Дружиною Антонія була 51-річна Агафія й вони мали трьох дітей: 2 - річного сина Павла та двох доньок: 12 - річну Єфросинію і 5-річну Феодосією. До цього ж домогосподарства належали 38 - річний диякон тієї ж церкви Яков Житинський разом із дружиною Катериною (22 років) та двома синами: Мойсеєм (5 років) і Степаном (2 років). Отже, дана сім'я була мультифокальною. Наступні дані, що стосуються 1770 р., свідчать про те, що главою цієї родини, після смерті батьків, став Антоній Семенов, який досяг 55-річного віку. Структура ж домогосподарства залишилася складною. 1777-го р. досліджувана родина в цілому зберегла свою попередню структуру й продовжувала бути мультифокальною.

Таким чином, в усіх дев'яти випадках (100,0%) духовенство сіл Яблунівської сотні, на відміну від першої Пирятинської, було представлено складними мультифокальними домогосподарствами.

Для аналізу структури домогосподарств Городиської сотні нами були обрані три села: Мелехи, Поставмуки та Крутий Берег. Станом на 1765 р., у Мелехах проживало чотири родини духовних осіб. Вивчення їхньої структури засвідчило, що половина з них були нуклеарними. Наприклад, сім'я о. Кирила Данилевського складалася з чотирьох осіб: власне, господаря, його 23 - річної дружини Параскеви та двох доньок: 6 - річної Агафії і 2 - річної Уляни. Два інші домогосподарства були мультифокальними.

Упродовж наступних десяти років кількість домових спільнот духовенства скоротилася до трьох (згідно даних за 1775 р.). До нуклеарних домогосподарств ми віднесли родини: священика Кирила Данилевського (44 років) та паламаря Кирила Бабаша (46 років). Єдиною мультифокальною сім'єю була родина ще одного священика того ж приходу Івана Славінського (32 років). Через сім років (у 1782 р.) число домогосподарств залишилося тим самим (цікаво, що главами усіх трьох сімей були священики), проте їхній розподіл змінився на користь мультифокальних родин. До таких сімей ми віднесли два домогосподарства: священиків Івана Славінського (40 років) і Євтихія Топольського (57 років). Так, наприклад, у родині Євтихія Топольського крім господаря, який був вдівцем і мав трьох дітей: Степана (21 року), Агафію (19 років) та Марфу (17 років), проживали: диякон Наум Ігнатов (28 років) і подружжя паламаря Федора Герасимова (26 років) та Єфросинії (22 років).

Єдиним нуклеарними (простим) домогосподарством була родина священика Кирила Данилевського, якому вже виповнилося 50 років.

Отже, типологічно домогосподарства духовенства села Мелехи розподілилися порівну: у

п'яти випадках вони були класифіковані як нуклеарні й, також, у п'яти інших випадках – як мультифокальні.

У селі Поставмуки, згідно даних сповідного розпису за 1767 р., знаходилося чотири домогосподарства: священика місцевої церкви Пресвятої Покрови Омеляна Іванова (61 року), вдової попаді Марії Чапельської (41 року), диякона Івана Федорова (40 років), паламаря Івана Іванова (42 років). З цих домових спільнот дві нами були визначені як мультифокальні – родини Омеляна та Івана Іванових. Одна – як нуклеарна (вдової попаді Марії) й одна – як розширена. Главою розширеної сім'ї був 40 - річний диякон Іван Федоров. Він був одружений на 35 - річній Олені й мав трьох дітей: Леонтія (18 років), Івана (12 років) та Февронію (7 років). Разом із ними проживав псаломник тієї ж церкви 18 - річний Федір Степанов. Отже, ця родина була розширеною по бічній лінії.

Наступні дані, за 1775 р., вказують на скорочення кількості домогосподарств до двох. Одне з них – родина ієрея Севастяна Стефановича (35 років) було розширеним, оскільки до цієї ж сім'ї належали: теща Севастяна вдова попадя Марія (48 років) та диякон Леонтій Іванов (26 років).

Станом на 1781 р., число священицьких домогосподарств у цьому селі залишилося незмінним. Це були родини: священика Севастяна Стефановича, якому вже виповнилося 42 роки та паламаря Пилипа Семенова (46 років). Перша з названих родин була мультифокальною, а друга – розширеною. Зауважимо, що домогосподарство Пилипа Семенова було розширеним по висхідній лінії, оскільки його 64 - річна мати вдова Явдоха, яка проживала у родині сина вже не була главою сім'ї (див. рис. 6). Окрім них у домогосподарстві проживали: 34 - річна дружина Пилипа Ганна та їхні діти: 15 - річна Параскева, 7 - річний Григорій та 4 - річний Єфим.

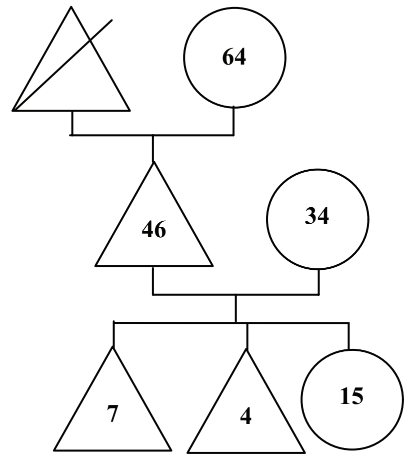

Рис. 6 Родина паламаря Пилипа Семенова

Таким чином, типологічний розподіл домогосподарств духовенства села Поставмуки засвідчив перевагу мультифокальних родин, котрих було чотири (50,0%), далі йшли розширені – три (37,5%), а потім нуклеарні – одна (12,5%). Загалом, частка складних сімей становила 87,5%. Характерною особливістю типології священицьких родин цього населеного пункту слід, на нашу думку, вважати існування розширених домових спільнот.

У селі Крутий Берег згідно даних 1767 р. знаходилося три домогосподарства духовенства. Два з них були нуклеарними, а саме: родина 58 - річного ієрея Василя Данилевського та сім'я 41 - річної вдови Агафії, старший син якої – 19 - річний Никифор Гаврилов був паламарем місцевої церкви. Мультифокальним домогосподарством виявилася родина 50-річної вдови попаді Федори Миронівни.

Сповідний розпис 1775 р. засвідчив, що родина священика Василя Данилевського, який тоді досяг 66-річного віку, продовжувала залишатися нуклеарною. Іншим простим домогосподарством була сім'я 34-річного диякона Олексія Матвєєва. Згадувана вище родина вдови Агафії (49 років), впродовж восьми років, що минули з попереднього розпису, еволюціонувала з нуклеарної у розширену. Спричинив подібну трансформацію структури цього домогосподарства шлюб старшого сина – паламаря Никифора Гаврилова, дружиною якого була 23-річна Параскева. Додамо, що у них вже народилася донька Акиліна, якій у 1775 р. виповнилося чотири роки.

Наступні спостереження, що датовані 1782 р., говорять про те, що загальна кількість домогосподарств духовенства у Крутому Березі залишилася незмінною й складала три домових спільноти. Зазначимо, що родини диякона Олексія Матвєєва (41 року) та вдови Агафії (57 років) типологічно залишилися незмінними, а саме: нуклеарною та розширеною, відповідно. На відміну від них, сім'я священика Василя Данилевського (73 років) стала мультифокальною, оскільки в структурі цієї домової спільноти утворилося друге повне ядро – подружжя сина священика Якова

Васильєва (30 років) та Наталії (23 років). Зазначимо, що на той час існувала практика, пов'язана із становою замкненістю духовенства, коли священицькі діти (сини, насамперед) одружувалися переважно на попівнах. У випадках смерті старого священика, у якого не було синів, а залишалася лише донька, здобувач цієї посади брав її за дружину й, тим самим, ставав на чолі домогосподарства, приймаючи на себе повне піклування про всю рідню покійного ієрея[26].

Отже, аналіз структури домогосподарств духовенства села Крутий Берег засвідчив перевагу серед цих домових спільнот простих (нуклеарних) родин над складними (розширеними та мультифокальними). Їхнє співвідношення було виражено таким чином: нуклеарні сім'ї – п'ять випадків (55,5%), розширені – два (22,25%), мультифокальні – два (22,25%) (складні сім'ї загалом – 44,5%).

Щодо загальних показників по домогосподарствам духовенства сіл Городиської сотні, то вони розподілилися таким чином: нуклеарні (прості) родини – 11 (40,7%), розширені – 5 (18,6%), мультифокальні – 11 (40,7%). Таким чином, частка складних родин становила 59,3%. Водночас, слід звернути увагу й на значну, порівняно з іншими сотнями, частку простих домогосподарств.

Далі перейдемо до розгляду домогосподарств духовенства сіл Курінської сотні: Луговиків, Нехристівки та Сухоносівки. Село Луговики у 1775 р. було представлено двома родинами духовенства: 37 - річного священика місцевої Свято-Успенської церкви Семена Нестеровського та 37 - річного паламаря тієї ж церкви Кіндрата Васильєва. Перше із названих домогосподарств було мультифокальним, друге – нуклеарним. Станом на 1777 р., ситуація не змінилася – сім'я Семена Нестеровського, який досяг 39-річного віку залишалася мультифокальною, а Кіндрата Васильєва (39 років) – нуклеарною. Типологічний розподіл, згідно з даними за 1779 р., також не змінився.

Таким чином, маємо рівну кількість – по 3 випадки (50,0%) нуклеарних та мультифокальних домогосподарств.

Для визначення типології родин духовенства села Нехристівки нами були використані сповідні розписи за 1765, 1772 та 1779 рр. Як пам'ятаємо, усі вони зафіксували в цьому селі лише одне домогосподарство. Так, у 1765 р. главою цієї сім'ї був 39 - річний священик Свято-Троїцької церкви Федір Петров. Він був одружений на 34-річній Варварі. В них було четверо дітей: Олександр (17 років), Іван (6 років), Катерина (11 років) та Марія (1 року). До цієї ж домової спільноти входили й батьки Федора – Петро Родіонов (79 років) та Варвара (62 років). Там же проживали: 25-річний диякон Василь Ільїн з дружиною 23-річною Тетяною та 2-річним сином Кирилом, та 32-річний паламар Кость Якимов з дружиною 24-річною Явдохою, 5-річною донькою Варварою та 2-річним сином Григорієм. Отже, структура даного домогосподарства була складною й включала в себе чотири повних ядра.

Станом на 1772 р., главою цієї родини став син померлого о. Федора Петрова о. Олександр Радкевич (24 років). Його дружиною була 19-річна Ганна. Подружжя мало 1-річну доньку Явдоху. З ними ж проживала й мати Олександра – вдова попадя Варвара (41 року) разом із молодшими дітьми: Іваном (12 років), Семеном (6 років), Катериною (18 років) та Марією (8 років). Також до складу сім'ї входило подружжя 42-річного диякона Гната Корнєєва та 34-річної Домнікії. У них було шестеро дітей: Павло (18 років), Іван (12 років), Матвій (5 років), Марія (13 років), Софія (1 року) та Марфа (1 року). Таким чином, змінилася лише структура – число ядер скоротилося до трьох: двох повних та одного неповного. За своїм типом домогосподарство залишилося мультифокальним.

За час, що пройшов до укладання третього взятого для аналізу сповідного розпису – 1779 р., в родині відбулися певні зміни. Господареві, о. Олександрові Радкевичу виповнився 31 рік, його дружині – 27 років, а старшій доньці Явдосі – 8 років. Також, у них народився син Лук'ян, якому на той час було вже 2 роки. У родині продовжувала проживати мати Олександра Варвара (48 років) разом із двома дітьми: Марією (15 років) та Семеном (13 років). Друге неповне (й третє загалом) ядро цього домогосподарства утворювала вдова диякона 32 - річна Марина. В неї було четверо дітей: Єфросинія (14 років), Олексій (12 років), Дорофій (8 років) та Марія (4 років). Отже, тип і структура сім'ї знову не змінилася. В усіх трьох випадках домогосподарства духовенства Нехристівки були мультифокальними.

Родини духовенства села Сухоносівки нами проаналізовано за сповідними розписами

1766, 1775 та 1781 рр. Як зазначалося вище, у 1766 р. в цьому селі мешкали дві родини духовенства: 34 - річного священика Святої великомучениці Параскеви о. Якова Максимовича та 37 - річного диякона Григорія Сидоренка. Перше з названих домогосподарств, за своїм типом було розширеним по висхідній лінії. Такого висновку ми дійшли врахувавши той факт, що разом із дружиною Якова, 23 - річною Уляною, та двома їхніми дітьми: 3 - річною Мариною та 1-річним Іллею у домогосподарстві проживала ще й його теща – 61 - річна вдова попадя Марія. Сім'я ж Григорія Сидоренка мала складнішу структуру й була мультифокальною.

Станом на 1775 р., джерело зафіксувало у Сухоносівці лише одну священицьку родину – о. Якова Максимовича (42 років). Цікаво, що на відміну від попереднього розпису, даний документ не виділяє родину диякона Григорія Сидоренка (46 років) як окреме домогосподарство, а включає її до складу домової спільноти Якова Максимовича. Таким чином, структура даного домогосподарства включала чотири повних ядра, а саме: подружжя названого Якова Максимовича та Уляни (32 років) та шлюбні пари: також згадуваного Якова Сидоренка та Агафії (43 років), псаломщика Івана Осипова (26 років) та Матрони (25 років), паламаря Івана Заруча (34 років) та Явдохи (29 років). Отже, маємо усі підстави стверджувати, що ця родина належала до домогосподарств мультифокального типу.

Згідно з даними за 1781 р., ситуація не змінилася – у Сухоносівці залишалося лише одне домогосподарство даної категорії. Щоправда, за шість останніх років у ньому відбулися певні зміни. Так, на чолі родини, після смерті чоловіка, тепер була попадя Уляна, яка досягла 38 - річного віку. Цікаво, що нового священика до приходу призначено не було й розпис укладав тимчасовий наглядач сільської церкви, ієреєй Дмитро Григорович, про що свідчить його підпис наприкінці документу[27]. Безумовно, змінилася й структура даного домогосподарства: тепер воно об'єднувало три ядра (два повних і одне неповне), але типологічно ця родина все одно залишалася мультифокальною (складною).

Таким чином, незважаючи на певні структурні зміни, тип домогосподарства залишався незмінним. У трьох, з чотирьох (75,0%), випадках родини духовенства Сухоносівки були мультифокальними, а в одному (25,0%) – розширеною.

Як підсумок, можемо констатувати, що за своєю структурою домогосподарства духовенства Курінської сотні розподілилися впродовж досліджуваного періоду таким чином: нуклеарні (прості) – 3 (23,1%), розширені – 1 (7,7%), мультифокальні – 9 (69,2%) (складні – 76,9%).

Останніми розглянемо домогосподарства сільського духовенства Роменської сотні. Як пам'ятаємо, для цього ми використали дані сповідних розписів трьох українських сіл: Ведмежого (1765, 1770, 1772 рр.), Сологубівки (1759, 1768, 1777) і Бацман (1765, 1773, 1778).

Насамперед, розглянемо родини духовенства села Ведмежого. Так, згідно з даними за 1765 р., у селі нараховувалося 2 домогосподарства, що належали духовним особам: 53-річному священику Свято-Покровської церкви Якиму Косяровському та 50-річній вдові попаді Ганні Герасимівні. Обидві сім'ї були мультифокальними. Перша складалася з чотирьох повних ядер: згадуваного Якима Косяровського та Параскеви (47 років), їхнього старшого сина Федора (32 років) та Ганни (29 років), дворового Федора Кравця (36 років) та Тетяни (32 років), дворового Микити Білика (30 років) та Єфросинії (26 років). Друга родина мала значно складнішу структуру, адже до складу цього домогосподарства входили сім повних та два неповних ядра. До повних ядер слід віднести подружжя: старшого сина попаді Ганни – Остапа (34 років) та його дружини Гликерії (30 років), диякона Павла Микитова (30 років) з дружиною Мариною (22 років), паламаря Мартина Григор'єва (42 років) з дружиною Оленою (40 років), дворових: Івана Григор'єва (72 років) та Марії (44 років), Григорія Іванова (40 років) та Ірини (34 років). Неповні ядра утворювали дві вдови: згадувана вище попадя Ганна (50 років) та Ірина (50 років).

Упродовж наступних п'яти років власниками цих домогосподарств залишилися ті ж самі особи: ієрей Яким Косяровський (досяг 58-річного віку) та вдова попадя Ганна (55 років). Й цього року обидві родини були мультифокальними. Проте їхня структура дещо спростилася. Так, наприклад, сім'я Якима Косяровського нараховувала вже не чотири, а три повних ядра. Перше утворювала шлюбна пара самого господаря двору та 52-річної Параскеви. Друге – подружжя їхнього

старшого сина Федора (37 років) та Ганни (34 років) (зазначимо, що вони мали п'ятьох дітей: 13-річну Марію, 11-річного Івана, 9-річну Дар'ю, 6-річну Євдоху та 5-річного Якова). Третє – подружжя їхнього другого сина Степана (24 років) та Єфросинії (21 року), які поки що не мали дітей.

Родина ж попаді Ганни цього року нараховувала чотири ядра: три повних і одне неповне. Повні ядра утворювали подружжя: її старшого сина Євстафія Яковлєва (39 років) та Гликерії (35 років), паламаря Мартина Григор'єва (47 років) та Олени (45 років), брата паламаря Федора (28 років) та Параскеви (21 року).

Дані за 1772 р. також свідчать про те, що у Ведмежому знаходилося два домогосподарства представників духовенства. Главою першого була вдова вже померлого на той час ієрея Якима Косяровського попадя Параскева (54 років). До складу цієї родини також входило подружжя її сина Степана (26 років) та Єфросинії (23 років), у яких за два роки до укладання розпису народився син Іван. Отже, дане домогосподарство було розширеним по низхідній лінії, оскільки главою сім'ї ще була представниця старшого покоління – вдова Параскева. Друге домогосподарство було мультифокальним. Главою цієї сім'ї була, як й два роки тому, 57-річна вдова попадя Ганна.

Таким чином, домогосподарства духовенства Ведмежого у п'яти випадках із шести були мультифокальними (83,3%), а одного разу – розширеним (16,7%). Отже, всі шість домових спільнот належали до групи складних сімей.

У селі Сологубівка, згідно з даними сповідного розпису за 1759 р., було лише одне домогосподарство духовенства – родина 48-річного священика Сологубівської церкви Різдва Пресвятої Богородиці Юхима Іванова. Він був одружений на 42 - річній Агафії й мав шістьох синів: Матвія (20 років), Івана (15 років), Семена (12 років), Хому (10 років), Олександра (5 років) та Марка (2 років). Загалом, ця сім'я складалася з восьми ядер, з яких два були неповними. Тобто, її слід класифікувати як мультифокальну.

Сповідний розпис 1768 р., в частині "Духовні та їхні домашні", подає інформацію про те ж саме домогосподарство священика Юхима Іванова, якому на той час виповнилося 58 років. Цього разу структура даної домової спільноти включала в себе шість ядер, чотири з яких були повними, а два – ні. Отже, й у цьому випадку названа родина була мультифокальною.

Дані наступної розвідки, що стосуються 1777 р., засвідчують, що ситуація з домогосподарствами духовенства у Сологубівці не змінилася: єдиною родиною цієї категорії продовжувала бути сім'я священика Юхима Іванова (67 років). Зазначимо, що цього року до складу даної домової спільноти входили вже сім повних ядер. Таким чином, можемо стверджувати, що сологубівські домогосподарства впродовж усього досліджуваного періоду залишалися мультифокальними.

Останніми розглянемо домогосподарства села Бацмани. Перші використані нами дані відносяться до 1765 р. й засвідчують наявність у даному селі однієї родини духовних осіб. Цією домовою спільнотою була родина 36-річного священика місцевої Свято-Успенської церкви о. Федора Савицького. Дружиною ієрея була 35-річна Параскева. Вони мали двох доньок: Феодосію (6 років) та Ганну (3 років). Разом із ними у домогосподарстві проживала його мати – 52 - річна вдова Мотрона. Також до складу цієї родини належало подружжя паламаря Федора Фроленка (62 років). З дружиною та Агафією (42 роки) у них було четверо дітей: 20 - річний Степан, 18 - річний Герасим (одружений на 17 - річній Ганні), 14-річний Федір і 5-річна Єфросинія. Крім того, в цьому домогосподарстві проживали чотири шлюбних пари дворових людей ієрея Федора Савицького разом із дітьми та 62-річна вдова Тетяна. Отже, ця родина належала до мультифокальних домогосподарств.

Через сім років – 1773 - го р., дана родина продовжувала залишатися мультифокальною. Так само, главою сім'ї був, тоді вже 44 - річний священик Федір Савицький, його дружина Параскева досягла 43 - річного віку, а дві доньки: Феодосія та Ганна мали, відповідно, по 14 та 11 років. Його матері – вдові Мотроні, на той час, виповнилося 59 років. У домогосподарстві також проживав диякон цієї ж церкви Влас Яковлєв (27 років) разом із дружиною Явдохою (24 років) та донькою Стефанидою (1 року). Окрім того, до складу родини входило подружжя 34-річного паламаря Тараса Павлова та 32 - річної Феодосії разом із 1-річним сином Власом, а також, псаломщик Оверкій Мойсеєв.

Для наступного зрізу даних нами був обраний 1778 р. Число домогосподарств за період

між розписами не змінилося. Єдиною родиною була сім'я о. Федора Савицького (49 років). Його дружина Параскева досягла 48-річного віку. Старша донька Феодосія пішла з родини, ймовірно її видали заміж. Другій доньці Ганні виповнилося 15 років. Бачимо, що п'ять років тому у Федора з Параскевою народився син Іван. Матері Федора – вдові Мотроні виповнилося 64 роки. Крім названих осіб, у домогосподарстві проживав 37 - річний Онуфрій Лесенко разом із 34 - річною дружиною Анастасією та 8 - річною донькою Марфою. Також до цієї домової спільноти належали три подружжя: 31 - річного диякона Кирила Петрова та 28 - річниої Анастасії (мали 4-річного сина Андрія), 45 - річного Прокопа Карпова та 30-річної Дар'ї (діти: 10 - річна Уляна та 6-річний Микола), 22 - річного паламаря Григорія Яковлєва та 20 - річної Варвари. У цій же родині проживала мати Григорія Яковлєва – вдова Стефанида (50 років). Отже, домогосподарство й надалі залишалося мультифокальним. Загалом, типологія домових спільнот у цьому селі була такою ж як і в інших селах цієї сотні.

Таким чином, аналіз даних у трьох селах Роменської сотні продемонстрував домінування, так само як і в Яблунівській сотні, складних домових спільнот, серед яких дві (16,7%) виявилися розширеними, а десять (83,3%) – мультифокальними. Домогосподарств нуклеарного типу джерела не зафіксували зовсім.

Підсумовуючи сказане в цій частині нашого дослідження, зазначимо наступне. В результаті вивчення джерел у п'ятнадцяти українських селах Лівобережжя нами було виявлено 81 домогосподарство, господарями яких були представники духовенства. Мінімальна кількість родин духовних осіб в одному селі станом на один рік складала одну сім'ю (Золотухи, Карпилівка, Остапівка, Нехристівка, Бацмани), максимальна – п'ять (Грабарівка, 1758 р.). У середньому щорічно в одному селі розташовувалося 1,8 домових спільнот духовенства. Загалом, упродовж усього досліджуваного періоду найменше домогосподарств духовних осіб зафіксовано у: Золотухах, Карпилівці, Остапівці, Нехристівці, Бацманах – по три. Найбільше – у Мелехах – десять. Зауважимо, що в усіх випадках у цих сім'ях родинні зв'язки носили патріархальний характер, тобто здійснювалися по батьківській лінії.

Розгляд поколінного складу домогосподарств духовенства засвідчив, що лише 1 (1,2%), з 81 родини, була однопоколінною, 38 домогосподарств (46,9%) належали до категорії двопоколінних, а 41(50,7%) до трипоколінних. Чотирипоколінна сім'я, так само як й однопоколінна, була зафіксована лише раз (1,2%). На нашу думку, за такого розподілу вести мову про переважання якогось одного типу домогосподарств, вочевидь, не можна, оскільки дво та трипоколінны домові спільноти були представлені майже порівну. Проте, додамо, що три та чотирипоколінні родини, маючи сумарно більше 50%, забезпечували, таким чином, перевагу складних сімей. Також, слід врахувати, що й значна частина двопоколінних домогосподарств належала до родин розширеного та мультифокального типів, а, отже, так само мала складну структуру.

Типологічна класифікація домогосподарств набула такого вигляду (див. табл. 1). У першій Пирятинській сотні виявилося 4 нуклеарних (20,0%) та 16 мультифокальних (80,0%) родин. У Яблунівській сотні усі 9 (100,0%) домогосподарств були мультифокальними. Городиська сотня налічувала 11 нуклеарних (40,7%), 5 розширених (18,6%) та 11 мультифокальних (40,7%) (складні – 59,3%) сімей. У Курінській сотні ми нарахували 3 нуклеарних (23,1%), 1 розширене (7,7%) та 9 мультифокальних (69,2%) (складні – 76,9%), а Роменській сотні 2 розширених (16,7%) і 10 мультифокальних (83,3%) (складні – 100,0%) домогосподарств. Загалом, вибрані для аналізу домові спільноти розподілилися таким чином: 18 були нуклеарними (22,2%), 8 розширеними (9,9%) та 55 мультифокальними (67,9%) (складні – 77,8%).

Таким чином, можемо стверджувати, що серед священицьких домогосподарств Лубенського полку переважали складні сім'ї, що значною мірою підтверджує тезу російського дослідника Б. Міронова про великі розміри родин духовенства на території імперії.

Таблиця 1

Типологія домогосподарств духовенства

Села	Нуклеарні		Розширені		Мультифокальні		Загалом	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Митченки	-		-		4	100,0	4	100,0
Савинці	-		-		7	100,0	7	100,0
Грабарівка	4		-		5		9	100,0
Мелехи	5	50,0			5	50,0	10	100,0
Поставмуки	1		3		4		8	100,0
Крутий Берег	5		2		2		9	100,0
Золотухи	-		-		3	100,0	3	100,0
Карпилівка	-		-		3	100,0	3	100,0
Остапівка	-		-		3	100,0	3	100,0
Луговики	3	50,0	-		3	50,0	6	100,0
Нехристівка	-		-		3	100,0	3	100,0
Сухоносівка	-		1	25,0	3	75,0	4	100,0
Ведмеже	-		1	16,7	5	83,3	6	100,0
Сологубівка	-		-		3	100,0	3	100,0
Бацмани	-		1	33,3	2	63,7	3	100,0
Загалом	18	22,2	8	9,9	55	67,9	81	100,0

Джерела та література

1. *Волошин Ю.* Населення домогосподарств "государевых малороссийских описных раскольничьих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1767–1769рр." // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.2. – С. 118.
2. Детальніше про дану класифікацію, а також історіографію цього питання див.: Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 132–157; Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. //http://www.dmo.econ.msu.ru/ pc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich. html; О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О. Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л. А. Пименовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 270–271; Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство: Наук. журнал. – Київ, 2008. – №1–4. – С. 168.
3. Детальніше про сповідні розписи див.: Миронов Б.Н. Исповедный и метрический учёт в имперской России // http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&lm=1&lc=art10; Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю

за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. - № 4. – С. 122 – 148; Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації". Книга 1. – К., 2009. – С. 379–386; Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / Історія релігій в Україні. Наук. щорічник . - Львів.: Логос, 2007. – Кн.1. – С. 781–785.
4. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
5. ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 255, арк. 1.
6. Там само, спр. 740, арк. 43.
7. Там само, спр. 20, арк. 21.
8. Там само, спр. 256, арк. 26.
9. Там само, спр. 742, арк. 33.
10. Там само, спр. 7, арк. 1.
11. Там само, спр. 202, арк. 1.
12. Там само, спр. 575, арк. 1.
13. Там само, спр. 59, арк. 1; спр. 411, арк. 1; спр. 706, арк. 44.
14. Там само, спр. 210, арк. 1; спр. 307, арк. 1; спр. 576, арк. 1.
15. Там само, спр. 74, арк. 1; спр. 255, арк. 34; спр. 544, арк. 49.
16. Там само, спр. 67, арк. 1; спр. 428, арк. 1; спр. 740, арк. 1.
17. Там само, спр. 150, арк. 1; спр. 417, арк. 1; спр. 738, арк. 13.
18. Там само, спр. 158, арк. 1; спр. 433, арк. 1; спр. 711, арк. 16.
19. Там само, спр. 426, арк. 1; спр. 543, арк. 10; спр. 632, арк. 19.
20. Там само, спр. 70, арк. 1; спр. 309, арк. 13; спр. 635, арк. 14.
21. Там само, спр. 106, арк. 1; спр. 531, арк. 1; спр. 713, арк. 35.
22. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф. 960, оп. 3, спр. 21, арк.27, 210, 325.
23. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 276, арк. 1, 80, 143.
24. Там само, спр. 184, арк. 157, 232, 269.
25. Детальніше про це див.: Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття // Краєзнавство: Наук. журнал. – Київ, 2009. - №1–2. – С. 188–189.
26. *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви: В 2-т. // http://www.kds.eparhia.ru/bibliot/istorserkvi/kartacev/oseripoisiicervi/tom2/nasstmestslyia/.
27. ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 713, арк. 46.

Александр Сакало

«Типология и структура семей сельского духовенства Лубенского полка во второй половине XVIII века»

В статье на основе статистических данных исповедных ведомостей пятнадцати украинских сёл Лубенского полка за период с 1758 по 1782 года анализируется типология и структура домохозяйств сельского духовенства Гетманщины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: *сельское духовенство, священник, дьякон, пономарь, псаломщик, исповедная ведомость, нуклеарное домохозяйство, расширенное домохозяйство, мультифокальное домохозяйство, поколение.*

Olexandr Sakalo

"Typology and structure of rural clergy's families of the Lubens`kyi regiment of the second half of 18th century"

In the article on the basis of statistical data of fifteen Ukrainian village's of the Lubens`kyi regiment confession registers from 1758 to 1782 years the typology and structure of Left-bank Ukraine of rural clergy's households of the second half of 18th century is analyzed.

Key words: *rural clergy, priest, deacon, (psalm-)reader, sexton, confession register, household, nuclear household, extended household, multiple household, generation.*

VIII
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94(477+470)"18":34(091)

Сергій Дегтярьов (м. Суми)

ІНСТИТУТ СТАНОВИХ ПРИСТАВІВ: ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати умови діяльності та повноваження таких поліцейських чиновників, як станові пристави, які функціонували з 1837 р. у повітах Російської імперії.

Ключові слова: *становий пристав, чиновник, губернія, повіт, поліцейська установа, земський суд.*

Різноманітні соціальні перетворення, ускладнення суспільних відносин, зміни в економічному житті у першій третині XIX ст. частково призвели й до ускладнення завдань держави у галузі місцевого управління. Незважаючи на те, що в цей час продовжували існувати основні державні інституції (адміністративні, поліцейські, судові, фінансові тощо), створені ще реформами 70-80 - х років XVIII ст., з'явилася також низка нових органів та посад. Говорячи про поліцейську сферу, це, перш за все, градоначальники, станові пристави. Останнім і присвячене пропоноване дослідження.

Поліцейські органи Російської імперії кінця XVIII - початку XX ст. не часто ставали предметом спеціальних наукових досліджень вчених істориків та правників. При цьому більшість робіт висвітлювали загальну історію поліції, мало торкаючись окремих проблемних питань діяльності цих органів чи їхніх чиновників. До подібних робіт відносяться праці визначних російських вчених кінця XIX - початку XX ст. Перш за все, це кількатомна робота М. В. Варадінова "История Министерства Внутренних Дел"[1], де автор, спираючись на багатий архівний матеріал, висвітлив загальні напрямки діяльності Міністерства внутрішніх справ Російської імперії першої половини XIX ст. При цьому він детально розглянув і роботу імперської поліції цього періоду. Незважаючи на великий обсяг даної праці, вона має виключно описовий характер і не висвітлює проблем функціонування поліцейських органів чи окремих їх чиновників. О. Д. Градовський, розглядаючи державні установи, торкнувся також структури й повноважень місцевої полі[2]. Окремо поліцейські установи зазначеного періоду досліджував вчений-правник Є. Анучін[3]. Радянський вчений М. П. Єрошкін, детально дослідивши систему державних установ царської та імперської Росії, поверхово торкнувся й історії поліцейських органів, окресливши основні напрями їхньої діяльності та коротко зупинившись на їх чиновницькому складі[4].

З кінця XX ст. вчені починають більш активно досліджувати різноманітні державні інституції Російської імперії, у тому числі присвячують свої роботи поліцейським установам та чиновникам, які виконували поліцейські функції. Це зокрема праці В. В. Дмитрієва[5], Б. Д. Ісєєва[6], О. В. Лазарєвої[7], М. Г. Любара[8], В. М. Петровського[9], О. О. Самойленко[10], Ф. Л. Севастьянова[11], О. В. Талдикіна[12], І. О. Тарасової[13], Ю. В. Тота[14], Ю. А. Холода[15] та інш. Проблематика робіт цих дослідників набагато ширша, ніж у їхніх попередників. Вони торкаються різних аспектів функціонування поліції на території Російської імперії в цілому чи в окремих регіонах, роблять спробу вивчити кадровий склад поліцейських органів тощо. Але залишається ще надто багато "білих плям" у вивченні історії поліцейських установ Російської імперії кінця XVIII - початку XX ст., особливо місцевих. Проблемним питанням у цьому контексті є дослідження чиновницького апарату цих органів - склад чиновників у таких установах, їхня професійна підготовка, якість виконання ними покладених обов'язків, забезпечення та умови праці і т.п. У даному випадку ми робимо спробу частково дослідити деякі з цих питань, вивчаючи функції станових приставів, які були представниками земської поліції у повіті і яким ми вже присвячували невеликі розвідки[16].

До 30-х років XIX ст. повіт був найнижчою адміністративно-поліцейською одиницею. Зростання населення у повітах, а

місцями й почастішання селянських хвилювань, зробили необхідним розподіл повітів на ще дрібніші територіальні поліцейські одиниці - стани. У кожний стан губернатор призначав від імені імператора безпосередніх виконавців наказів губернських та повітових посадовців та установ - станових приставів.

Посада станового пристава була введена Положенням про земську поліцію (1837)[17]. Вони були повноправними членами земських судів. В законі "О городских полициях, в Москве и других городах, кроме Петербурга" зазначалося, що в "городах заштатных, местечках и посадах, состоящих на городском положении, но не имеющих особой городской полиции, как в городах уездных, или тому подобной, полицейское управление принадлежит Заседателям местного Земского Суда, пребывающим в уезде под именем Становых Приставов"[18].

Станові пристави призначалися з місцевих дворян, які мали нерухому власність в цій губернії. Основні обов'язки станових приставів поділялися на виконавчі - це нагляд за точним виконанням законів і особливих розпоряджень уряду; та судово-поліцейські - це вживання заходів по припиненню виникаючих безпорядків і попередження їх відновлення в майбутньому[19].

Кількість та розмір станів, на які поділявся повіт, визначалися з огляду на площу самого повіту, населення та інші місцеві особливості. Будь-які зміни у розподілі на стани мало право здійснювати лише Міністерство внутрішніх справ з дозволу імператора і внаслідок відповідного подання з боку місцевого губернського керівництва. Подібні зміни були здійснені взимку 1861 р., коли в Харківській губернії три села Валківського повіту (Федорівка, Вертіївка та Варварівка), що належали дійсному статському раднику Ковалевському, були переведені з 2-го стану цього повіту до 1-го стану Харківського. Як виявилося, згідно з генеральним та спеціальним межуваннями, названі села повинні були адміністративно відноситися саме до Харківського повіту, але з невідомих причин були віднесені до 2-го стану Валківського. До того ж здійснювати управління у своїх володіннях поміщику Ковалевському було значно зручніше, коли б усі вони знаходилися в межах одного повіту (всі його володіння окрім названих сел і знаходилися у Харківському повіті)[20].

Постійним місцем перебування станового пристава був населений пункт (місто, посад, містечко чи селище), визначений губернським керівництвом у межах ввіреного стану та найбільш зручний для швидкого пересування по його території[21]. Такі поселення вважалися центрами кожного стану. Наприклад, у 1851 р. в Чернігівському повіті Чернігівської губернії центрами станів були містечко Седнів, села Горбів та Козел; у Городнянському – село Стара Рудня, посад Добрянка та містечко Ріпки; у Новозибківському – посади Климова та Злинка, містечко Новий Ропськ; у Конотопському – містечка Батурин, Красний Колядин та село Попівка тощо[22].

При кожному із станових приставів існували діловодства, що згодом оформилися як канцелярії. Виконуючи поліцейські функції, становий пристав спирався на т.зв. сільську виборну поліцію – сотських і десятських (серед державних та удільних селян), а також на вотчинну поліцію поміщиків[23]. Вони здійснювали нагляд за виконанням законів у сільських місцевостях повіту. Це були представники, як правило, місцевого населення, частіше професійно не підготовлені, а тому вони не дуже впливали на зростання ефективності при виконанні поліцейських функцій у повіті. Вже у липні 1839 р. імператором було затверджене положення Комітету Міністрів про дозвіл губернському керівництву призначати до канцелярій станових приставів писарів (т.зв. "письмоводителей"). Писарі отримували права державної служби, а їхня посада відносилася "по расписанию должностей гражданской службы к XIV классу, а по расписанию о пенсиях к IX разряду". Кожен становий пристав отримував 300 руб. на рік на канцелярські витрати та наймання писаря, який тепер саме з цих коштів і отримував свою платню, працюючи вже на постійній основі[24].

Обсяг роботи, який покладався на станових приставів був надзвичайно великий. Часто покладені функції вимагали від них спеціальної професійної підготовки, якої здебільшого не було. До цього також слід додати безвідповідальне ставлення до роботи з боку багатьох чиновників державних установ місцевого рівня, у тому числі й станових приставів.

На станового пристава покладалося завдання розслідувати ситуації, пов'язані з випадками неприродньої смерті людей у межах стану. Як правило це були вбивства, самогубства та

нещасні випадки. Пристав повинен був з'ясувати причину смерті та розслідувати справу, якщо виявлявся факт злочину. Неприродня смерть часто конфліктувала з релігією, оскільки ставилася під сумнів можливість поховання померлого на освяченому церковному кладовищі за християнським обрядом. Розслідуючи обставини смерті, пристав висловлював своє погодження чи заперечення щодо такого поховання. Наприклад, 4 листопада 1902 р. становий пристав 3-го стану Сумського повіту Харківської губернії, з'ясувавши умови смерті селянина с. Хотінь В.Шипіля, повідомив причта Успенської церкви цього села про те, що "приданию земле скоропостижно умершего крс. Хотени Власа Артемова Шипиля препятствий не имею"[25]. Це найбільш розповсюджена форма повідомлення священослужителям. Вона дуже спрощена самими приставами і може бути пов'язана з двома якісно різними чинниками:

1. Позитивний. Коли пристав, об'єктивно розслідуючи умови смерті, з'ясовував, що поховання особи за православним обрядом не потягне за собою конфлікту з церквою.

2. Негативний. Коли пристав, неякісно виконуючи свої обов'язки, здійснював фактично т.зв. відписку до церкви, що заперечень до поховання ніяких не має, не вдаючись у деталі смерті. У такому випадку з одного боку "авторитет професіонала" не викликав у священиків ніякого сумніву, а з іншого – родичі померлого також були задоволені таким рішенням представника влади, оскільки це захищало їх від пересудів односельців та сусідів про родича-самогубця або чогось подібного (навіть коли до цього були підстави).

Але були й такі випадки, коли становий пристав ретельно здійснював розслідування і так само викладав його результати у повідомленні до церковного причта. Пояснення могло включати інформацію про стан здоров'я померлого, соціальні та психологічні умови тощо і частіше за все були пов'язані з випадками самогубства. Наприклад, 25 червня 1907 р. пристав 3-го стану згадуваного Сумського повіту повідомляв причта Успенської церкви с.Хотінь про результати слідства стосовно самогубства селянина цього села В. Потапенка 44-х років. Заперечень щодо поховання селянина за християнським обрядом він не чинив, оскільки "произведенным дознанием обнаружено, что покойный болел тяжелыми болезнями и совершил это в припадке своего безвыходного положения"[26]. Такі пояснення завжди додавалися до метричних записів про смерть особи, умови якої розслідувалися поліцейським чиновником.

Розслідування таких смертей не могло проводитися на належному якісному рівні. Часто це було пов'язано навіть не з рівнем професійної підготовки пристава чи можливістю і бажанням його потрапити на місце трагедії, аби з'ясувати всі факти смерті. Об'єктивні причини смерті було важко з'ясувати, тому що померлого завжди намагалися поховати якнайшвидше. Практично в усіх випадках повідомлення пристава до церковного причта надсилалося або безпосередньо в день смерті людини, або ж на другий, максимум на третій, день. Часто за такий короткий час поліцейський фізично не міг якісно виконати всі потрібні слідчі дії.

Станові пристави також повинні були здійснювати контроль за ринковими цінами у межах ввіреного їм стану. З кожного населеного пункту їм надавалася відповідна інформація у вигляді рапортів. Наприклад, 16 лютого 1838 р. тисяцький слободи Юнаківка Сумського повіту І.Савченко звітував приставу 2-го стану цього ж повіту В.Є.Щьокін-Кротову про те, "какие существовали цены на базаре в слободе Юнаковке с 9-го по 16-е число февраля". При цьому до рапорту він долучав список з найменуванням товарів та цінами на них: мука житня, пшенична та гречана (4,8, 12 та 4 руб. відповідно за четверть "осми пудового весу"), крупа гречана (6,4 руб. за четверть), овес (1,6 руб. за четверть), сіно, сіль, мед, риба сушена, риба свіжа (тарань), свічки сальні, мило (30 коп., 2 руб., 12,8 руб., 4,8 руб., 3,6 руб., 13,5 руб., 10 руб. відповідно за пуд), дьоготь (5 руб. за відро), олія конопляна (6,4 руб. за відро), конопляна пенька (2,4 руб. за пуд)[27].

Під наглядом станового пристава також відбувалася передача маєтків, господарі яких не сплачували державні податки і недоїмки, під опіку. Збір інформації про таких господарів теж покладався на цих поліцейських чиновників. Так, на обліку у пристава 2-го стану Сумського повіту Харківської губернії у 1838 р. знаходився 21 маєток, взятий в опіку за борги державі[28].

Збір самих податків і недоїмок був однією з функцій приставів. Цей процес часто супроводжувався різними ускладненнями. Особи,

які заборгували кошти, часто ухилялися від їх сплати. При цьому вони інколи таємно змінювали місце проживання. У такому випадку станові пристави повинні були докласти максимальних зусиль, щоб встановити місце знаходження боржників. Для цього вони вели службове листування з поліцейськими установами інших регіонів, отримуючи від них відомості про наявність чи відсутність розшукуваних. Так, у 1841 р. Богодухівський земський суд повідомляв приставу 2-го стану Сумського повіту про те, що "штабс ротмистрши Любви Ловсиковой с коей следует взыскать недоимочные 102 руб. 30 5/7 коп. серебром деньги в здешнем уезде на жительстве нет"[29]. Коли боржника розшукували, йому вручалася повістка із зобов'язанням з'явитися у відповідному повітовому казначействі для сплати необхідної суми.

Незважаючи на те, що збір податків і недоїмок хоча й покладався на станових приставів, але вони особисто гроші у осіб не приймали. Кошти сплачувалися безпосередньо казначейству, яке надавало квитанцію про отримання коштів самому платнику, а той, у свою чергу, надавав її копію до канцелярії станового пристава. У квитанції чітко вказувалося, якими грошима і яка сума сплачувалася, на погашення яких податків і недоїмок спрямовувалися кошти. Так, у копії квитанції Сумського казначейства, наданій становому приставу, вказувалося, що поручик А. Савичев сплатив за своїх селян (1288 душ) "ассигнациями 50 р. медными 6 коп. золотом 255 р. серебром и платиною 782 р. 80 коп.", що у перерахунку на срібло становило 1059 руб. 75 2/7 коп. З цих коштів 541 руб. було сплачено як податок за другу половину 1840 р.; 343 руб. 52 коп. в рахунок винної повинності; 28 руб 1 коп. - пеня; 117 руб. 22 2/7 коп. в рахунок земської повинності[30].

Повітове казначейство зобов'язане було подавати до земського суду відомості про результати збирання податків. Якщо у межах того чи іншого стану виявлялося, що податки сплачуються незадовільно, то це розглядалося як неякісне виконання становим приставом своїх обов'язків. Земський справник у такому випадку надсилав приставу відповідне повідомлення-відношення, де робив йому зауваження, вважаючи, що "это произошло от того, что Вы мало об этом заботитесь". У такому повідомленні завжди містилося т.зв. "строгое предписание" на зразок - "предписываю Вам обратить все свое внимание... к столь важному Государственному интересу". При цьому пропонувалося вплинути на боржників "мерами убеждения и мерами законной строгости". Закінчувався такий документ погрозою, якщо ситуація по стягненню з власників-боржників податків і недоїмок не виправиться на краще, то про це буде повідомлено вищому керівництву (малися на увазі губернські власті)[31].

Якщо власник не мав змоги сплатити заборговані кошти, він подавав до канцелярії станового пристава відповідний відгук. У цьому документі вказувалася сума несплачених податків та пояснення, чому саме особа не може сплатити гроші. Наприклад, у 1841 р. дуже багато платників податків не змогли зробити це через неврожаї 1840 р. та підвищення цін на товари[32]. Було багато й інших, досить об'єктивних причин неспроможності сплачувати податки і недоїмки. Бувало, що маєток переходив частинами від одного власника до кількох різних осіб, а всі недоїмки, що накопичувалися (інколи за декілька років), значилися "на небольшом числе душ, которые не были переуступлены помещиком другим". Інші поміщики відпускали на волю значну кількість селян без землі, за яких до наступної ревізії повинні були сплачувати податки. При цьому траплялося, що поміщик помирав, а земля, де колись мешкали відпущені селяни, переходила до нових осіб. Деякі поміщики володіли поселеннями без дворових людей, а останні при цьому залишалися за ними приписаними; власник дворових людей помирав, не залишивши ніякого майна, а власник поселення відмовлявся від сплати недоїмок за них. Траплялося, що дворові люди, приписані до будинків чи іншого нерухомого майна, переходячи від одного власника до іншого, часто вибували з губернії у невідомому напрямку або помирали. Будинки також потрапляли до інших власників. А подушний податок за приписаних до цих маєтків дворових людей ніким не сплачувався і збільшував заборгованість державі[33]. Траплялося й злісне цілеспрямоване ухиляння від сплати державних податків.

Слід відмітити, що наявність реальних об'єктивних причин несплати власниками державних недоїмок не полегшувала виконання обов'язків становими приставами і часто не була підставою для їх виправдання перед керівництвом. І якщо попередження земського справника з вимогою прискорити станово-

му приставу збір недоїмок не давало позитивного результату, то поліцейське керівництво повіту, а інколи й губернії, вдавалося до більш суворих погроз. Так, у лютому 1841 р. земський справник Сумського повіту на вимогу харківського губернського стряпчого з кримінальних справ Я.Броховича звернувся до станового пристава 2-го стану Сумського повіту з наступною вимогою: "Строжайше предписываю вам по получении сего тот час принять срочные меры во взыскании таковой недоимки по вверенному вам стану и какое со стороны вашей будет происходить действие чрез каждые три дни доносить мне рапортом". За невиконання цього наказу справник погрожував приставу, що "преданы будете уголовному суду"[34].

Сам губернський стряпчий теж надіслав становому приставу спеціальне відношення з такими ж застереженнями - кримінальна відповідальність та усунення з посади. Слід зазначити, що станові пристави у таких випадках були не єдиними, до кого могли застосувати такі суворі заходи. Насправді земський справник отримував схоже відношення від свого губернського керівництва із застереженнями на зразок "ежели мною будет замечено с Вашей стороны кому либо послабление, ...или Ваша недеятельность, тогда во избежание собственной ответственности, должен буду представить о придании вас уголовному суду и отрешения от должности"[35]. Таким чином можна помітити, що губернський чиновник не лише чинив певний службовий тиск на земського справника (який у свою чергу тиснув на станових приставів), але й припускав можливість своєї відповідальності. Такі методи, як правило, давали певний позитивний результат. Наприклад, після таких суворих погроз становим приставом 2-го стану Сумського повіту протягом 5 березня - 15 травня 1841 р. було стягнуто з місцевих поміщиків недоїмок на загальну суму 11185 руб. 19 коп.[36]

Діяльність станових приставів також контролювалася губернаторами. Протягом 25 серпня – 10 жовтня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії проводилася ревізія державних установ в одинадцяти повітах. Об'єктом перевірки стали різні повітові органи влади й управління, у тому числі і земські суди, у складі яких окремо перевірялися підпорядковані їм станові пристави. Предметом ревізії стали стан справ у цих установах та якість виконання обов'язків, покладених на чиновників, які там працювали. Результати даної перевірки були викладені у т.зв. "замечаниях" начальника губернії, що додавалися до його указу. Цей документ дає змогу певною мірою оцінити рівень професіоналізму чиновників провінційних державних установ дореформених років, зокрема станових приставів, їхню старанність (або, навпаки, халатність) під час виконання своїх функцій.

Було виявлено неоднаковий стан справ у земських судах та підпорядкованих їм станах. Так, усі три стани Глухівського повіту знаходилися "в большом безпорядке". Особливе невдоволення висловлювалося роботою станового пристава 3-го стану. У Конотопському повіті становище було не краще. Ще під час попередньої ревізії начальник губернії визначив тутешнім становим приставам термін для виправлення занедбаного справочинства - до 1 січня 1859 р. Незважаючи на це, під час зазначеної перевірки 13 вересня 1859 р. зазначалося, що "дела старые находятся в прежнем положении – ни сколько не подвинуты к окончанию... Действия Становых Приставов относительно исполнения сказанного распоряжения Начальника Губернии ограничились очищением только двух сот бумаг; но уменьшение такого количества бумаг, тогда как их остается еще у Приставов неисполненных 500 слишком и при том на половину прежних лет, не привело станов в удовлетворительное состояние"[37].

Подібна ситуація склалася й у Городницькому повіті, де справи усіх трьох станових приставів були дуже занедбані, особливо у 1-му та 2-му станах. Так, у 1-му стані виробництво справ знаходилося "без всякого движения с 1855, 1857 и 1858 г.", а справочинство пристава 3-го стану ще в 1858 р. "найдено было запущенным; в 1859 году оно нисколько не исправлено". У Новозибківському повіті пристав 1-го стану виконував свої повноваження настільки неякісно, що був звільнений з посади ще до описуваної ревізії. На його місце був призначений чиновник Нехаєвський. Але на момент перевірки "дела и бумаги с 1854, 1855 годов и т.д." залишалися невирішеними. Незадоволеним залишився губернатор і результатами перевірки роботи пристава 1-го стану Суразького повіту, зокрема повільним вирішенням справ стосовно боргів поміщиці Лайкевичевої різним особам (на вирішення останніх губернатор надав приставу двотижневий термін). Усі три станових

пристави Мглинського повіту також показали низький професійний рівень і повільне виконання своїх обов'язків (велика кількість справ лежали без вирішення навіть з 1854 р.)[38].

В цілому у результаті перевірки було виявлено досить багато фактів неякісної роботи станових приставів. Пристави 2-го стану Кролевецького, 2-го стану Городницького, 3-го стану Суразького, 1-го стану Стародубського, 1-го й 2-го станів Новгород-Сіверського, 2-го стану Борзенського повітів за незадовільну роботу отримали офіційне зауваження від губернатора. Такі ж зауваження отримали помічники станових приставів, у віданні яких знаходилися посади Климове, Клинці та Млинка. Пристави 1-го й 3-го станів Конотопського, 2-го й 3-го станів Мглинського, 3-го стану Стародубського, 1-го й 3-го станів Городницького, 3-го стану Борзенського повітів "за явное невнимание к службе, накопление дел, особенную медленность и неправильные действия в делопроизводстве" отримали сувору догану. Пристави 1-го стану Ніжинського та 1-го стану Новозибківського повіту було наказано негайно виправити помічені під час ревізії недоліки стосовно ведення канцелярського порядку та у виробництві справ.

Незважаючи на чисельність випадків цілком чи частково незадовільної роботи станових приставів, начальником губернії були відмічені і випадки якісного виконання становими приставами своїх повноважень. Результатом стало те, що станові пристави 1-го й 3-го станів Кролевецького, 2-го й 3-го станів Новозибківського, 2-го стану Суразького, 2-го стану Стародубського, 3-го стану Новгород-Сіверського повітів та частні пристави заштатних міст Короп і Погар "за усердие и успешное делопроизводство" отримали "искреннюю благодарность"[39].

У 1862 р. в Російській імперії була проведена поліцейська реформа. Система правоохоронних органів зазнала змін. У деяких регіонах держави (як правило великих повітах) вводився додатковий стан. Наприклад, Сумський повіт Харківської губернії до реформи був поділений на два стани. В результаті реформи, у 1863 р. тут планувалося введення додаткового 3-го стану і, відповідно, додалася б посада 3-го станового пристава.

Існували досить об'єктивні причини введення 3-го стану в Сумському повіті. Полягали вони в тому, що два станових пристава фізично не могли ефективно виконувати свої функції. Річ у тім, що територія Сумського повіту мала велику площу - 2777,5 квадратних верст. До повіту входили 288 населених пунктів, у яких проживало понад 100 тисяч осіб обох статей. Сам повіт поділявся на 29 волостей, у яких основну масу населення складали вже звільнені від кріпосної залежності селяни[40]. Контролювати кріпосних селян було набагато легше, оскільки паралельно вони контролювалися ще й поміщиком-власником. Тепер же після реформи 1861 р. якість контролю за правопорушеннями та нагляду за виконанням законодавства серед селян суттєво знизилася. У рапорті Сумського повітового поліцейського управління начальнику Харківської губернії дійсному статському раднику графу О. К. Сіверсу за 1863 р. зазначено, що кожного року в повіті виникає до 1000 справ та близько 8000 паперів, що вимагають письмового виробництва станових приставів. Окрім цього щорічно в повіті стаються понад 100 різних пригод, що вимагають проведення дізнання на місцях також через станових приставів. Звичайно, такі дані говорили про неможливість лише двом становим приставам на такій значній території ефективно виконувати свої функції.

Слід також зазначити, що Сумський повіт у XIX ст. вважався досить потужним торговельним регіоном. Через нього проходили чотири важливі торгові шляхи, що з'єднували між собою т.зв. великоросійські, південні та західні губернії. Повіт також вважався одним з найбільш промислово розвинених у краї. Звичайно, це теж дуже ускладнювало роботу приставів. Велика кількість заробітчан з інших регіонів, які постійно перебували на території повіту, багато місцевих селян, які приходили до міст заробити грошей на підприємствах - всі ці категорії людей та їхня діяльність не могли ефективно контролюватися правоохоронцями, незважаючи навіть на ті тимчасові документи (т.зв. паспорти), що видавалися заробітчанам за місцем проживання та вимагали від них через деякий час (1 чи 2 роки) повернутися додому остаточно чи для отримання нового такого паспорта.

Введення 3-го стану в Сумському повіті могло стати явищем цілком позитивним. Новий стан дещо зменшив би велику професійну навантаженість, що лежала на 1-му та 2-му станах. З його введенням у повіті, в складі

1-го стану повинно було залишитися 69 населених пунктів, де проживали 27144 осіб; 2-го - 130 (34365 осіб); 3-го - 73 (45160 осіб). Після утворення додаткового адміністративно-поліцейського округу ефективність роботи поліцейських органів Сумського повіту могла значно зрости[41].

Виникнення додаткових станів в економічно активних і густонаселених регіонах певною мірою відігравало свою позитивну роль як для подальшого розвитку таких регіонів у цілому, так і для спокою людей, які їх населяли. В цілому, незважаючи на появу додаткових станів, у деяких повітах залишалися невирішеними наступні проблеми, характерні для багатьох державних установ того часу, в першу чергу місцевих:

- повільне пересування поліцейських посадових осіб при виконанні своїх функцій по територіях, що їм підпорядковувалися;
- недосконала паспортна система для селян, яка не дозволяла належним чином їх контролювати;
- низька професійна підготовка поліцейських кадрів, які складалися здебільшого не зі спеціально підготовлених людей, а з представників місцевих дрібних дворян тощо.

При пересуванні станового пристава з однієї місцевості повіту до іншої для розслідування справи, на нього часто чекали й інші проблеми. Це могло бути тривале очікування зміни коней на станціях. Весною чи восени поїздка ускладнювалася та ставала довшою з причини незадовільного стану доріг у повіті. А якщо це був час сезонних польових робіт, то для проведення дізнання чи слідства становий пристав був змушений шукати свідків за межами поселення в полі. У документі про ревізію установ Чернігівської губернії у 1859 р., який ми наводили вище, міститься подібний приклад. Пристав 2-го стану Борзенського повіту розслідував справу священиків Полонського та Кочерги, пов'язану з незаконною вирубкою дерева. У середині березня пристав повинен був на місці засвідчити факт вирубування, але "по случаю весны и разлива вод, встретил затруднение"[42].

В цілому на станових приставів покладалося широке коло різноманітних повноважень, які вони не завжди могли ефективно і якісно виконувати. Одним з основних недоліків, властивих інституту станових приставів була низька ефективність їхньої діяльності у вирішенні справ, спричинена двома основними причинами: перша пов'язана з низькою професійною підготовкою переважної більшості станових приставів; друга - з частою неможливістю своєчасно виконувати свої повноваження (це було пов'язано з багатьма чинниками - проблемами у пересуванні в межах стану, службовою халатністю тощо). Постійний контроль їхньої діяльності, здійснюваний з боку вищого керівництва, і жорсткі вимоги, що ставилися перед приставами були абсолютно необхідними, оскільки саме ці чиновники були представниками вищої поліцейської влади на рівні повіту і саме від них, великою мірою, залежав громадський спокій на цих територіях. Для того, щоб дати максимально об'єктивну оцінку діяльності станових приставів, слід детально дослідити не лише ті завдання, що на них покладалися, але й інші аспекти, пов'язані з цим інститутом. Зокрема спеціального вивчення потребує канцелярія приставів: її службовій склад, умови праці чиновників, порядок зносин з іншими установами тощо.

Джерела та література

1. *Варадинов Н.* История Министерства Внутренних Дел. В 8 кн. / Н.Варадинов. - СПб., 1858-1863.
2. *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. Часть III. Органы местного управления / А.Д.Градовский // Собрание сочинений А.Д.Градовского. - Т.IX. - СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. - С. 309-364.
3. *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях до последнего времени / Е.Анучин. - СПб., 1872. - 272 с.
4. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической революции (Учебное пособие) / Н.П.Ерошкин, Ю.В.Куликов, А.В.Чернов. - М., 1965. - 418 с.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П.Ерошкин. – М.: Изд-во "Выс-

шая школа", 1968. – 368 с.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П.Ерошкин. – М.: Изд-во "Высшая школа", 1968. – 368 с.

5. *Дмитрієв В.В.* Градоначальства півдня України в XIX - на початку XX ст. / В.В.Дмитрієв / 07.00.01: Дис. ...канд. істор. наук. - Сімферополь, 2002. - 219 с.
6. *Исеев Б.Д.* Деятельность полиции России в XVIII-XIX веках по профилактике преступлений: (Историко-правовой анализ) / Б.Д.Исеев / 12.00.01: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С.-Петерб. гуманит. ун-т профсоюзов. - СПб., 2004. - 18 с.
7. *Лазарева О.В.* Провинциальная полиция в конце XVIII - начале XX в.: (По материалам Пензенской губернии) / О.В.Лазарева / 07.00.02: Автореф. дис. ...канд. истор. наук: / Морд. гос. ун-т. - Саранск, 2000. - 16 с.
8. *Любар М.Г.* Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII - на початку XX ст.: (на матеріалах українських губерній) / М.Г.Любар / 12.00.01: Дис. ...канд. юрид. наук. - Харків, 2004. - 214.
9. *Петровський В.М.* Становлення та розвиток міської поліції у Російській імперії у другій половині XVIII - на початку XX ст. (на матеріалах Одеси) / В.М.Петровський / 12.00.01: Дис. ...канд. юрид. наук. - Одеса, 2007. - 189 с.
10. *Самойленко Е.А.* Киевская городская полиция в середине XIX - начале XX вв. / Е.А.Самойленко / 12.00.01: Дис. ...канд. юрид. наук. - Харьков, 2000. - 192 с.
11. *Севастьянов Ф.Л.* "Высшая полиция" в России в первой четверти XIX в.: Структура, кадры, основные направления деятельности / Ф.Л.Севастьянов / 07.00.02: Автореф. дис. ... канд. истор. наук / С.-Петерб. ун-т. - СПб., 1999. - 19 с.
12. *Талдыкин А.В.* Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII - первой половине XIX в. / А.В.Талдыкин / 12.00.01: Дис. ...канд. юрид. наук. - Харьков, 2000. - 182 с.
13. *Тарасова И.А.* Роль полиции в обеспечении благотворительной деятельности в дореволюционной России (XVIII - нач. XX в.): историко-правовой аспект / И. А. Тарасова / 12.00.01: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Юрид. ин-т МВД России. - М., 2001. - 25 с.
14. *Тот Ю.В.* Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX веке / Ю.В.Тот / 07.00.02: Автореф. дис. ... докт. истор. наук / С.-Петерб. гос. ун-т. - СПб., 2003. - 38 с.
15. *Холод Ю.А.* Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862-1905 рр. / Ю. А. Холод / 12.00.01: Дис. ...канд. юрид. наук. - Харків, 2002. - 209 с.
16. *Дегтярьов С.І.* Про введення 3-го стану в Сумському повіті Харківської губернії / С. І. Дегтярьов // Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету. 18-29 квітня 2005 року. – Суми, 2005. – С. 6-8; Дегтярьов С. І. До питання історії інститутів судових слідчих та станових приставів у Російській імперії / С.І.Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. - №14(94). – С. 45-49.
17. Высочайше утвержденное положение о земской полиции // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далее - ПСЗ-2). - Т.XII. - №10305.
18. Памятная книга полицейских законов для чинов городской полиции / Сост. В.Лукин. – Санкт-Петербург, 1856. – 214 с. - С. 3-4.
19. *Дегтярьов С.І.* До питання історії інститутів судових слідчих та станових приставів у Російській імперії / С. І. Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. - №14(94). – С. 45-49.
20. О перечислении из второго стана Валковского в первый стан Харьковского уезда деревень Федоровки, Вертеевки и Варваровки, для лучшего устройства волостного управления в сих имениях и для возстановления законной границы означенных уездов // ПСЗ-2. - Т.XXXVI. - №37739. - С. 611-612.
21. Высочайше утвержденное положение о земской полиции // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далее - ПСЗ-2). - Т.XII. - №10305. - С. 464.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.XII. Ч.2. Черниговская губерния. – СПб.: В Типографии Департамента Генерального Штаба, 1851. – 183 с. - С. 10-11.

23. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической революции (Учебное пособие) / Н.П.Ерошкин, Ю. В. Куликов, А. В. Чернов. - М., 1965. - 418 с. - С. 179.
24. О дозволении губернским начальствам определять к Становым Приставам Письмоводителей // ПСЗ-2. - Т.XIV. - №12571. - С. 642.
25. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.744, оп.1, спр.338, арк.287а.
26. Там само, спр.434, арк.294-294зв.
27. Там само, ф.755, оп.1, спр.1, арк.3-3зв.
28. Там само, арк.21-21зв.
29. Там само, спр.1а, арк.1.
30. Там само, арк.3-3зв.
31. Там само, арк.18-18зв.
32. Там само, арк.36.
33. *Варадинов Н.* История Министерства Внутренних Дел / Н.Варадинов. - Часть III, книга 2. - СПб.: В Типографии Министерства Внутренних Дел, 1862. - 746 с. - С. 565-566.
34. ДАСО, ф.755, оп.1, спр.1а, арк.39-39зв.
35. Там само, арк.40-40зв,41зв.
36. Там само, арк.60.
37. Там само, ф.557, оп.1, спр.1, арк.14зв, 17.
38. Там само, арк.18зв-20зв.
39. Там само, арк.22зв-23.
40. Там само, ф.579, оп.1, спр.7, 20 арк.
41. Там само, спр.178, арк.2-3.
42. Там само, ф.557, оп.1, спр.1, арк.16зв.

Сергей Дегтярев

Институт становых приставов: полномочия и проблемы функционирования.

В статье предпринята попытка проанализировать условия деятельности и полномочия таких полицейских чиновников, как становые приставы, которые функционировали с 1837 г. в уездах Российской империи.

Ключевые слова: *становой пристав, чиновник, губерния, уезд, полицейское учреждение, земский суд.*

Sergei Dehtyaryov

Stans Police Officers Institute: powers and problems of functioning.

The author made an attempt to analyze work conditions and powers of such officials as stans (an administrative-police unit) policemen, who were functioning since 1837 at povits of Russian Empire.

Key words: *stans police officer, official, huberniya, povit, police institute, zemsky court.*

УДК 621.223.5: 94(477.4) «18»

Олена Жам (м. Переяслав-Хмельницький)

ПАРОВІ БОРОШНОМЕЛЬНІ МЛИНИ БРОДСЬКИХ В МІСТІ КИЄВІ 2-Ї ПОЛ. ХІХ СТ.

У статті аналізується діяльність парових борошномельних млинів родини Бродських в м. Києві у 2-й пол. ХІХ ст.

Ключові слова: *млин, борошномельне виробництво, акціонерне товариство, Бродський, Київ.*

Борошномельне виробництво – одна з провідних галузей господарства м. Києва 2-ї пол. ХІХ ст. Переробку зерна в місті у досліджуваний період забезпечували різні види млинів: традиційні народні (кінні, водяні, вітряні) і великі промислові парові. Останні, у зв'язку з великою вартістю, належали заможнім промисловцям. Серед найбільших власників парових млинів столиці і загалом України 2-ї пол. ХІХ ст. були представники родини Бродських.

Рід Бродських походить від рабина Олександра Шора. Він жив наприкінці XVII ст. у Галичині: спершу в місті Жовкві неподалік Львова, пізніше в містечку Броди, в якому мешкало чимало євреїв. Через півтора століття правнук Олександра Шора, Марк (Меєр) Шор, переселився з австрійського містечка Броди до імперського міста Златополя Чигиринського повіту Київської губернії. Принагідно нащадок шановної рабинської родини змінив не лише місце проживання, а і прізвище – почав іменуватися Бродський. З того часу у документах щодо членів цієї родини зустрічається прізвище Бродські.

У родоначальника родини Бродських Меєра Шора-Бродського з дружиною Міріам було 5 синів: Ісаак, Зельман, Йосиф, Абрам, Ізраїль. Всі вони успішно займалися комерцією: були домовласниками, мали пивоварні і горілчані заводи, борошномельні підприємства, паперові фабрики, вугільні копальні, соляні промисли, пароплавні компанії, кредитні спілки, мали акції у київських міських товариствах трамвая, водогону, освітлення, каналізації, газового господарства.

Та найбільше доля усміхнулася Ізраїлеві Марковичу (Меєровичу) Бродському. Власну справу він розпочав у 23 роки. Його стартовим капіталом стала частка батьківської спадщини – 40 тис. крб. Для підприємницької діяльності він обрав перспективні на той час галузі – цукробурякову і борошномельну. У 1846 р. він заснував своє перше підприємство. Це був цукрово-рафінадний завод у с. Лебедин неподалік Златополя. Згодом у нього було вже 4 великі підприємства і одне орендоване. З часом йому стало тісно у провінційному Златополі і він переїхав до Одеси, де прожив 5 років. Проте, це місто не стало остаточним пристанищем заповзятого підприємця. Весь час його не полишає думка переселитися до Києва, який на той час був найбільшим промисловим і торговим центром України.

В цей час, згідно із постановою 1858 р., право мешкати в Києві з-поміж євреїв мали лише купці 1-ї гільдії, тобто ділки, що сформували 100-тисячний капітал. Таких у всьому Києві нараховувалось на кінець ХІХ ст. 372 особи та 340 купців 2-ї гільдії. Іншим дозволялося перебувати в місті не більше трьох днів (за винятком часу проведення ярмарків) і в спеціально відведених місцях. З огляду на це, у грудні 1865 р. Ізраїль Маркович Бродський, який в той час ще мешкав в Одесі, подав прохання про зарахування його до київських купців. За кілька місяців його клопотання було задоволене. На початку 1866 р. Ізраїль Меєрович Бродський разом з дружиною Хаєю і сімома дітьми (4 сини і 3 дочки) переселився до Києва.

Уже з перших днів свого перебування у місті Ізраїль Маркович Бродський став одним з найвпливовіших київських підприємців. За кількістю сукупних прибутків він займав 42 місце серед мешканців Києва, а його сини Лазар Бродський відповідно 30 місце, Лев Бродський – 1449 (для порівняння: відомий підприємець Микола Терещенко – 16).

Політичний і громадський діяч, міністр фінансів Сергій Вітте підкреслював, що Ізраїль Бродський був одним із основних капіталістів всього Південно-Західного краю.

Вітте особисто був знайомий із підприємцем, добре його знав, і згодом писав про нього: «Це був на вид дуже поважний старий, що зовні нагадував собою біблійного патріарха. Він був надзвичайний багатій. Мені випадало з ним неодноразово розмовляти, вести суто ділові розмови, і завжди він справляв на мене враження людини напрочуд розумної, але майже зовсім неосвіченої»[1].

«Колокол» Герцена на початку 1860 р. розповідав про багатія Бродського, який повернувшись з-закордону привіз з собою багато фальшивих асигнацій і поширював їх[2]. Вітте також згадував у своїх спогадах, що Бродський розбагатів під час Кримської війни на підробці кредитних білетів. Як би там не було насправді, очевидно одне – отримані кошти підприємець вдало провернув вклавши у перспективні цукрове і борошномельне виробництва і в результаті значно збільшив вкладені кошти.

Найбільших успіхів Л. М. Бродський досяг у цукровій і борошномельній промисловості. Його діяльність у галузі цукроваріння вже була предметом досліджень окремих вчених. Натомість борошномельні заклади цього підприємця досі лишаються такими, що не отримали належної уваги дослідників, тоді як саме вони були найпотужнішими млинарськими підприємствами губернського міста і загалом України у 2-й пол. XIX ст., а паровий борошномельний млин, розміщений в Києві на Подолі, - взагалі найкращим зернопереробним закладом Російської імперії.

Перше борошномельне підприємство Л. М. Бродський придбав у 1870 р. у спадкоємців київського купця А. Глезера. Це був перший у Києві, і загалом в Україні, паровий борошномельний млин, що почав діяти ще у 1857 році. Його заснував німецький купець 1-ї гільдії Андрій (Анс) Глезер разом із товаришами-компанйонами Гауптом і Вольнером. Підприємство так і називалося «Глезер і К». Млин підприємці побудували на дачі А. Глезера в Подільській частині Києва на Кирилівській вулиці, між Михайлівською і Набережною вулицями, недалеко від Дніпра.

Починалося все з того, що у 1856 р. Андрій Глезер подав у будівельну і дорожню Компанію прохання на побудову в Києві на власній землі першого парового борошномельного млина для виготовлення «звичайного і крупчастого борошна». Отримавши необхідний дозвіл, купець відразу приступив до спорудження підприємства. За один рік цей млин був збудований наполовину, наступного 1857 року – будівництво остаточно завершене. Правда, для цього йому довелося взяти позику в Приказі «Общественного призрения», заставивши вже збудовані будівлі. Згідно 386 пункту 1 тому XIII уставу «Приказа общественного призрения» прикази приймаючи під заставу будь-які будівлі, видавали позики у сумі ½ від вартості матеріалів, які не згорають. Такі матеріали на млині були оцінені Думою на суму 6 633 006 крб. Відповідно Глезер міг взяти позику у розмірі половини цієї суми. В процесі добудови підприємства міська поліція висунула забудовнику ряд вимог: складське приміщення для зберігання палива (переважно дрова) розміщене на березі Дніпра біля пристані мало утримуватися в постійному порядку; вивантаження палива і завантаження борошна не повинна заважати судоплавству; будівлі не повинні близько розташовуватися біля пристані[3].

У 1856 р., задовго до закінчення будівельних робіт, завбачливий купець виписав аж із Варшави основні парові двигуни і зернопереробні машини відомого на той час підприємства «Морица і Зейделя»[4].

По завершенню будівництва, А. Глезер звернувся до міської Думи з проханням надати йому 10-річний привілей на виключне право користування паровим борошномельним закладом в Києві і просив міську владу нікому в цей час не видавати дозволів на побудову аналогічних підприємств. Але отримав відмову, на підставі т. XI кн. I розділу 3 глави I, в зв'язку з тим, що парові млини не належали до нових винаходів, які давали право на винятковий привілей.

Насолодитися сповна прибутками від свого парового млина А. Глезеру не вдалося. Невдовзі він помер. Після смерті засновника спадкоємці пересварилися між собою, і справи підприємства погіршилися. Відновилося підприємство лише після того, як заклад перейшов в руки Ізраїля Марковича Бродського – родоначальника головної гілки родини «цукрових королів».

У квітні 1870 р. спадкоємниця А. Глезера - прусська піддана Амалія Федорівна Шедель - продала київському купцю 1-ї гільдії Ізраїлю Марковичу Бродському паровий борошномельний млин в Подільській частині Києва всього за 21 500 крб. Причиною продажу млина стали борги власниці. За два роки до цього,

літом 1868 р., Амалія Федорівна зайняла у полковниці Палагеї Милованової 13 525 крб. Згодом на заборговану суму наросли чималі відсотки. Виплатити борг Шедель не змогла, тому змушена була виставити на продаж млин[5].

Ізраїль Меєрович Бродський проводив широку благодійну діяльність. Зокрема, у 1885 р. він збудував Єврейську безкоштовну лікарню на 100 ліжок на Лук'янівці (нині тут розміщується Київська обласна лікарня), Єврейське ремісниче училище, хоральну синагогу, купецьку молитовню, санаторій для хворих на туберкульоз в селищі Пуща-Водиця, зробив пожертви на будівництво Театру оперети, Подільської жіночої гімназії, Бессарабського ринку, Бактеріологічного інституту у Протасовому Яру. Завдяки приватній ініціативі київських підприємців і, зокрема, Бродського, які дбали і про користь для розвитку та вдосконалення власних виробництв і про державні інтереси, побачили світ чимало промислових підприємств, наукових, освітніх, медичних закладів та установ.

Досягли успіху в сімейному бізнесі і сини Ізраїля Бродського – Лазар і Лев. Це третє покоління відомого роду промисловців. Наприкінці XIX ст. вони володіли 17 підприємствами у різних сферах виробництва та шістьма акціонерними товариствами на Київщині, Чернігівщині, Одещині, Полтавщині, Поділлі і Курщині. Обидва брати успадкували від батька підприємницьку жилку. Але все ж більш успішнішим був Лазар.

Народився Лазар Ізраїлович Бродський 24. 08. 1848 року у м. Златополь Чигиринського повіту Київської губернії. Більшу частину свого життя провів в Києві. Його особняк знаходився на вулиці Інститутській, 12 (брат Лев Ізраїлович Бродський мешкав на вул. Липська, 9). В історію Лазар Бродський увійшов як уславлений київський мільйонер і філантроп. В основному відомий як цукрозаводчик, хоча не менш вдало займався і борошномельним виробництвом. Лазар очолював величезний цукровий синдикат, який контролював мало не чверть усього виробництва цукру Російської імперії. Його характеризували як енергійного і розумного підприємця. Він враховував всі фактори. На своїх підприємствах застосовував новітнє обладнання і технології. Слідкував за винахідництвом. Його підприємства славилися гарними побутовими умовами. Для робітників надавалося зручне житло, до їх послуг були лікарні при заводах, дешеві продмаги і чайні, безкоштовні читальні, дитячі садки при закладах. Наприклад, в параграфі № 17 Правил внутрішнього розпорядку для робітників Товариства Київського парового борошномельного млина зазначено: «у випадку хвороби, робітник, окрім лікування за рахунок млина, буде отримувати допомогу в розмірі ½ заробітку впродовж перших 3-х днів за рахунок млина, а за наступний період лікування, до 26 тижнів, від Лікарняної Каси, що діє на млині»[6].

Один з парових млинів Л.І. Бродського, згадується у збірнику свідчень по Київській губернії за 1887 р. Млин, побудований у 1862 р., знаходився на Набережній Дніпра у Подільській частині Києва. Вибір місця для спорудження зернопереробного підприємства був логічно обґрунтований і глибоко продуманий. Починаючи з 2-ї пол. XIX ст. прибережна частина Подолу почала формуватися як виробничо-торговий, складський район Києва, який безпосередньо обслуговувався Дніпром як транспортним шляхом Періодична підтоплюваність прибережних територій не дозволяла розміщення жилих будівель в межах кварталів, розміщених вздовж узбережжя. Натомість, наявність достатнього місця для спорудження річкових пристаней, дозволило розвивати переробну промисловість, яка, в основному спеціалізувалася на переробці деревини і зернових продуктів. Ці обставини стали визначальними для розміщення на прибережних ділянках Подолу парових борошномельних закладів, які потребували великих об'ємів зерна і палива. Лише у 1880-х роках з виникненням залізничного господарства подальше формування виробничо-складських ділянок перемістилось з прибережної частини до привокзальних територій. Для зв'язку Дніпра із залізницею було прокладено окрему залізничну гілку і побудовано Петрівсько-Куренівську залізничну товарну станцію.

Паровий борошномельний млин Лазаря Бродського на Подолі був досить потужним підприємством. Про це свідчить наявність на ньому великої кількості зернопереробних машин, різних за технологічними параметрами. Зокрема, діяли комбіновані постави для помелу: 4 жорнові камені, 10 залізних вальців для подрібнення зерна, 10 фарфорових. У 1885 р. було добавлено ще 3 залізні вальцеві станки. Працював заклад безперервно цілий рік. Переробляли на млині щороку 437 000 пудів

пшениці і 17 400 пудів жита. Пшеничне борошно збувалося в Чернігів, Могилевську губернію, в населені пункти вверх по ріках Дніпро і Прип'ять, в навколишніх містах. Все житнє борошно («сіянка» і «разове») та висівки збувалися на місці. Працювало на підприємстві 38 робітників: 34 – чоловіки, 4 – жінки. На паливо щороку використовувалося 764 саж дров по 20 крб. за саж, які надходили із Київської пристані[7]. Працювало на млині у 1887 р. 48 робітників, з яких: 1 мельник (150 крб.), 1 помічник мельника (75 крб.), 1 машиніст (80 крб.), 1 помічник машиніста (25 крб.), 6 робітників на вальцевих станках (13 - 17 крб.), 2 кочегари (15 крб. і продукти), 1 коваль (25 крб.), 1 «молотобійник» (12 крб.), 4 «борошномели» поденні (60 коп. в день), 16 чорноробочих (60 коп. на тиждень), 5 вантажників на складах (60-70 коп. на тиждень, квартира і продукти). Млин працював цілодобово. Святкових було 9 днів на рік: Різдво (2 дні), Великдень (3 дні), Трійця (3 дні), Новий рік (1 день). Приміщення млина кам'яне, просторе, світле, всі небезпечні механізми огороджені. Переробляв заклад лише пшеницю. У робітників були розрахункові книги. Планувалося облаштувати пристрій для подачі зерна і борошна. Це мало полегшити роботу вантажників і їх можна буде тримати менше[8]. У 1890 р. підприємство працювало 10 місяців на рік. Місяць заклад знаходився на щорічному ремонті. В цей час робітники отримували звичайну заробітну плату. Святкових днів добавилося: на Різдво давалося три дні замість двох, додалося свято Хрещення (1 день). Як і раніше неділя була вихідним днем. Не вихід в інші дні на роботу карався штрафом – вираховувався денний заробіток за день прогулу[9].

У 1888 р. на території свого маєтку Лазарь Ізраїлович Бродський побудував ще один паровий борошномельний млин. Це була одна з найбільших в регіоні борошномельна фабрика, яка за добу переробляла 23 000 пуд. зерна, або майже половину продукції всіх інших млинів Києва. У 1890 р. на млині зайнято було 26 робітників. Три парові машини приводили в рух 27 вальцевих станків. Підприємство розміщувалося у двох кам'яних будівлях. Вартість річного виробництва перевищувала 600 тис. крб. Борошно збувалося у Києві, Петербурзі, Варшаві, Ризі[10]. Але підприємство проіснувало лише 3 роки. Восени 1891 р. цей млин згорів від необережного поводження з вогнем і нехтування правилами безпеки. Внаслідок спалаху на двигуні сталася пожежа, яка перетворила будівлю на купу попелу. Пожежею нанесено збитків на суму 400 000 крб., не враховуючи згорілого хліба[11]. Проте відразу, наприкінці 1891 року, Лазарь Бродський отримав дозвіл Губернського Правління на відновлення млина[12]. Довелося все розпочинати з початку. Щоб прискорити відбудову підприємства Лазар Бродський організував Товариство Київського парового борошномельного млина, засновником якого став сам Лазар Ізраїлович разом з братом Львом і зятем Юлієм Дрейфус-Бродським. Для полегшення представництва в цій компанії опинився князь В'ячеслав Тенішев. На той час в Києві діяло 341 торгових будинків і акціонерних товариств. Товариство Київського борошномельного млина Бродських стало першим у борошномельній галузі.

У 1892 р. київські купці 1-ї гільдії Лазарь і Лев Ізраїловичі Бродські спільно з князем Вячеславом Миколайовичем Тенішевим і громадянином Юлієм Самойловичем Швейцарським подали в Міністерство Фінансів проект уставу акціонерного товариства з однойменною назвою: «Товариства Київського борошномельного млина». Мета створення товариства – виготовлення борошномельних продуктів і торгівля ними в середині Російської імперії і закордоном. Початковий капітал товариства нараховував 2,5 млн. крб. Окрім цього було випущено 1 тис. іменних акцій вартістю 1 тис. крб. кожна, всього на суму 1 млн. крб. Таким чином загальна сума уставного капіталу склала 3,5 млн. крб. Розмістити млин акціонерного товариства планувалося в маєтку Лазаря Ізраїловича Бродського на місці згорілого у 1891 р. борошномельного підприємства[13].

Товариство Київського парового борошномельного млина офіційно було засноване 22 вересня 1893 року. Директором-розпорядником Товариства борошномельного парового млина став Лазарь Ізраїлович Бродський. Основний капітал товариства нараховував 1 500 000 крб. Правління товариства знаходилося в Києві на вул. Олександрівській, 49, а сам млин розміщувався за адресою – Ігорівський провулок, 16[14]. Проте окремі джерела згадують іншу адресу розташування цього підприємства – Ігорівський провулок, 15[15].

Млин Бродського не мав собі рівних в Києві. Це був найбільший за тогочасними

мірками в Російській імперії паровий борошномельний млин. По всій Україні з ним міг лише зрівнятися лише заклад Вейнштейна в Одесі. Щорічний помол на підприємстві складав близько 3 млн. пудів. Наприклад, відомо, що у 1897 р. закладом було перероблено 2 705 625 пудів зерна на суму 2 375 925 крб. Працювало на підприємстві 180 робітників, не рахуючи тимчасово найнятих працівників і вантажників[16]. На підприємстві у 1897 р. знаходилося 6 потужних (7 атмосфер робочого тиску) парових котлів з губернськими номерами 16, 17, 18, 19, 20, 21. Це означає, що парові двигуни пройшли технічну перевірку, яка гарантувала їх безпечну роботу. Ці котли були досить сучасні і відносно нові: чотири з них виготовлені у 1893 р., два – у 1895 р. Всіх робітників нараховувалося 146 чоловік[17].

Після реалізації акцій уставний капітал товариства значно виріс паровий млин став підприємством-гігантом. До попередньої невеликої ділянки на розі вулиць Набережно-Хрещатицькій та Ігорівській приєдналася значна територія – аж до Боричевого спуску. Тут Лазар Бродський побудував великий виробничий корпус. Також на Боричевому спуску у 1895 р. був побудований масивний елеватор з трьома дерев'яними банями. Будівля забезпечувала зберігання мільйона пудів зерна. Будувати дерев'яні будівлі було помилкою. У 1918 р. пожежа знищила дерев'яні башти разом із сотнями тон зерна і борошна. У 1920 р. чергова пожежа доконала підприємство остаточно. Відновити млин так і не вдалося. Старі будівлі пристосували для нових цілей. Будівлю станції на початку вулиці Набережно-Хрещатицькій перебудували під гуртожиток, а бувший елеватор – під книгосховище парламентської бібліотеки, добудувавши до нього будівлю з читальними залами. До наших днів із численних млинарських будівель Бродських збереглася лише одна - споруда елеватора парового борошномельного млина Лазаря Бродського (1895 - 1902 рр.). Це величезна цегляна будівля з вежею, яка височить над Поштовою площею. Її називають млин Бродського. Варто зазначити, що загалом млинарських споруд лишилося надзвичайно мало, особливо в Києві, який великими темпами перебудовувався в усі часи. Так, принаймні, до цього часу в Києві, окрім згадуваного елеватора Бродських, вціліли ще борошномельний цех парового млина Яновського 1906 р. будівництва і зерносховище на Подолі 1760-1770 рр. спроектоване архітектором І. Г. Григоровичем-Барським[18] .

Як і батько, Лазар Ізраїлович Бродський широко займався благодійною діяльністю. У серпні 1898 р. за його сприяння був відкритий Політехнічний інститут (за первісним призначенням цей навчальний заклад мав забезпечувати технічними кадрами підприємства благодійників, в тому числі – Бродських). За задумом творців, майбутній Політехнічний інститут повинен був мати чотири відділення: механічне, інженерне, хімічне, агрономічне і готувати фахівців-технологів для великих промислових підприємств. Найбільшу суму на його будівництво пожертвував Лазар Бродський.

Помер Лазар Бродський 02. 10. 1904 р. (за н. с. 24.09.) у швейцарському місті Базель. В цей день сотні киян зібралися у хоральній синагозі, збудованій Лазарем, щоб віддати йому останню шану. З його смертю обірвалася одна з наймогутніших гілок відомого підприємницького роду. Його ім'я було настільки відоме, що згодом навіть увійшло в прислів'я: «Цукор – Бродського, чай – Висоцького, Росія – Троцького» і афоризми: «Капітал – у Карла Маркса на папері, у пана Бродского – в касі» (Шолом-Алейхем)[19]. Підприємства, побудовані Л. І. Бродським, зокрема, млин на Набережній Дніпра, навіть зображували на тогочасних поштових листівках, оскільки вважали їх гідними зразками містобудівної архітектури [20]. Через 19 років, 1923 р. в Парижі помер Лев Ізраїлович Бродський. Майно братів Бродських було соціалізоване, а згодом націоналізоване радянською владою.

Таким чином, друга половина XIX ст. ввійшла в історію борошномельного виробництва України як епоха кардинальних змін, пов'язаних із застосуванням нового джерела енергії – парових двигунів і формування в зернопереробній галузі капіталістичних виробничих відносин. Розвиток парового млинарства поклав початок техніко-технологічного перевороту галузі, наслідком якого стало утвердження фабрично-заводського виробництва. Перетворення розпочалися з міста Києва. Власне столичне положення міста зумовило специфічність розвитку його борошномельної галузі. В цей період Київ став найбільшим у південно-західному регіоні центром парового борошномельного млинарства. Наприкінці століття в місті працювало 9 вели-

ких парових борошномельних млинів, загальне добове виробництво яких становило 50 000 пуд. борошна. Млини ці належали великим приватним власникам Бяліку, Бліндеру, Яновському, Сергеєву, Фрякову, Яковлеву і трьом акціонерним товариствам: «Я. Кельбер», «Роговцев і Сніжко», «Л. І. Бродський» (Товариство Київського борошномельного млина). Проте найвідомішими у столичному паровому борошномельному млинар-стві стали підприємці Бродські. Парові млини Бродських були потужними промисловими підприємствами капіталістичного типу централізованого характеру. За рівнем технічного оснащення, різноманіттям технологій виробництва, якістю продукту вони були відомі далеко за межами Російської імперії. В останнє десятиріччя XIX ст. на основі великих промислових млинів розпочалося створення потужних акціонерних товариств. Основна причина виникнення товариств – прагнення спільними зусиллями опанувати новітнє парове млинарство, оскільки робити це самотужки окремим підприємцям через високу його вартість було не під силу. Перше акціонерне товариство у борошномельній галузі створив Лазар Ізраїлович Бродський в 1893 р. Млин цього товариства вважався найкращим борошномельним підприємством всієї Російської імперії. Мобілізація великих капіталів позитивно вплинула на подальший розвиток зернопереробної галузі: сприяла нарощуванню виробництва, прискорила промисловий переворот борошномельної галузі, розширила територіальні межі збуту продукції, включаючи зовнішні ринки і т.п. Варто відзначити, що парові борошномельні млини Бродських хоч і були капіталістичного типу, проте відзначалися високими соціальними стандартами і, в першу чергу, різносторонньою турботою про робітників підприємств.

Джерела та література

1. *Шестопал М.* Євреї на Україні. – К., 2004. - С. 49.
2. Там само . - С. 160.
3. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України) , ф. 442, оп. 87, спр. 103, арк. 11.
4. Там само, ф. 442, оп. 32, спр. 1350, арк. 27.
5. Там само, ф. 486, оп. 13, спр. 20, арк. 12.
6. Там само, ф. 574, оп. 1, спр. 189, арк. 15 зв.
7. *Мозговой В. Г.* Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887.- С.180.
8. ЦДІА України, ф. 575, оп. 1, спр. 3, арк. 78 зв.
9. Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 5, арк. 26.
10. *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972, - С. 103.
11. ЦДІА України, ф. 442, оп. 622, спр. 344, арк. 46.
12. Там само, спр. 328, арк. 7.
13. Там само, арк. 7зв.
14. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях: Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. - С. 167.
15. ЦДІА України, ф. 574, оп. 1, спр. 353, арк. 146.
16. Список фабрик и заводов Киевской губернии. – К., 1897. - С. 4.
17. ЦДІА України, ф. 574, оп. 1, спр. 353, арк. 146.
18. *Ієвлєва В. П.* Доповідь на науково-практичній конференції «Історико-культурні заповідники України: досвід охорони культурної спадщини – досягнення та проблеми, до 20-річчя Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». 16-17 травня 2007.
19. Афоризми Шолом-Алейхема // «Єврейські вісті» .- 1993. - №3. - С. 6.
20. Фотолистівка «Київ, вид на Київ з Дніпра» / / «Ейникайт». – 1996.- 22 листопада. - С. 2 - НІЕЗ «П» Ш-529, КВ-32420

Елена Жам

Паровые мукомольные мельницы Бродских в г. Киеве во 2-й пол. XIX ст.

В статье анализируется деятельность паровых мукомольных мельниц семейства Бродских в г. Киеве во 2-й пол. XIX века.

Ключевые слова: *мельница, мукомольное производство, акционерное общество, Бродский, Киев.*

Olena Zham

Steam flour - mills family Brodsky in The Kyiv in the 2-nd half of the XIX century

In the article annualized steam flour-mills family Brodsky in the Kyiv in the 2-nd half of the XIX century.

Key words: *mills, flour-mills productions, joint-stock company, Brodsky, Kyiv.*

УДК (477.7):39.73:323.27"1917"

Тарас Вінцковський (м. Одеса)

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ ЖОВТНЯ-ЛИСТОПАДА 1917 Р.

У запропонованій статті розглядається участь українських національних громадсько-політичних та військових організацій Таврійської губернії в переформатуванні місцевої влади протягом жовтня-листопада 1917 р., що стало наслідком як падіння Тимчасового уряду Росії, так і, хоча й меншою мірою, проголошення Української Народної Республіки, до території якої включалася частина цієї адміністративної одиниці.

Ключові слова: *революція, Таврійська губернія, міські думи, Губернський виконавчий комітет українських організацій Таврії, ради робітничих, солдатських і матроських депутатів, УПСР, кримські татари.*

Революційні події 1917 р., незважаючи на швидкоплинність, вмістили в собі чималу кількість політико-владних інновацій, які стали основою для подальшого протистояння між конфліктуючими сторонами. Так, американський радянолог М. Маля виділив цілих чотири фази у проміжку часу між лютим та жовтнем першого року революції[1]. Втім не менш насиченими виявилися наступні стадії розгортання процесу, коли, з одного боку, у насильницький спосіб змінилася влада у столиці Російської республіки, а з другого, у Києві остаточно легалізувалася УНР. Обидва взаємовиключних вектора знайшли відгомін у провінціях, де політичні угруповання мали відреагувати на стрімкі зміни, що відбувалися в обох державницьких центрах. Не оминули стороною дискусії та процеси й Таврійську губернію, у різних містах та повітах якої протягом березня – серпня 1917 р. тривав процес консолідації українських національних товариств, які, по мірі накопичення кадрового та організаційного потенціалу, змінювали пріоритети у власній діяльності з культурницьких на політичні[2]. Пригадаємо, що радянська історіографія, коли мова йшла про встановлення більшо-вицької влади в Україні, завжди приділяла левову увагу сюжетним лініям, які хроно-логічно втискалися у час між жовтнем 1917 р. й січнем 1918 р., називаючи його "тріумфальною ходою радянської влади". Основну канву вітчизняних фахівців по-передньої епохи стисло можна описати так – розуміючи непевність власних військових потуг, РСДРП(б) вирішила встановлювати свою владу протягом листопада-грудня шляхом перевиборів до рад, провівши перед цим сильну агітаційну атаку. Переобрання на себе влади вони розпочали з тих міст, де позиції більшовиків виявлялися найбільш надій-ними – Севастополь, Мелітополь, далі Бердянськ, а в інших місцях тільки згодом, аж до січня 1918 р., й то за допомогою збройних повстань. У першій половині січня контрреволюція зробила спробу відновити свій контроль, але зазнала невдачі[3]. При цьому визнавалося, що після падіння Тимчасового уряду в північних повітах Таврійської губернії влада перейшла до органів влади Центральної Ради[4]. *Відтак, у межах даної статті перед нами стоїть завдання з'ясувати, яку функцію у владних перетвореннях окресленого періоду займали саме українські представницькі структури, позаяк їм радянські дослідники приділяли вкрай недостатньо уваги, а пострадянська історична наука зробила хоч і вагомі, але тільки перші кроки у цьому напрямку*[5]. Хронологічні рамки диктуються залежністю як від державного перевороту в Петрограді, отже руйнуванням існуючої системи самоврядування, так і проголошенням УНР, що стимулювало дискусії на місцях про магістральні шляхи розвитку революції.

Безумовно, активізація діяльності українських національних інституцій у другій половині осені 1917 р. стала наслідком попередньої консолідації організаційних зусиль. Зокрема, як стверджував радянський дослідник П. Надинський, вже на кінець літа 1917 р. політичні сили Таврійської губернії розмежовувалися по двом лініям: по-перше, навколо місцевих органів влади (міські думи, представники Тимчасового уряду, губернські

й повітові управи) і рад робітничих, солдатських і матроських депутатів, а по-друге, у національних і релігійних організаціях. Серед яких одними з найбільш активних, поряд з татарськими і єврейськими, проявили себе українські представницькі структури[6], які виступали апологетами Центральної Ради у зазначеному регіоні. Й дійсно, на 8 жовтня Губернський виконавчий комітет українських організацій Таврії (голова О. Андрієвський) скликав у Мелітополі нараду щодо участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів[7], що стало прямим наслідком здійсненої в попередні місяці підготовчої роботи з консолідації зусиль. У результаті обговорення було складено список УПСР і "селян-хліборобів" у такому складі:

1. М. В. Салтан (постійне місце проживання – Київ).
2. К. І. Залізняк (Мелітополь).
3. А. Г. Жолудь (с. Петропавлівка, Бердянсь-кого повіту).
4. С. М. Булгаков (с. Павлівка, Мелітопольського повіту).
5. Ю. С. Гавриленко (с. Попівка, Бердянського повіту)
6. В. С. Волик (с. Василівка, Мелітопольського повіту).
7. П. Я. Щарий (с. Андріївка, Бердянського повіту).
8. П. С. Близнюк (Сімферополь).
9. А. Е. Краянський (?)[8].

З іншого боку, станом на жовтень, у результаті наполегливої підготовчої роботи в руслі українізації Чорноморського флоту під жовто-блакитні знамена постало декілька тисяч матросів-українців. Центральну Раду підтримувала більшість команди лінкора "Воля", 12 жовтня, всупереч вказівці Центрального комітету Чорноморського флоту український прапор було піднято на міноносці "Завидний", національну символіку встановили матроси ще декількох суден. Того ж дня Чорноморський український військовий комітет Севастополя, створений ще у березні 1917 р. запропонував підняти український прапор на будинку місцевої ради військових і робітничих депутатів, а наступного дня оголосив про намір приступити до українізації всього флоту, проти чого виступила згадана рада[9]. Також остаточно було відпрацьовано положення про національні секції при військових комітетах, які отримали статус автономних у вирішенні культурно-просвітницьких та національних питань[10], що де-юре закріплювало існуючий status-qvo українізованих частково або повністю підрозділів. Окрім цього, з проханням до Тимчасового уряду звертався й УВГК (голова С. Петлюра), який, не дочекавшись згоди військового міністра Російської республіки, визнав повноваження капітана ІІ-го рангу Акімова, запропонованого Чорноморським українським військовим комітетом на посаду українського комісара флоту. 18 жовтня С. Петлюра передав російському військовому міністру прохання, щоб повноваження українського комісара були поширені й на сухопутні частини Криму. Як бачимо, ще до 25 жовтня місцеві українські організації наполягали на задоволенні їхніх вимог, що виходили за межі суто національно-культурницьких.

Більшовицький державний переворот у Петрограді спричинив серйозні зміни в конфігурації влади Таврійської губернії. Адже зі сцени політичної боротьби остаточно зійшли громадські комітети та інші місцеві осередки, що представляли Тимчасовий уряд. 26 жовтня, себто відразу після отримання звістки про події в Петрограді, у Сімферополі відбулося спільне засідання представників усіх громадських і революційних організацій під керівництвом меншовика П. Новицького, на якому за ініціативи іж партійної останнього й російських есерів було створено Тимчасовий Таврійський губернський революційний комітет. До нього увійшли представники більшості "революційних" партій, міського самоврядування і земства. Він мав стати коаліційним органом влади, але без участі українських організацій, що на їхню вимогу були включені туди згодом. Про характер іж партійної колотнечі промовисто говорить факт, що даний комітет через вихід з нього більшовиків, лівих есерів та деяких інших партійців, розпався вже 28 жовтня. Й того ж дня при раді робітничих і солдатських депутатів з ініціативи більшовиків створили новий революційний комітет в обмеженому складі[11]. А колишній ревком перейменували на Губернський комітет спасіння батьківщини і революції. 27 жовтня губернський комісар де-факто неіснуючого Тимчасового уряду М. Богданов розіслав повітовим комісарам телеграми, у яких закликав як раніше виконувати усі розпорядження виняткового старого уряду і його особисті[12]. Але головною характерною рисою того часу стало очікування без-

владдя та анархії. У кожному місті та повіті існували свої комітети, які начебто користувалися нормами старої влади[13], але напевно не знали як діяти після петроградських подій, продовжуючи вважати Тимчасовий уряд верховною владою і одночасно стежити за місцевими політичними колізіями.

Аналіз їхньої рефлексії на петроградські події розпочнемо не з губернського центра, а з Севастополя, де поведінкова мотивація учасників революції визначалася складною мультиплікацією суспільства, переплетенням цивільних, військових та військово-морських соціально-політичних імперативів. Депутати Севастопольської ради робітничих і солдатських депутатів оприлюднили відмінну від інших подібних організацій точку зору[14]. Місцева рада прийняла рішення взяти владу в свої руки і створити з представників революційних організацій міста Тимчасовий революційний комітет, до якого ймовірно увійшли представники самої ради, Центрофлоту, усіх соціалістичних партій, ради селянських депутатів, Центральної ради профспілок, міської думи й Чорноморського українського військового комітету[15] на чолі з комісаром Акімовим[16]. При цьому вона відмовилася від курсу на соціалістичну революцію[17]. Втім Тимчасовий революційний комітет Севастополя проіснував лише близько трьох тижнів, а його діяльність й до сьогодні досліджена вкрай поверхово[18], як і, до слова, Тимчасового Таврійського губернського революційного комітету, до якого теж входила чимала кількість організацій, у тому числі українських комітетів[19].

Зрештою таке рішення не завадило українським осередкам вдаватися до окремих публічних акцій на флоті. Як згадував більшовицький активіст С. Сапронов, Центральна Рада мала в Севастополі свою раду, яка організовувала в місті мітинги, проводячи їх українською мовою. Метою таких заходів було залучити якомога більше матросів до реалізації ідеї українізації Чорноморського флоту[20]. Зокрема, ще 25 жовтня Чорноморський український військовий комітет надіслав до Петрограда телеграму, у якій вимагав від центрального уряду звільнити вищих офіцерів і комісарів, яких той призначив без погодження з Генеральним Секретаріатом і Чорноморським Українським Комітетом у Києві. В разі невиконання вимог матроси-українці загрожували відмовитися підпорядковуватися розпорядженням зі столиці Російської республіки. Це змусило командувача флотом адмірала О. Немітця звернутися 29 жовтня до міністра морських справ із пропозицією дати дозвіл на призначення українського комісара для Чорноморського флоту[21], а фактично затвердження на посаді Акімова. Оскільки події у Петрограді набирали непередбачуваних форм, революційні організації Севастополя на початку листопада дали згоду на діяльність українського комісара, якого визнав навіть Центрофлот[22].

12 листопада в Севастополі за сприяння Чорноморського українського військового комітету урочисто відзначалося утворення УНР, багато військових суден на честь події підняли жовто-блакитні прапори. Наприклад, команда крейсера “Пам’ять Меркурія” планувала замінити андріївський прапор на український[23] і заявила, що взагалі не збирається його потім прибирати. Після чого частина офіцерів і матросів (близько 200 осіб), хто не погоджувався з українізацією крейсера, залишила службу, зійшовши на берег. З цього часу “Пам’ять Меркурія” перетворився в головну опору українського політичного блоку на флоті[24]. А місцеві українські військові організації навіть спромоглися для захисту уряду відправити до Києва Чорноморський курінь, який прибув туди не пізніше 10 листопада[25]. За даними кримської преси також на 12 листопада припало закінчення формування Севастопольської української ради військових і робітничих депутатів, головою якої, як припускають історики, став відомий громадський діяч, голова товариства «Кобзар» В. Лащенко[26].

Відповідь на окреслені дії не забарилася. 14 листопада на спільному засіданні Севастопольської ради військових і робітничих депутатів присутні ухвалили резолюцію, за якою українізація Чорноморського флоту могла бути визнана тільки у тому разі, якщо вона не викличе міжнаціональної ворожнечі. Отже, жовто-блакитні прапори заборонялося піднімати на кораблях до вирішення цього питання на Всеросійському з’їзді моряків[27]. 14-15 листопада питання про українізацію флоту обговорювалося на Загальночорноморському з’їзді. Основою для його рішень стали резолюції військових кораблів й частин. В архівосховищах Москви ці тексти виявив Н. Юрковський, який стверджував, що з 13 резолюцій, наведених у протоколі форуму,

лише команди одного есмінця і одного загороджувача (з пересторогами) підтримали ідею українізації "Пам'яті Меркурія" і "Завидного". У 6 - ти рішеннях українізація визнавалася несвоєчасною, а ще в 5-ти взагалі відкидалася[28]. Це означало недвозначну відмову позитивно відповісти на домагання українських політичних і військових організацій, які були недостатньо потужними, щоб залучити на свій бік більшість особового складу флоту чи гарнізону.

З іншого боку, Чорноморський український військовий комітет не самоусунувся від участі в обговоренні нагальних військово-політичних проблем, як наприклад пропозиції більшовиків щодо відправки на Дон каральної експедицію проти отамана О. Каледіна. Місцевий український військовий комітет заперечив можливість скористатися послугами міноносця "Завидний" в Азовському морі, посилаючись не тільки на негативне рішення Генерального Секретаріату на пропозицію Раднаркому Росії, але й на позицію Одеської української військової ради, яка висловилася проти втягування національних військ у конфлікт. А незабаром, всупереч попередньо прийнятим рішенням, частина команди лінкора "Воля" (близько 25 %) спробувала все-таки підняти український прапор[29] і створити окремий український зведений полк[30], отже становила серйозну конкурентну силу і загрозу планам більшовиків, які мали Севастополь за свій основний форпост у Криму[31].

Таким чином, українські інституції краю відрефлексували на загострення політичного конфлікту в столиці Росії вже за декілька днів. Але відповідні рішення ухвалювалися не лише в Севастополі. На 29 жовтня у приміщенні повітового земства були скликані загальні збори Сімферопольської української громади для обговорення цілої низки питань, з поміж яких виділимо декілька важливих рис. Поперше, державний переворот не викликав особливої зацікавленості організаторів заходу. Найімовірніше, вони вважали усунення Тимчасового уряду справою нетривалою, яка рано чи пізно буде врегульована. По-друге, зібрання мало дати оцінку роботі Губернського виконавчого комітету українських організацій Таврії за звітний період (вересень-жовтень). По-третє, планувалося затвердити список від УПСР на вибори до Всеросійських Установчих зборів, який зголосилися підтримати естонські колонії губернії[32]. Нарешті, по-четверте, передбачалося скликати Кримський український національний з'їзд[33]. Остання теза виглядає полемічною через уявлення про географічне представництво, відтак назву форуму. Або у джерелі мала місце звичайна обмовка, тоді йдеться про ІІІ-ій губернський національний український з'їзд, або мав місце свідомий розподіл Таврійської губернії на дві частини, одна з яких – північна, трактувалася, йдучи за теоретичними викладами очільників Центральної Ради, виходячи з відмінних доктринальних установок, аніж півострів Крим. На користь останньої тези слугує документ, який вийшов зі стін Генерального Секретаріату вже за декілька днів, себто постанова від 31жовтня, у якій йшлося про "з'єднання українських земель", але без Криму[34]. Втім джерела не зберегли інформацію про хід роботи й прийняті рішення на вищезазначеному заході.

Однак, дії петроградських більшовиків не могли залишитися непоміченими, що потребувало певної оцінки. 28 жовтня, українські військові організації Криму взяли участь у роботі зібрання військових комітетів регіону[35]. Але у відомих нам документах не знайшли віддзеркалення прийняті рішення. Як говорилося вище, 28 жовтня у Сімферополі був створений Губернський комітет спасіння батьківщини і революції (Тимчасовий революційний комітет), до якого увійшло 45 осіб за пропорцією, яка дозволяє простежити співвідношення та вагу авторитету губернських організацій: Таврійський центральний комітет ради робітничих і солдатських депутатів, губернська рада селянських депутатів, Сімферопольська рада робітничих і солдатських депутатів – по 6 осіб, Тимчасового мусульманського виконавчого комітету, української обласної ради *(так у документі, під обласною розумілася губернська – Т. В.)*, губернської земської управи, губернського комісаріату – по 3, військового мусульманського комітету, військової української ради[36], міського самоврядування *(Сімферополя – Т.В.)*, військової селянської організації – по 2, губернської земської управи *(повторна згадка її ж, мабуть друкарська помилка – Т. В.)*, губернської продовольчої управи, спілки залізничних службовців, почтово-телеграфної спілки – по 1, а також персонально начальник місцевого гарнізону, комендант Сімферополя й начальник охорони.

Керувати комітетом обрали бюро, до якого

увійшли – голова П. Новицький, заступники голови А. Фосс і К. Ворошилов, секретарі – М. Заярний та О. Андрієвський. Останній делегувався від Губвиконкому українських організацій Таврії. Наступним, нижчим за рангом, колективним управлінським органом була президія, складена з посланців від губернського виконавчого комітету ради селянських депутатів, ради робітничих і солдатських депутатів, української ради *(знову чітко не вказано якої саме – Т. В.)*, Мусвиконкому, міського самоуправління, губернської земської управи, гарнізону й губернського комісаріату. Проте, з самого початку у роботі комітету проявилися задавлені чвари на підґрунті конфлікту між Мусвиконкомом і губернським комісаром М. Богдановим, якого татари звинувачували у некомпетентності й вимагали відставки. На боці Мусвиконкому виступили представники від українських рад[37]. Таким чином, з самого початку комітет розділився на два табори, які не могли приймати консолідованих рішень з принципових питань.

Разом з тим небачену одностайність у ставленні до більшовицького державного перевороту демонстрували майже всі міські думи краю, а також Таврійський губернський з'їзд селянських депутатів, які засудили радикальні дії[38]. Переважна більшість політичних організацій і рад (совєтів) Північної Таврії виступала за створення в Росії однорідного соціалістичного уряду і взяла участь в організації багатопартійного крайового (губернського) уряду – Ради народних представників. Питання про владу ради передавали Всеросійським Установчим зборам. При цьому не відмовлялися співпрацювати і з Центральною Радою, в тому числі з її місцевими організаціями. На думку вітчизняного науковця В. Федунова більшість рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Таврійської губернії не визнавши уряду В. Леніна, неоднозначно сприйняли й III Універсал Центральної Ради, за яким до складу новоутвореної УНР мала увійти окреслена територія[39]. Надзвичайне губернське земське зібрання на початку листопада розглядало проблемне політичне поле ширшим ракурсом, залучивши до полеміки тези про роль УЦР та її місцевих представників у подіях. На останніх звернув увагу гласний Сімферопольської міської думи В. Поліванов, заявивши, що політика "українців і татар" веде не до зміцнення державності, а до послаблення її, а це тільки на руку більшовикам. Йому опонував О. Андрієвський, сказавши, що закиди українцям в анархізмі є хибними, адже вони прагнуть до встановлення в Україні порядку, а це можливо тільки за умови її автономії. З його виступу також стало зрозуміло, що вищезазначений конфлікт з М. Богдановим вирішився у радикальний спосіб – шляхом виходу українських структур з Губернського комітету спасіння батьківщини і революції, обравши сторону давнього політичного союзника – Мусвиконкому. Тому продовжували ставити кадрове питання на порядок денний, у тому числі на земському зібранні. Втім голосів присутніх для позитивного вирішення проблеми не вистачило. Проти пропозиції 16 делегатів від українських і татарських інституцій виступило 20 інших присутніх[40].

Вочевидь, щоб не допустити остаточного розколу "революційних сил" губернський комісар М. Богданов майже відразу, не пізніше 6 листопада, подав у відставку, задовольнивши у такий спосіб вимоги конкурентів. Його функції тепер мав виконувати заступник М. Біанкі[41]. Вказаний крок став не лише вимушеним, але й мав стимулювати розрізнені політичні сили приступити до формування консолідованої губернської виконавчої влади. Це стало предметом обговорення на скликаному 6 листопада засіданні Губернського комітету спасіння батьківщини і революції, цього разу за участю політичних партій. В ході обміну думок викристалізувалося як мінімум дві точки зору. Одну відстоював член РСДРП(б) Ж. Міллер, який заявив про бажання Таврійського ЦВК рад робітничих депутатів взяти владу до своїх рук, тому комітет спасіння батьківщини не може слугувати джерелом влади. Йому заперечив М. Алясов, наполягаючи на різному сприйнятті влади в центрі (Петрограді) та на місцях, зауваживши що у Таврійській губернії немає підстав для її зміни Адже продовжували існувати міські думи й земства[42].

Насамкінець окрему позицію висловили делегати від Кримського революційного штабу (об'єднаного українсько-мусульманського комітету; далі – КРШ), яку озвучив А. Боданинський. Він заявив, що вони прибули на захід тільки задля отримання інформації та оголосив про намір штабу негайно замінити губернський комісаріат новою колегією тим-

часових комісарів, з яких двоє (українець і татарин) делегуються Кримським революційним штабом, а одне місце надається усім іншим революційним організаціям[43]. Така пропозиція недвозначно свідчила про зростання впевненості спільного блоку в своїх силах, яка базувалася, у тому числі, на наявності чисельного військового контингенту, розташованого в Криму. Зрозуміло, що реакція протилежної сторони виявилася різко негативною. П. Біанкі заявив, що Кримський штаб 6 листопада узагалі хотів захопити губернський комісаріат, оскільки до губернського правління прийшли П. Близнюк з офіцером й вимагали передати їм діловодну документацію. Але, здається на серйозну спробу захоплення такі дії не тягнули. Про що сказав у відповідь на закид А. Боданинський[44].

А вже 7 листопада на наступному засіданні Тимчасового губернського революційного комітету ціла низка революційних організацій та партій (рада селянських депутатів, ПСР, Дашнакцутюн, соціал-демократична організація «Єдність», партія народних соціалістів, губернська земська управа, Сімферопольська міська дума) заявила про вихід зі складу комітету через небажання співпрацювати з більшовиками, посилаючись на бажання тих самостійно захопити владу шляхом закликів до збройного повстання, погромів тощо[45]. Про вихід зі складу комітету оголосила Об'єднана єврейська соціалістична партія "СЕРП", яка не бачила тепер доцільності в існуванні даної підструктури[46].

Окрему думку мав Губвиконком українських організацій Таврії, який 10 листопада устами О. Андрієвського заявив про можливість й надалі бути присутнім в ревкомі тільки за умови визнання 3-х північних повітів Таврійської губернії частиною щойно проголошеної УНР. Заява не мала спонтанного характеру, оскільки 3 листопада з'явилася відозва Генерального Секретаріату про те, що "<...>компетенція українського уряду поширюється на губернії, де є більшість українського населення. Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України"[47].

Плани українського уряду знайшли широкий відгомін у середовищі губернського політичного істеблішменту, а відповідь на пропозицію О. Андрієвського й фактично наміри Києва, була очікуваною. Члени ревкому оголосили неможливим прийняти позитивне рішення без консультацій зі своїми делегуючими інституціями, відтак запропонували скликати нараду представників усіх національних товариств та органів місцевого самоврядування задля обговорення доповіді останнього[48]. Майже миттєво зазначена полеміка отримала оцінку з боку Сімферопольської ради робітничих і солдатських депутатів, яка висловилася у традиційному руслі: "<...>вопросы политической автономии наций могут быть разрешены только Учредительным собранием<...>не считаем возможным присоединение трех уездов Таврической губернии к украинской республики без опроса населения<...>"[49].

Аналогічну думку висловила 14 листопада губернська земська управа та група "Єдність"[50]. А 15 листопада Сімферопольська міська управа загалом негативно оцінила утворення УНР, хоча й погодилася надіслати 2-х делегатів (П. Біанкі та міського голову А. Фосса) на засідання, скликане КРШ[51]. Гадаємо у схожій тональності збиралися реагувати й інші ради, партії, товариства і т. д., окрім кримськотатарських.

Імпліцитний дискурс знайшов своє відображення у наступних кроках. На посаду губернського комісара КРШ висунув кандидатуру колишнього студента Новоросійського (Одеського) університету 24-річного Амета Озенбашли, який у 1914 р. закінчив Сімферопольську гімназію М. Волошенка[52], активного учасника української громади міста, що тільки підтверджує попередні думки про тісний міжетнічний зв'язок двох спільнот Криму. А його старшим (першим) заступником воліли бачити Петра Близнюка[53]. КРШ, після проголошення ІІІ Універсалу, двома телеграмами до Києва вкотре заявив про схвалення дій УЦР як "єдиного повноважного революційного-демократичного органу", підтриманого "пленарним засіданням усіх українських й мусульманських організацій Таврійської губернії" й задекларував тезу щодо подальшої долі Криму, яку мало вирішити населення півострова[54].

Пряма філіація процесу проявлялася й за межами Сімферополя. Так, у Феодосії у ці дні було сформовано відділення Кримського революційного штабу, до якого зголосилося 12 делегатів від мусульманських товариств, по 3 – від української міської ради і

української військової організації[55], який відразу взяв участь у переговорах по створенню коаліційного органу влади в місті[56].

На 15 листопада КРШ, разом з Губернським виконавчим комітетом українських організацій Таврії, скликав зібрання представників усіх революційно-демократичних, громадських і національних організацій та політичних партій щоб нарешті розглянути й вирішити питання про приєднання 3-х північних повітів Таврійської губернії до УНР[57]. Захід розпочався з доповіді О. Андрієвського (тепер фігурував як "уповноважений Ц.Р."), у якому містився огляд українського руху з початку революції до останніх днів. Доповідач пояснив ідеологічні засади УЦР, позицію Тимчасового уряду щодо політичних гасел проводу українського передпарламенту, зачитав III Універсал. Редукований погляд на реакцію присутніх подає нам картину майже одностайно негативного ставлення до виголошених положень з боку присутніх. Проти існування УНР, не кажучи вже про приєднання до неї якихось частин Таврійської губернії висловилися І. Яхінсон (Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія), П. Новицький (рада робітничих депутатів), А. Ліберов (ПСР), В. Бакута (рада селянських депутатів; *не вказано яка саме – Т. В.*), А. Фосс (Сімферопольська міська управа), П. Бобровський (губернське земство), Г. Лазаріс (Бунд), А. Іткін (Поалей Ціон) та інші. Зазначені особи висували звичні аргументи, які лапідарно можна звести до декількох пунктів:

1. Вони визнають право націй на самовизначення.

2. Проти УНР тому, що не було референдуму.

3. Усі важливі питання мають вирішити Всеросійські Установчі збори.

4. Щодо Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів, то їхнє приєднання до УНР розглядатимуть як анексію[58].

З-поміж інших делегатів зібрання лояльне ставлення до УНР заявили тільки Ж. Міллер (РСДРП(б)) та Д. Сейдамет (Мусвиконком), зрозуміло з різних міркувань. Попри здавалося б очевидність позицій та прогнозованість пропонованих резолюцій, дискусії тривали цілих 3 дні й закінчилися без прийняття спільних рішень, в тому числі з кадрових питань. Адже татарсько-український блок запросив поповнити Кримський революційний штаб за рахунок інших впливових товариств і партій, органів самоврядування. Втім останні відмовилися, посилаючись на недоцільність формувати паралельні владні інституції поряд з органами міського управління, не ділити губернію на Крим та північні землі, у такий спосіб підтвердивши відмову приєднання їх до УНР, й бажання мати коаліційний загально таврійський демократичний орган влади, складений з усіх представницьких організацій[59].

Не залишився пасивним спостерігачем за подіями в Таврійській губернії й Київ, навіть попри дихотомне уявлення про географічні претензії на цей край. 13 листопада до канцелярії Таврійського губернського комісара надійшла телеграма українського уряду, в якій йшлося про підпорядкування усіх губернських і повітових комісарів саме Генеральному Секретаріату УНР[60]. Ще за три дні, можливо через відсутність відповіді на перше послання, Генеральний Секретаріат надіслав до Сімферополя наступну телеграму за підписом В. Винниченка, у якій повторно наголошувалося, що з моменту створення УНР губернські та повітові комісари стають органами влади УНР (підлягали юрисдикції генеральному секретаріату внутрішніх справ), повинні залишатися на місцях, й ніхто, окрім українського уряду, немає права усунути їх з посад[61]. А губернському комісару запропоновано йменуватися народним комісаром УНР по Таврійській губернії[62]. Подібне спілкування тривало як мінімум до кінця року, для прикладу, навколо прохання Києва до Губернського комісара Таврії двічі на місяць повідомляти про становище в губернії, чи не спостерігаються анархічні тенденції, порушення порядку, або щодо наявності вільнокозацьких організацій[63].

Сказане дає підстави зробити наступні висновки. Після падіння Тимчасового уряду усі політично активні структури Таврійської губернії розділилися на три умовні табори. До першого можна віднести переважну частину загальноросійських і єврейських партій, рад робітничих, солдатських, селянських депутатів й органів місцевого самоврядування, які зберігали переконання про необхідність зберегти цілісність Російської держави у звичних кордонах, навіть без виділення автономних округів. А система влади має вибудовуватися за коаліційним та паритетним принципом, що забезпечувало б їхній вплив на

прийняття усіх більш-менш принципових рішень життєдіяльності в межах Таврії.

Другий усоблювали більшовики, яким Раднарком Росії делегував повноваження наблизити реалізацію петроградського сценарію захоплення влади. Цим визначалася їхня поведінка. Вважаючи більш сильним супротивником російську "революційну демократію" й не маючи достатньо сил та підтримки серед населення регіону, вони змушені були декларувати прихильність до татарсько-українських прагнень, щоб заручитися їхньою підтримкою та по мірі можливості замаскувати справжні наміри.

Нарешті до третього увійшли представники українських та кримсько-татарських інституцій краю, згуртовані з другої половини осені 1917 р. в Кримському революційному штабі. Їхня стратегічна лінія базувалася на реальному, а не декларативному праві націй на самовизначення, тому падіння Тимчасового уряду вони сприйняли без інфернальних переживань, оскільки кінцевою метою своєї діяльності вважали утвердження відповідно Кримської та Української республік як автономних/повноправносуб'єктних демократичних держав. Отже вимушено перетворилися у політичного та ідеологічного конкурента першого табору. У територіальній суперечці вони виходили з домовленостей про безумовну належність північних повітів Таврійської губернії УНР, а в межах інших адміністративних одиниць – утворення Кримської республіки.

Джерела та література

1. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. – К.: Видавництво «Мегатайп», 2000. – С. 116-117.
2. Див.: *Вінцковський Т.* Розгортання українського національного руху в Таврійській губернії у першій половині 1917 року (за матеріалами газети "Южные ведомости") // Записки історичного факультету. Випуск 19. – Одеса, 2008. – С. 162-170.
3. Див. напр.: *Волошинов Л.* Октябрь в Крыму и Северной Таврии. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – 136 с.
4. Там само. – С. 80.
5. *Королев В. И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь: Таврия, 1993. – 86 с.; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.; Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
6. *Надинский П. Н.* Очерки по истории Крыма. – Часть II. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 304 с. – С. 27.
7. Южные ведомости. – 1917. – 5 октября.
8. Там само. – 14 октября.
9. *Юрковский Н. К.* Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте (1917-1918 гг.) // Революционное движение в русской армии в 1917 году. Сборник статей. – М.: Наука, 1981. – С. 229-230.
10. Южные ведомости. – 1917. – 24 октября.
11. *Борщевский В. Я.* Бердянск помнит 18-й год. – Запорожье, 1962. – 34 с. – С. 12-13; Южные ведомости. – 1917. – 31 октября.
12. *Надинский П. Н.* Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Крыму // Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – Симферополь, 1957. – С. 95-96.
13. *Оболенский В. А.* Крым в 1917-1920-е годы // Крымский архив. – 1994. – №1. – С. 60.
14. Хроника революционных событий в Крыму 1917-1920 гг. – Симферополь: Крым, 1969. – 190 с. – С. 48.
15. *Гарчев П. И., Павлюк И. В.* Военно-революционные комитеты Севастополя в борьбе за власть Советов (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.) // Вопросы истории СССР. – 1979. – Выпуск 24. – С. 28-29.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1705, оп. 1, спр. 6, арк. 18.
17. *Королев В. И.* Вказ. праця. – С. 28.
18. *Гарчев П. И., Павлюк И. В.* Вказ. праця. – С. 28-29.
19. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р-1694. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 8-9.
20. *Сапронов С. Г.* Більшовики Севастополя в боротьбі за завоювання мас // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 542-

543.
21. Див.: Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с. – С. 123-124.
22. *Савченко Г.* Український рух у гарнізонах російської армії Кримського півострова у 1917 році // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 5.
23. *Федунов В.* Ставлення рад і самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР // Історія: Третій міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – С. 74.
24. *Юрковский Н. К.* Вказ. праця. – С. 231; Голубко В. Вказ. праця. – С. 124.
25. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 591 с. – С. 408.
26. Див.: Королев В. И. Вказ. праця. – С. 33, 40.
27. *Федунов В.* Вказ. праця. – С. 74.
28. Юрковский Н. К. Вказ. праця. – С. 231.
29. Там само. – С. 232-233.
30. *Сапронов С. Г.* Вказ.праця. – С. 543.
31. *Оболенский В. А.* Вказ. праця. – С. 60.
32. Южные ведомости. – 1917. – 1 ноября.
33. Там само. – 29 октября.
34. Українська Центральна Рада. – К., 1996. – Т. 1. – С. 379.
35. Южные ведомости. – 1917. – 31 октября.
36. Найімовірніше Сімферопольська.
37. Южные ведомости. – 1917. – 31 октября.
38. Там само. – 1 ноября.
39. *Федунов В.* Вказ. праця. – С. 74.
40. Южные ведомости. – 1917. – 4 ноября.
41. Там само. – 7 ноября.
42. Там само. – 8 ноября.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само. – 9 ноября, 11 ноября.
46. Там само. – 10 ноября.
47. Українська Центральна Рада. – К., 1996. – Т. 1. – С. 391.
48. Южные ведомости. – 1917. – 11 ноября.
49. Там само. – 12 ноября.
50. Там само. – 16 ноября.
51. Там само. – 17 ноября.
52. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 18. – Спр. 2589. – Арк. 1, 7, 41.
53. Южные ведомости. – 1917. – 9 ноября.
54. Мусвиконком 14 листопада розповсюдив відозву з закликом утворити колективний орган влади на півострові й спільно вирішити долю Криму. Див.: Южные ведомости. – 1917. – 15 ноября.
55. Южные ведомости. – 1917. – 14 ноября.
56. Там само. – 14 ноября.
57. Там само. – 15 ноября.
58. Там само.
59. Там само. – 19 ноября.
60. ДААРК,ф. Р-1694, оп. 1, спр. 70, арк. 3.
61. Там само, арк. 5, 39.
62. Южные ведомости. – 1917. – 17 ноября.
63. ДААРК,ф. Р-1694, оп. 1, спр. 70, арк. 39, 46.

Тарас Винцковский

Украинские национальные организации Таврической губернии в политическом противостоянии октября - ноября 1917 г.

В предложенной статье рассматривается участие украинских национальных общественно-политических и военных организаций Таврической губернии в переформатировании местной власти на протяжении октября-ноября 1917 г., что стало следствием как низложения Временного правительства России, так и, хоть и в меньшей степени, провозглашения Украинской Народной Республики, в состав которой входила часть этой административной единицы.

Ключевые слова: *революция, Таврическая губерния, городские думы, Губернский исполнительный комитет украинских организаций Таврии, УПСР, крымские татары.*

Taras Vintskovs'kyi

Ukrainian national organizations of the Tavriya province in political opposition of October - November, 1917

The article examined the participation of Ukrainian national socio-political and military organizations in the province Tavriys'ka reformatting local authorities during October-November 1917, which was a result of the fall of the Provisional Government of Russia and, although to a lesser extent, the declaration of the Ukrainian National Republic, to was included in which part of this entity.

Key word: *revolution, Tavria province, municipal thoughts, Province executive committee of Ukrainian organizations of Tavria, advice of working, soldier's and sailor deputies, UPSR, Crimean Tatars.*

УДК 378 (477.44) «19» – 057.87

Олександр Комарніцький (м. Кам'янець-Подільський)

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТІВ ВІННИЦЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (ПЕДАГОГІЧНОГО, УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТІВ) У 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті йдеться про забезпечення студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) навчальними приміщеннями, житлом, харчуванням і стипендіями.

Ключові слова: *інститут, студенти, гуртожиток, їдальня, стипендія.*

Досить актуальною для вищих навчальних закладів України 30-х рр. ХХ ст. була проблема їхнього матеріального забезпечення. Найменш захищеною перед численними життєвими негараздами виявилася студентська молодь. Окремі аспекти цієї проблеми з'ясували В. Майборода[1], В. Даниленко[2], І. Кліцаков[3], М.Кузьменко[4], автори колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років»[5] та ін. Утім ряд питань дослідники залишили поза увагою.

У пропонованому повідомленні аналізується забезпечення житлом, харчуванням, стипендіями студентів Вінницького інституту соціального виховання (педагогічного, учительського інститутів) у 1930-х роках.

Загалом питання про історичне минуле педагогічного вузу у м. Вінниці, який діяв у цей період, є малодослідженим. На офіційному сайті нинішнього Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського зустрічаємо інформацію про те, що у серпні 1930 р. на основі місцевого педагогічного технікуму було створено інститут соціального виховання (ІСВ)[6], метою якого стала підготовка вчителів для семирічних трудових шкіл[7]. У 1933 р. заклад реорганізували у педагогічний інститут, а 1 вересня 1935 р. – державний учительський. Щоправда, у газеті «Більшовицька правда» повідомляється про набір студентів в учительський інститут вже у липні 1935 року.[8] У цьому ж виданні 16 серпня 1937 р. йдеться про вступну кампанію, яку проводив пединститут[9]. В одному із звітів навчального закладу Вінницькому міському комітету КП(б)У йшлося про те, що «педагогічний інститут існує з 1933 р., учительський з 1935 р. Педагогічний і учительський інститути мають три факультети: історії, мови і літератури, фізико-математичний». Далі по тексту розповідається про роботу лише одного навчального закладу[10]. Звідси, питання реорганізацій вишу потребує додаткового вивчення.

Зі створенням у 1930 р. у Вінниці ІСВ постала проблема забезпечення студентства навчальними приміщеннями. Матеріальна база педтехнікуму не відповідала потребам вищого навчального закладу. Не рятувала становище і передача вишу одного із корпусів окружного виконавчого комітету. Тому директор ІСВ змушений був 11 серпня 1930 р. звернутися до Народного комісаріату освіти (НКО) із проханням асигнувати кошти на організаційні заходи[11].

Власне, проблема із навчальними приміщеннями так і не була вирішена. В одному із документів 1935 року зазначалося, що у зв'язку із відсутністю «належної площі для нормальної роботи» пединститут було реорганізовано в учительський[12]. Зазначимо, що місцева влада намагалася зберегти цей виш в обласному центрі, у перспективі перетворивши його на університет. Задля цього голова Вінницького ОВК Триліський просив уряд УСРР асигнувати 2 млн. крб. на будівництво навчального корпусу інституту й 500 тис. крб. – на спорудження студентського гуртожитку[13]. Кошти так і не надійшли. Адміністрація закладу намагалася утримувати наявні приміщення у задовільному стані, періодично проводилися у них поточні ремонти[14]. Щоправда, у жовтні 1936 р. на засіданні бюро партосередку зазначалося, що «приміщення учбового корпусу в грязному стані: павутиння, порох. Така нечистота не зберігає будинок в належному стані»[15].

У 1938-1939 навчальному році (н.р.) у на-

вчальному корпусі було 11 аудиторій і 8 кабінетів. Вони не могли забезпечити потреби студентів, яких наприкінці навчального року налічувалося 941 особа денної форми навчання і 140 – вечірньої. При наявності такого контингенту інститут змушений був перейти на двозмінний графік роботи. Перша зміна розпочала навчання з 8 год. 30 хв. і закінчувала о 14 год. 30 хв. Друга зміна працювала з 15 год. 20 хв. до 21 год. 30 хв. Студенти вечірньої форми навчалися у приміщенні середньої школи № 15[16].

Бракувало в аудиторіях наочного приладдя. В одному із звітів зазначалося, що «у нас навіть не має рам для портретів»[17]. Це ж стосується і навчальної літератури. Особливо відчувалася її нестача з історії народів СРСР, давньої і нової історії, дисциплін літературознавчого циклу[18]. Щоправда, інститут мав велику бібліотеку, яка у 1939 р. налічувала 70 тис. томів[19].

Не менш складною була проблема з опаленням і постачанням електроенергією навчального корпусу[20].

Досить неоднозначною була житлова проблема. У 1932 р. на одному із засідань парторганізації констатувалося, що гуртожитками була забезпечена абсолютна більшість студентства. Частина з них за власним бажанням наймала приватні квартири[21]. У грудні 1932 р. у гуртожитках проживали 156 студентів[22]. Регулярно проводилися у них поточні ремонти. Відомо, що у 1933 р. гуртожитки капітально відремонтували, після чого їхня місткість зросла на 50 осіб[23]. Разом з тим, не вистачало постільної білизни. Так, у 1932 р. у звіті інституту йшлося про необхідність придбання 140 ковдр, 480 наволочок, 500 простиней[24].

У наступні роки стан гуртожитків дещо покращився. Так, у січні 1935 р. директор інституту Малий констатував, що у гуртожитках мешкали 380 студентів. Кімнати були досить добре обладнані ліжками, столами, стільцями, тумбочками. Вішалки замінили на шафи. Студенти мали по дві зміни простинь і по три – наволочок. У кімнатах наяними були графіни, стакани, плювальниці.

За чистотою і охайністю виділялися жіночі гуртожитки. У коридорах висіли картини, портрети. Біля ліжок лежали коврики. Студентки «ма[ли] свої подушки, досить акуратно склада[ли] свої ліжка».Таке ж приладдя було і в чоловічому гуртожитку, але «все якось більш по казьоному». Малий, зокрема, зазначав, що «ковдри, такі ж як і у жінок, хоч 50 шт. треба замінити, все таке ж, але порядок не той, що в жіночих гуртожитках».

Того ж року під гуртожиток віддали останній поверх одного з навчальних корпусів. Тут у кімнатах проживало по 18-25 осіб.

Один із гуртожитків розміщався на вул. Леніна, основним недоліком якого була відсутність туалету.

Загалом, на початку 1935 р. на кожного студента припадало 3,2 м2 житлової площі[25].

Поступово вирішувалася проблема із опалюванням гуртожитків. У 1932 р. вони були забезпечені теплом лише на 25% . Причина – у нестачі коштів. Того року ціну на кубометр дров збільшили з 30 до 75 крб[26]. Згодом становище дещо покращилося. Так, у 1935 р. в одному із звітів повідомлялося, що гуртожитки були забезпечені дровами, температура у приміщенні коливалася від 12 до 15 градусів[27].

Впродовж першої половини 30-х рр. керівництво закладу боролося з антисанітарією, зокрема у гуртожитках. На нарадах студентського старостату розробили правила внутрішнього розпорядку, які помістили у кожній кімнаті. У січні 1935 р. відбулася загальноінститутська нарада старост курсів, кімнат, профоргів, на якій вирішили «розпочати похід за культурні кімнати, аудиторії, за культурність самого студента і в столовці, і в коридорі інституту…»[28]. Незважаючи на це, у гуртожитках продовжувала панувати антисанітарія[29]. Згаданий вже нами Малий зазначав: «у приміщенні [гуртожитків] є клопи, ми боролись з ними, але остаточно знищити їх немає змоги, бо не можна на де-який час звільнити це приміщення зовсім, щоб зробити дезинсекцію. Кожного вихідного дня там провадиться боротьба з клопами також і самими студентами»[30]. Крім того, у кімнатах курили, вживали нецензурну лексику[31].

Із зростанням кількості студентів проблема із житлом загострювалася. Частина з них мешкала на приватних квартирах («кутках»). Так, у жовтні 1935 р. житло знімали понад 200 студентів[32]. Дирекція інституту надавала квартирну допомогу у розмірі 20 крб. на місяць, відшуковуючи на це відповідні кошти, оскільки НКО на ці потреби грошей не виділяв. Освітнє відомство мотивувало це тим, що норма задоволення студентів гуртожитком встановлена у 80%, а в інституті вона була

значно перевищена[33]. У зв'язку із нестабільністю надходження коштів, дирекція неодноразово «неакуратно сплачувала квартплату приватникам», через що власники квартир виселяли студентів[34].

Щоб зняти з порядку денного житлове питання керівництво закладу вирішило побудувати новий гуртожиток. Для виконання будівельних робіт широко залучали студентські сили. Всі роботи планували завершити до 1 серпня 1935 р. До 20 серпня мали закінчити обладнання гуртожитків. Однак відсутність коштів, труднощі із проведенням електрики, змусили будівельників відтермінувати дату здачі об'єкту до 1 вересня, а згодом і до 1 жовтня[35]. Врешті, лише у листопаді відбулося урочисте відкриття нового помешкання для 250 студентів, яке знаходилося на вул. Гоголя[36].

Щоправда, невдовзі житлова проблема знову загострилася, оскільки новобудову почали активно заселяти викладачі. Вже у 1938-1939 н.р. гуртожиток на 60% був заселений 15 сім'ями викладачів. Деякі з них займали по 2 кімнати. Натомість студентам виділили лише 170 місць[37]. Кореспондент газети «Більшовицька правда» П.Шварцман так описав атмосферу, яка панувала у гуртожитку: «Вечорами, коли студенти сидять над книжками, по всьому гуртожитку лунають дитячі зойки. Студенти щільно причиняють двері, намагаються абстрагуватися від цих зойків, але це не вдається. Зойки просякають через тонесенькі стіни кімнат, крізь диктові двері і переповняють кімнати вихором диких звуків, а студентів – відчаєм. Це – подарунок студентам від дирекції інституту». Крім того, автор звернув увагу на низьку температуру у приміщенні, яка сягала 4-8 градусів. Гуртожиток був не радіофікованій, не виписувалися газети, відчувалася нестача столів і стільців, кімнати відпочинку[38].

Ще гіршим було становище студентської молоді, яка мешкала у гуртожитку по вул. Нагірній. Один із студентів писав, що він «знаходився за 3-4 кілометра від інституту. Поки студент добереться до нього, то аж сорочка змокріє від поту. А нагрітись ніде. Жодні двері не припасовані. Знадвору і в сінях вони зовсім не зачиняються. Через щілини в підлозі дме холодний вітер. В кімнатах холодно. Студенти ніколи не роздягаються. Бувають випадки, що і сплять в одежі. Ось чому студенти часто хворіють. Цілий учбовий рік ніхто з адміністрації навіть не заглянув у цей гуртожиток і не поцікавився як живуть студенти. Далеко мабуть»[39]. Цікаво, що у цьому гуртожитку у лютому 1936 р. було 16 вільних місць, однак жоден із студентів не побажав їх зайняти[40].

Загалом, у 1938-1939 н.р. у гуртожитках мешкали дещо більше 200 студентів. У той же час потребували житла не менше 700 осіб, які змушені шукати притулку на приватних квартирах[41].

Досить гостро стояло питання із харчуванням студентів. Особливо важким для них був початок 1930-х рр. У грудні 1932 р. повідомлялося, що якість харчування була незадовільною. На день студентство одержувало лише 300 грам хліба. Калорійність їжі була дуже низькою[42].

Мали місце недоліки в організації харчування і в наступні роки. Так, у 1933 р. на засіданні бюро партійного осередку йшлося про те, що їдальня інституту знаходилася в антисанітарному стані. Становище ускладнювали також не достатня кваліфікація і безвідповідальність персоналу їдальні. Мали місце часті спізнювання з видачею їжі, невміла організація самого процесу її видачі, внаслідок чого скупчувалися великі черги, що певною мірою відбивалося на ході навчання[43]. Чимало критичних зауважень до роботи їдальні містять архівні документи, матеріали періодичної преси[44]. Досить детальний опис про «жертви» студентів під час обіду залишив П. Шварцман: «Коли настає час обіду, студенти вінницького вчительського інституту здригаються: вони уявляють ті жертви, які їм доведеться зараз принести власному шлункові. А жертви ці в умовах їдальні інституту справді немалі. «Ходіння по муках» починається з чекання вільного місця. Це значить – стати над головою товариша, зайняти чергу за його стільцем, і коли він встане з місця, стрімголов ринути на стілець, поки хтось спритніший його не зайняв. Нарешті місце відвойовано. Постає «проблема» хліба. В інститутській їдальні ця проблема розв'язується так: зайнявши місце, студент іде в чергу до буфету. Тут вишиковується довжелезний хвіст. Вистоявши в ньому з півгодини, студент купує собі порцію хліба і сідає на своє місце. Тепер треба що дочекатись обіду. Це теж справа не проста. Вона має одну цінність: виховує в студента витримку, терпіння і постійність у досягненні поставленої мети. І коли студент, нарешті,

встає за столу, він переконується, що витратив на обід 2 години дорогоцінного студентського часу... Жертва справді немала. Проте, може якість обіду покриває неприємні «організаційні неполадки», зв'язані з його одержанням? Та й тут нас спіткало гірке розчарування: борщ просто вонючий, картопля мерзла, був випадок, коли котлети зробили з гнилого м'яса. Лише після протесту обурених студентів був викликаний санлікар, який встановив абсолютну непридатність м'яса до вживання. Другий раз в буфет видали гнилий кендюх, на який теж було складено акт»[45].

Кращим було харчування студентів-ударників, для яких виділялася окрема кімната[46].

При інституті було організовано власне господарство, яке обслуговували студенти. Заклад мав 15 гектарів городу, 50 свиней, 5 корів[47]. Частина виробленої продукції йшла в інститутську їдальню.

Студентство змушене було працювати і під час посівної кампанії, надаючи посильну допомогу селянам. Напередодні проводилася відповідна робота. Питання весняної сівби неодноразово розглядалося на зборах вузівського осередку КП(б)У, призначався відповідальний за цю ділянку роботи[48]. Для підготовки села до сівби туди на тиждень відряджали бригаду, яка переважно складалася із студентів-комсомольців[49]. Розроблялася «Пам'ятка для товаришів, що від'їжджають на посівну кампанію в с. Хижинці»[50].

Студенти інституту працювали й в інших районах області. Так, 4 лютого 1931 р. за вказівкою Народного комісаріату земельних справ було мобілізовано 30 студентів, яких у складі трьох бригад направили до Липовецького, Лінецького й Тростянецького районів терміном на 1 місяць на сільськогосподарські роботи[51].

Частина студентства гостро потребувала одягу та взуття. У січні 1935 р. зазначалося, що «один студент зовсім нема[в] пальто»[52].

При інституті функціонували перукарня, майстерня по ремонту взуття, пральня[53]. Що стосується останньої, то вона часто виконувала функції «могили студентської білизни»[54].

Більшість студентської молоді забезпечувалася стипендіями. Так, у 1931-1932 н.р. їх отримували 198 із 274 студентів, що складало 73,3% від загальної кількості. Ще 13 % молоді виплачувалися сімейні стипендії[55].

У 1935 р. стипендіальне забезпечення мали майже 100% студентів. Щоправда, часто повні стипендії подрібнювали. Звідси, частині студентів виплачували по 30-50 крб., іншим – 81 крб[56]. Загалом, середній розмір стипендії на I курсі становив 81 крб., II-му – 91 крб., III-му – 101 крб[57].

У 1938-1939 н.р. стипендіями були забезпечені 80% студентства. Їхній розмір становив 120-150 крб. і залежав від успішності[58].

Частина студентів, яка не отримувала стипендії, відчуваючи значні матеріальні труднощі, змушена була залишати заклад. Це питання неодноразово розглядалося на засіданнях бюро осередку КП(б)У. Наприклад, у 1937 р. на одному із таких зібрань ухвалили наступне рішення: «Відмітити, що стан забезпечення студентів стипендіями серйозний. Є ряд студентів, які без стипендії можуть залишити інститут. Намітити ряд заходів, щоб зберегти наявний склад студентів, не допустити відсіву через незабезпеченість стипендіями. Зобов'язати всіх комуністів вивчати студентів, які крайнє потребують стипендії і дирекції інституту забезпечити таких студентів стипендіями»[59].

Незважаючи на матеріальні труднощі, які переживало студентство, у періодичній пресі час від часу з'являлися замітки студентів із вдячністю радянській владі за надану можливість здобути вищу освіту. Так, у грудні 1937 р. студентка Т. Чернова писала таке: «Мої батьки не могли навіть мріяти хоча б про початкову освіту. Куди там було до освіти, коли вони змушені були змалечку батракувати. Мати моя працювала хатньою робітницею, а батько блукав по бесарабських степах, працюючи батраком у поміщиків. Яка прірва між їхнім життям і моїм! Вчитись я маю всі можливості. Я – студентка другого курсу вінницького учительського інституту. Державна стипендія, добре обладнаний гуртожиток, безплатне навчання – ось ті блага, які дала нам, молоді, радянська влада і якими користуємося ми студентство країни Рад. В жодній капіталістичній країні діти трудящих не мають права на освіту. Такі права маємо тільки в країні соціалізму. Жити, вчитись і працювати в такій прекрасній країні, як наша батьківщина – велике щастя»[60].

Таким чином, впродовж 1930-х років матеріальне становище студентів Вінницького ІСВ (педагогічного, учительського інститутів) було досить складним. Гостро стояло питання харчування і житла. Органи державної влади

в міру можливості надавали посильну допомогу молоді, насамперед, через надання стипендій. Попри різні заходи, спрямовані на підтримку молоді, її становище загалом було ледь задовільним і викликало серйозного поліпшення. За таких умов стимулювати навчальну працю студентського контингенту було справою вельми складною.

Джерела та література

1. *Майборода В. К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.) /В.К.Майборода. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
2. *Даниленко В. М.* Науково - педагогічна інтелігенція в роки голоду /В.М.Даниленко // Укр. іст. журн. – К., 2003. – №5. – С. 145-155.
3. *Кліцаков І. О.* Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) /І.О.Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
4. *Кузьменко М. М.* Матеріально-побутове забезпечення науково-освітньої інтелігенції українського суспільства 20-30-х років ХХ ст. / М.М.Кузьменко //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / [редкол.: С.І.Білокінь, В.М.Даниленко (відп. ред.), О.В.Добржанський та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип.7. – С. 368-379.
5. Вища школа Української РСР за 50 років / [керівник авт. кол., відп. ред. В.І.Пічов]. – К.: вид-во Київ. ун-у, 1967. – 395 с.
6. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського: історія //www.vspu.edu.ua.
7. *Стадник С. О.* Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920-1930-х рр. /С.О.Стадник //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб.наук.пр.[редкол.: П.С.Григорчук (відп. ред.), Л.В.Баженов, В.П.Газін та ін.]. – Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2005. – Вип.9. – С. 257.
8. Вінницький державний учительський інститут //Більшовицька правда. – Вінниця. – 1935. – 30 липня. – №174 (1008). – С. 4.
9. Група вступників. Погано організували приймальні іспити //Там само. – 1937. – 16 серпня. – №187 (1523). – С. 3.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.п.136, оп.6, спр.951, арк.19.
11. Там само, ф.п.29, оп.1, спр.620, арк.176.
12. Там само, ф.п.136, оп.6, спр.603, арк.1.
13. Там само, арк.15.
14. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.24, арк.43.
15. Там само, спр.32, арк.70.
16. Там само, ф.п.136, оп.6, спр. 951, арк.7, 11.
17. Там само, спр.494, арк.23.
18. Там само, спр.951, арк.12.
19. Там само, арк.14.
20. Там само, арк.23; ф.п.292, оп.1, спр.7, арк.3зв.; спр.24, арк.43.
21. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.5, арк.12.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп.10, спр.1499, арк.9.
23. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.8, арк.13.
24. Там само, спр.2, арк.47; ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1499, арк.9.
25. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.494, арк.20-21.
26. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1499, арк.9.
27. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.494, арк.20.
28. Там само, ф. п.292, оп.1, спр.24, арк.1; По технікумах і вишах. Педагогічний інститут //Більшовицька правда. – 1935. – 28 квітня. – № 98 (932). – С.4.
29. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.2, арк.47; спр.5, арк.12; спр.12, арк.11; ф.п.457, оп.1, спр.442, арк.3.
30. Там само, ф.п.136, оп.6, спр.494, арк.21.
31. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.24, арк.1.
32. Міш. Студенти без квартир /Міш // Більшовицька правда. – 1935. – 28 жовтня. – № 249 (1083). – С.3.
33. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.27, арк.10.
34. Міш. Студенти без квартир... – С.3.
35. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.603, арк.1; ф. п. 292, оп.1, спр.24, арк.38зв.-39,43; спр.27, арк.4.
36. Гуртожиток для студентів педінституту // Більшовицька правда. – 1935. – 3 листопада. – № 254(1088). – С.4.
37. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.603, арк.7, 23.
38. Шварцман П. Кошториси і люди /П.Шварцман // Більшовицька правда. –

1937. – 20 березня – № 64(1400). – С.2.
39. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.35, арк.9.
40. Там само, арк.30.
41. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.951, арк.11-11зв.
42. ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1499, арк.9.
43. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.8, арк.13.
44. Там само, спр.40, арк.100зв.; Міш. Студенти без квартир... – С.3; Шейко. Не покращала робота їдальні /Шейко // Більшовицька правда. – 1936. – 28 березня. – № 72 (1207). – С.3.
45. *Шварцман П*. Кошториси і люди.. – С.2.
46. ДАВО, ф. п.136, оп.6, спр.494, арк.21.
47. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.8, арк.13; спр.24, арк.43; спр.27, арк.4.
48. Там само, спр.7, арк.19зв.; спр.24, арк.1, 39; спр.31, арк.9; В боях за соціялістичне село //Студент революції. – Харків. – 1931. – №11. – С.22.
49. ДАВО, ф.п.292, оп.1, спр.24, арк.7.
50. Там само, спр.19, арк.1, 23.
51. ЦДАВО України, ф. 166, оп.9, спр.1729, арк.84.
52. ДАВО, ф.п.136, оп.6, спр.494, арк.23.
53. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.24, арк.43.
54. *Шварцман П*. Кошториси і люди.. – С.2.
55. ДАВО, ф.п.292., оп.1,спр.2, арк.47.
56. Там само, ф.п.136, оп.6, спр.494, арк.23.
57. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.27, арк.10.
58. Там само, ф.п.136, оп.6, спр.951, арк.13.
59. Там само, ф.п.292, оп.1, спр.40, арк.125.
60. *Чернова Т*. Моя мрія здійснилася /Т.Чернова // Більшовицька правда. – 1937. – 5 грудня. – № 278 (1614). – С.3.

Александр Комарницкий

Материальное состояние студентов Винницкого института социального воспитания(педагогического, учительского институтов) в 30-е гг. XX ст.

В статье рассказывается об обеспечении студентов Винницкого института социального воспитания (педагогического, учительского институтов) учебными помещениями, жильём, питанием и стипендиями.

Ключевые слова: *институт, студенты, общежитие, столовая, стипендия.*

Alexander Komarnitsky

Financial situation of students of Vinnitsa Institute of social education (pedagogical, teachers' institutes)

This article deals with providing students of Vinnitsa Institute of social education (pedagogical, teachers' institutes) with classes, housing, meals and scholarships.

Key words: *institute, students, students’ residence, refectory, scholarship.*

УДК 364: 314.743: (477)

Ігор Андрухів (м. Івано-Франківськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРОР ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА СТАНІСЛАВЩИНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті проаналізовано етапи, методи та масштаби репресій проти єврейського населення на території Станіславської (Івано-Франківської) області за роки нацистської окупації.

Ключові слова: *терор, єврейське населення, Станіславська область, нацистська окупація.*

Друга світова війна принесла значні страждання і втрати для багатьох народів, які опинилися на окупованих нацистами територіях. Але особливо значними, в силу різних причин, вони були для єврейського населення. За роки радянської влади питання Голокосту, як окрема проблема, в історичній науці не висвітлювалося. Про жертви серед єврейського населення говорилося в загальному контексті. Хоча в зарубіжній історіографії, здебільшого в мемуарного характеру, це питання докладно розглядалося.

З проголошенням державної незалежності України, питання Голокосту, в тому числі й на території Галичини, стало темою для дослідження багатьох науковців. У цьому ряду можна відзначити здобутки М. Гона[1], Ж. Ковби[2], О. Круглова[3], І. Смольського[4], Я. Хонігсмана[5] та інших.

Питання Голокосту на території окремих областей, зокрема Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківська область), торкалися в різних аспектах у своїх публікаціях Б. Арсен[6], О. Гайдукевич[7], П. Волосенко[8], С. Копчак[9], М. Климишин[10], В. Полєк[11], Л. Соловка[12], Я. Токарук[13], В. Яшан[14] та ін. Однак, здебільшого публікації носять довідково-публіцистичний або мемуарний характер.

Отже, актуальність дослідження зумовлена відсутністю з даного питання комплексного наукового дослідження.

Мета і завдання цієї статті полягають в аналізі етапів і форм репресій проти єврейського населення на території Станіславської області, встановленні достовірності фактів та обрахунку кількості жертв.

Приготовляючись до війни з СРСР, нацистський уряд виробив відповідні установки з вирішення національного питання на окупованих територіях. В одній із них відзначалося, що «більшовицька радянська держава» – це «спроба євреїв встановити у двадцятому столітті світове панування», а тому «боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»[15].

На території Станіславської області репресії проти єврейського населення фактично розпочалися з 2 липня 1941 року. Їх проходження у різних формах (розстріли, вивезення до концтаборів) можна умовно розділити на чотири етапи: перший – липень-грудень 1941 р.; другий – 1942 рік; третій – січень-травень 1943 р.; четвертий – червень 1943 р. – липень 1944 р. Кожний із цих етапів характеризувався певною насиченістю репресивних акцій та кількістю жертв.

Уже через тиждень після окупації області союзними для Німеччини угорськими військами, військовий комендант Станіслава наказав єврейській раді (юденрату) скласти списки всіх представників єврейської інтелігенції. Надалі цю справу продовжило гестапо, оскільки відповідно до указів Гітлера від 17 і 22 липня 1941 р. на теренах колишніх східногалицьких воєводств (Львівського, Станіславського, Тернопільського) було створено п’ятий дистрикт – «Галичина» з центром у Львові, який на підставі розпорядження генерал-губернатора Ганса Франка від 1 серпня офіційно ввійшов до складу Генерального губернаторства[16].

В адміністративно-територіальному плані до дистрикту «Галичина» входило 16 округів, із яких на території Станіславської області було створено чотири округи – Городенківську (Городенківський і Тлумацький повіти), Калуську (Войнилівський і Калуський повіти), Коломийську (Коломийський, Косівський, Снятинський повіти) та Станіславську (Делятинський, Надвірнянський, Рогатинський і Станіславський повіти)[17].

2 серпня начальник станіславського геста-

по гауптштурмфюрер СС Ганс Крюгер викликав до себе обмана (голову юденрату) М. Зайбальда і наказав, щоб наступного дня до гестапо по черзі приходили групами єврейська інтелігенція: вчителі, фотографи, музиканти, адвокати та інші. У неділю й понеділок до гестапо, за словами Ю. Фоєрмана (інженер-картограф, який до початку 1944 р. працював у канцелярії Станіславського гестапо і вів власний щоденник), прийшло понад 1000 осіб, а повернулося звідти лише кілька музикантів та старших за віком лікарів. Всіх, хто не повернувся, завантажили на вантажівки і відправили до Пасічнянського лісу (неподалік Станіслава), де й розстріляли. За наказом Крюгера всі інші євреї, які проживали в місті, змушені були від 4 серпня носити на лівому рукаві білу пов'язку з голубою зіркою Давида, відсутність якої загрожувала розстрілом[18].

Водночас зазначимо, що в акті ж «Обласної надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників і їх спільників на території Станіславської області» від 25 січня 1945 р., до якої входили і представники єврейської громади, говориться, що 3-4 серпня гестапо розстріляло 600 осіб єврейської національності[19].

На початку вересня окупаційна адміністрація вперше заговорила про створення в Станіславі гетто, для якого планувалося відвести майже третину території міста, зокрема, всю його південно-західну частину, де західною межею була ріка Бистриця Солотвинська, а східною – сучасні вулиці в центральній частині міста – Галицька та гетьмана Івана Мазепи. Але в майбутньому гетто неможливо було розмістити понад 26 тис. єврейського населення міста, тому необхідно було додатково збудувати кілька десятків тимчасових бараків, або зменшити кількість в ньому населення.

Крім того, наприкінці вересня у Станіславі та окрузі гостро постала проблема з продуктами харчування, зумовлена як наслідками бойових дій, так особливо природними катаклізмами – затяжні дощі призвели у серпні до великої повені, що знищила значну частину врожаю.

Перед запровадженням карткової системи на продукти харчування окупаційна адміністрація провела на початку жовтня перепис населення, в результаті якого було встановлено, що в Станіславі проживало 58 тис. осіб, у тому числі: євреїв – понад 26 тис., поляків – понад 21 тис., українців – понад 10 тис. і 260 «фольксдойче»[20], а в чотирьох повітах Станіславської округи проживало 482330 осіб, із них: 368990 українців, 66478 поляків, 42617 євреїв, 8958 «фольксдойче» і «райхсдойче» та 289 осіб інших національностей[21].

Згідно з розпорядженням Станіславської окружної окупаційної адміністрації продуктові картки отримали лише особи німецької національності, частина поляків та українців, які працювали в адміністративно-господарських, поліцейських та інших структурах. Повністю було позбавлено продуктових карток єврейське населення[22].

Із 6 жовтня розпочалося планомірне знищення єврейського населення у Станіславській окрузі. Зокрема, того дня в урочищі «Буковинка» під Надвірною було розстріляно понад тисячу євреїв-біженців, які намагалися в перші дні втекти до Угорщини, але були затримані й депортовані «за місцем проживання». Безпосередньо розстрілом керував начальник станіславського гестапо Крюгер[23].

12 жовтня відбувся масовий розстріл єврейського населення і в Станіславі. Приводом нібито став запланований на 22 жовтня приїзд до міста генерал-губернатора Франка і губернатора дистрикту Ляша. За словами В. Яшана (під час окупації був урядовцем у Станіславській окружній управі), гестапо провело розстріл для того, щоб «жидівські елементи, яким-небудь способом» не перешкодили цим «відвідинам міста». Однак, дещо сумнівним видається це твердження, що гестапо боялося якогось теракту чи стихійних заворушень. Навпаки, власне масовий розстріл міг спровокувати теракт. Насправді, на нашу думку, нацисти у такий спосіб вирішували проблему території та населення майбутнього гетто і продуктів харчування.

За словами Ю. Фоєрмана, акція 12 жовтня розпочалася о 7-й годині вранці, яку провели німецька поліція безпеки (шупо) та гестапівці. Всіх кого нашвидкуруч схопили, привезли на єврейське кладовище. Потрапила в їх число і сім'я Ю. Фоєрмана, який у своєму щоденнику так описує процес розстрілу. «Головною брамою ввійшли ми на кладовище, де були вже тисячі людей; сиділи рядами на землі. З правого боку молоді українці (з баудінсту) закінчували копання величезної могили довжиною 60 м, шириною 20 м, глибиною 5 м.

Нам наказали сісти на землю і віддати, під загрозою розстрілу (кілька трупів уже було), золоті дорогоцінності, гроші, золоті авторучки і т. п. Збирали це, під їх контролем, євреї. На кладовищі була українська поліція, шупо і гестапо. По ходу акції переконався, що це у них не вперше, і справа вже добре відпрацьована. Безперервно приводили нові групи людей. Встановили кулемет...

Потім розпочалася комедія. Сам шеф *(начальник гестапо Крюгер. – Авт.)* обходив і вимагав засвідчити, брав до уваги лише свідчення тих, хто у нього працював. Шупо спасало "своїх" працівників і тих, хто працював для війська. Відхилялися будь-які свідчення юденрату. Тих, хто засвідчений був добре, направляли до окремої групи; поставили коло неї спеціальну варту...

Шеф був ззаду, і я не мав уже можливості підійти до нього. І дивна справа, я прагнув, щоб якнайшвидше наступив кінець. Дружина не давала мені проте спокою: "Маєш сина, – сказала, – і маєш обов'язок рятуватися для нього, аби бути йому колись допомогою в житті". Тим безперервним наполяганням вирвала мене з оціпеніння, так що, коли шеф підійшов, я звернувся до нього і нагадав йому, що роблю для нього план міста. Дозволив мені вийти з сім'єю і наказав прийти до нього на другий день вранці...

В групі уцілілих було до 100 чоловік... О першій годині розпочався розстріл. Наказано розібратися групами, зняти верхній одяг, до сорочки, і погнали до могили. Живих примушували стрибати в могилу. Четверо стріляло з кулемета по тих, що лежали в могилі: двоє німців і двоє українців. Деякі мали щастя, що в них добре попали; інші лишилися тільки пораненими, ці душилися, мучилися перед смертю. Вночі багато вилізло з могили і приповзло додому.

Втратив я тоді 9 осіб – найближчих родичів (батька, сестру з чоловіком і двома дітьми, братову з вісімнадцятилітньою дочкою).

Сиділи на землі, без руху, скам'янілі і нечулі. Падав на нас мокрий сніг. Дивився на те, що навколо діялось, кілька разів мусив всією силою волі усвідомити собі, що це реальність, а не якийсь злий привид. Адже кидали до могили вагітних жінок, матерів з дітьми на руках і стріляли по них безперервно... Рятуватися серед тих людей спробував лише один. По дорозі до могили утік у поле і, незважаючи на погоню (вже були сутінки), втік. Ті, що стріляли, мінялися, пригощаючись у вільний час бутербродами.

Біля 6-ї години екзекуцію припинили і дозволили тим, хто уцілів, повернутися додому. Ледве зумів піднятися з землі. Протягом того дня став дідом. В 51 рік життя відчув, що є дідом. До тієї пори міг працювати так, як мав би 20 років. Не мав до того жодної сивої волосини, а в той день побілів на скронях...

Страчено тоді, за моїми підрахунками, 9 – 10 тисяч чоловік. Декілька поранених врятувалося. Тільки вранці стали засипати могилу. Описав вірно те, що бачив своїми очима, без жодних емоційних акцентів»[24]. А вже наприкінці свого щоденника, він, наводячи загальну кількість жертв у Станіславі й окрузі, каже, що на єврейському кладовищі було розстріляно й захоронено 8 тис. осіб[25].

Водночас В. Яшан у своїх спогадах пише, що «право стріляти жидів і не лише жидів, але взагалі всіх людей, належало виключно до гестапівців. Речі й майно знищених жидів списували і збирали окремі німецькі команди». І лише як допоміжні сили гестапо іноді залучало німецьку поліцію, німецьку жандармерію (шупо), угорців, а часом і українців. За його словами, того дня було розстріляно приблизно 6 тис. євреїв[26].

В акті ж обласної надзвичайної комісії із розслідування злодіянь нацистів, говориться, що 12 жовтня було розстріляно 12 тис. євреїв[27].

Таким чином, наведені джерела стосовно кількості жертв, значно різняться. Істину могла б встановити ексгумація останків. Однак надзвичайною комісією вона не була проведена, а лише зафіксовано в акті, що на єврейському цвинтарі оглянуто 458 могил (із них 32 – спільні), в яких поховано біля 100 тис. осіб. Крім того, було відзначено, що в окремих могилах було виявлено людські останки і попіл. Стосовно попелу, то відомо, що із січня 1944 р. до 25 березня 1944 р. на цвинтарі, який загородили масивним парканом, працювала під наглядом гестапівців спеціально привезена бригада арештантів-євреїв із Янівського концтабору у Львові. Вони викопували трупи з ям і спалювали в спеціально привезених печах. Попіл просіювали, а кістки – перемелювали[28]. Чи нацисти шукали в цих могилах вироби із золота, чи знищували сліди своїх злодіянь – не відомо. Можливо, і те, і друге.

Слід зазначити, що масові страти євреїв у

Станіславі, Надвірній, а також Ділятині, за словами В. Яшана, «дуже прикро вплинуло на настрої українського населення, яке ще не вспіло привикнути до таких масових масакр *(страт. – авт.)*. Настрій був такий пригноблений, що окружний староста мусів звертатися з окремими виясненнями, щоб населення успокоїлося»[29]. Для українського населення реакція була зрозумілою, оскільки вони мали змогу побачити наслідки такої ж «роботи» НКВС, коли в липні 1941 р. було виявлено на околицях Станіслава, Надвірної та в інших місцевостях таємні «ями-поховання», розстріляних в'язнів Станіславської тюрми.

Після 12 жовтня, розпочалася робота зі створення в Станіславі та інших місцевостях області гетто. Зокрема, євреям, які залишилися живими, наказувалося з 13 жовтня до 15 грудня 1941 р. заселяти визначену під гетто територію, а мешканцям інших національностей – переселитися у звільнені євреями приміщення в інших частинах міста.

Офіційно про створення гетто у Станіславі було оголошено наказом міського голови капітана Альбрехта від 20 грудня 1941 р. У ньому, крім означення границь теж говорилося, що «при пограничних вулицях жидівської дільниці, означених широким білим поясом, мають жиди тримати закриті вікна». Гетто було обнесено по периметру високим двометровим парканом з дощок, зверху якого був протягнутий колючий дріт. Для тих євреїв, які працювали в місті, було зроблено три виходи-входи («шлюзи»).

Згідно з розпорядженням, в гетто створювалася власна адміністрація – юденрат (рада) і поліція, члени якої замість зброї носили лише дерев'яні кийки. Зайти і вийти з ґетто, за винятком урядових осіб, можна було лише при наявності спеціальної перепустки. На території ґетто була своя лікарня, майстерні, крамниці та інші заклади. Порядок на «шлюзах» (виходах-входах) підтримувала спеціально створена «німецька головна поліційна сторожа з двома станицями»[30].

Значно меншими за розмірами ніж у Станіславі, були створені гетто в Тисмениці, Снятині, Калуші, Надвірній, Рогатині. Зокрема, у Тисмениці, що знаходилася на віддалі 11 км від Станіслава, «німецьке урядування, – за словами очевидця тих подій В. Волосенка, – почалося від приказу для жидів, започаткованого вже мадярами, ношення опаски на рукаві та переселення до гетта. Гетто зробили в місці найбільшого скупчення жидівського поселення саме біля синагоги на ринку. До синагоги звозили всі пограбовані речі в жидівських домах, там їх сортували й вивозили автами на залізницю й посилали в Німеччину. Рівночасно вивозили з гетта постріляних жидів на місцевий жидівський цвинтар»[31].

В "Акті комісії з рослідувань злодіянь німецько-фашистських загарбників", яка вивчала це питання у серпні-вересні 1944 р., говориться, що «табір являв собою квадрат 300 м на 500 м і був обнесений колючим дротом. Люди, які знаходилися в таборі, у більшості знаходилися під відкритим небом, лише мала їх частина могла поміститися у єврейській синагозі і в будинку, які знаходилися на території табору. Сама синагога і будинки не були пристособлені під житло, так як у них не було ні вікон, ні дверей. Сам табір не був постійним, а являвся евакуаційним табором, з якого радянських громадян привозили до міста Станіслава.

Утримання в таборі були жахливими. Німці продуктів харчування не давали. Над утримуваними громадянами проводили всілякі тортури, як-то: цькували собаками, били, роздягали догола, за дрібні порушення розстрілювали на місці. У такий спосіб було вбито 43 особи»[32] .

Аналогічні тортури відбувалися й в інших гетто області.

До 31 березня 1942 р. масових розстрілів єврейського населення в Станіславі та інших населених пунктах нацисти не проводили, хоча поодинокі відбувалися щодня, з причини відсутності у затриманих жовтої пов'язки, виходу без дозволу із гетто та за інші дрібні порушення.

Чергова масова розправа у Станіславі відбулася 31 березня 1942 р. Того дня із гетто було забрано близько 5 тис. осіб і під конвоєм припроваджено на залізничний вокзал, де посаджено в товарні вагони й відправлено до концтабору смерті в Белжець (Люблінський дистрикт). У самому ж гетто під час «відбору» для вивезення було вбито кілька десятків осіб, які чинили опір та спалено понад 30 будинків[33].

Після цієї акції в гетто, за словами Ю. Фоєрмана, залишилося 15 тис. осіб, а його площу зменшено на третину[34]. У зв'язку з цим було проведено й «докорінну реорганізацію» гетто. Зокрема, все населення було поділено

на три категорії: «А», «Б» і «С». Дві перші складали всі здорові й працездатні, а третю – хворі, діти, непрацездатні й особи похилого віку. Особи категорії «А» мали жити в центрі гетто, «Б» – в районі вулиць Галицької – Петра Скарги й вважалися «робочим резервом». Для категорії «С» (понад три тисячі осіб) було виділено два непристосованих приміщення – колишнього млина та шкіряної фабрики. Це був своєрідний «табір смерті» в гетто. Тому, за словами Ю. Фоєрмана, «багато старших осіб закінчили життя самогубством», а окремі навіть «платили колосальні ціни за отруту, бо не хотілося потрапляти до табору, в якому панувала страшна вошивість»[35].

Крім антисанітарії, голоду, тут лютували різні хвороби, від яких щодня помирало 20-30, яких закопували тут же на подвір'ї, або відвозили на єврейське кладовище. З метою «профілактики» гестапівці й поліцаї регулярно відвідували млин і фабрику й розстрілювали дітей, хворих, жінок, людей похилого віку, розширюючи, таким чином «житлову площу» на кілька днів для ще живих. Населення у цьому «таборі смерті» постійно змінювалося. Це було зумовлено тим, що з квітня до Станіслава почали привозити євреїв із інших гетто на території області, більшість із яких одразу ж відправляли до Янівського концтабору у Львові та на території Польщі (Белжец, Майданек), а дітей, хворих та інших розміщали в «таборі смерті» (млині Рудольфа та фабриці Шузмана). 7 травня 1942 р. тут було розстріляно 600 осіб.

Черговий масовий розстріл у Станіславі відбулася 22 серпня 1942 р., який провів комендант німецької поліції безпеки (шупо) капітан Штреге. Приводом до цієї «відплатної акції», за словами Ю. Фоєрмана, нібито стала бійка між одним євреєм із гетто та українським поліцаєм, які мали спільний «гендель». Побитий українець поскаржився коменданту, а той вирішив за це покарати мешканців гетто. Як пише Ю. Фоєрман, спершу комендант наказав членам юденрату у визначений термін здати золоті монети, коштовності тощо. А оскільки було здано небагато, то «наказав викопати могилу в самому центрі на площі коло вулиці Бельведерської і на площі Вандлера *(нині – це майже центр міста, забудований будинками покращеного планування. – Авт.)* на тисячу чоловік, бо оголосили, що стільки має бути страчено чоловіків без дітей». Першою жертвою став голова юденрату Гольдштейн, якого «повісили на шибениці, а оскільки був дуже важкий, линва обірвалася. Його застрелено. Потім повісили на ліхтарях Бельведерської вулиці по два функціонера служби порядку на кожний ліхтар». (Всього було повішено 20 осіб, тіла яких висіли впродовж трьох днів). Після цього відібраних для розстрілу, виводили групами на площу, наказували роздягтися наголо, лягти на землю і розстрілювали. «Першими пішли члени юденрату, а вночі за участю єврейської служби порядку забрали їх родини і також страчено. В неділю о 8-й годині ранку екзекуцію закінчили»[36].

Зазначимо, що за даними акту надзвичайної комісії з розслідувань злодіянь німецько-фашистських загарбників, того дня було розстріляно й «живими кинуто в могилу» 1200 осіб[37].

Дещо сумнівним видається твердження Ю.Фоєрмана, що приводом до такого масового розстрілу стала банальна побутова бійка між українським поліцаєм і євреєм із гетто, оскільки такі ж розстріли було проведено в цей час і в інших гетто Станіславської округи. Так, у Тисмениці, за словами очевидця тих подій П.Волосенка, того ж дня було розстріляно всіх євреїв, які працювали з дозволу окупаційної влади на місцевій фабриці кожухів. Їх було «вивезено на жидівський цвинтар і там п'яні гестапівці при допомозі німців з окружних лігеншафтів (ужержавлені маєтки польських панів) постріляли їх в одну велику яму»[38].

Чергова акція зі знищення євреїв на Станіславщині відбулася 12 вересня 1942 р., на сам єврейський Новий рік (Рош Ашан). Зокрема, у станіславському гетто на тій же площі Вандлера було розстріляно біля 2 тис. працівників єврейського баудінсту (робочої служби), переважно жінок. Після цього розстрілу євреїв категорії «А» і «Б» залишилося не більше 4 тисяч[39]. Того ж дня понад 5 тис. осіб було вивезено із Станіслава до концентраційних таборів[40].

З вересня 1942 р. нацисти починають повністю «зачищати» гетто в інших містах області. Так, 22 вересня було ліквідовано гетто в Тисмениці, а всіх, хто ще в ньому залишився, відправили до Станіслава[41], розстрілявши в дорозі 20 осіб, із числа тих, які «не могли йти або намагалися втекти». Всього ж, за даними акту надзвичайної комісії, «за період існування табору в місті Тисмениці

німці вбили і замордували 63 особи, які поховані на єврейському кладовищі»[42].

За даними надзвичайної комісії, до кінця 1942 р. масові розстріли єврейського населення в Станіславі й області було проведено 22 вересня (2800 осіб), 5 жовтня (1200 осіб), 11 жовтня (1500 осіб), 21 жовтня (3000 осіб), 3 листопада (2800 осіб), 14 листопада (3600 осіб), 24 листопада (2200 осіб), 3 грудня (3600 осіб), 14 грудня (2500 осіб), 20 грудня (1900 осіб) і 31 грудня (3600 осіб)(43 . А в 1943 р. – 5 січня 1943 р. (2200 осіб), 11–18 січня (4800 осіб), 27 січня (1700 осіб), 5 лютого (1400 осіб), 18- 25 лютого (2100 осіб), 3 березня (800 осіб), 15-31 березня (6500 осіб) і 15 травня (252 осіб). Таким чином, всього було розстріляно майже 48,5 тис. осіб[44].

Саме 23 лютого 1943 р. відбулася остаточна ліквідація станіславського гетто. За словами Ю. Фоєрмана, «того дня, у вівторок, досвіта українська поліція оточила гетто... Почали систематично збирати людей з домів і схронів. Служба порядку *(єврейська. – Авт.)* була змушена у цьому допомагати. Всіх їх зібрали і, як завжди, розстріляли»[45].

Після чого окупаційна влада Станіслава оголосила, що місто очищено від єврейського населення. Проте, розстріли, але вже не такі масові, продовжувалися до часу звільнення території області в липня 1944 р.

Під час останнього (четвертого), етапу репресії проводилися не лише проти єврейського, а й українського та польського населення. Причиною став невдалий рейд (у воєнному значенні) на Прикарпаття партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака, а також активізація відділів УПА, базою для яких з літа 1943 р. стають Карпати. У зв'язку з цим окупаційний нацистський режим запроваджує з 10 жовтня 1943 р. надзвичайний стан у дистрикті «Галичина», який діяв аж до липня 1944 р. Відтепер облави, захоплення та розстріли заручників, вивезення на роботи до Німеччини стають буденним явищем. Потрапляло в ці облави і єврейське населення. Зокрема, лише впродовж жовтня – листопада 1943 р. на Станіславшині було прилюдно страчено 191 особу і вивезено понад 15000 осіб. А за період із жовтня 1943 р. до липня 1944 р. було розстріляно 1571 особу української національності, звинувачених у «зв'язках» з ОУН-УПА, в тому числі понад 100 «за сприяння жидам»[46].

Всього, за даними надзвичайної комісії, на території Станіславської області від серпня 1941 р. до серпня 1944 р. було знищено нацистськими окупантам 223920 осіб різних національностей[47], у тому числі, згідно з актом Станіславської міської надзвичайної комісії 127352 особи єврейської національності[48]. Останні дані є помилковими, з тієї причини, що така кількість євреїв області на початок німецько-радянської війни не могла проживати. Зокрема, за даними другого всепольського перепису населення, проведеного 9 грудня 1931 р., у Станіславському воєводстві проживало 1480285 осіб, яких 245944 – римо-католицького віросповідання, 1079019 – греко-католицького, 139746 – іудейського та 15576 – інших віросповідань (євангельські християни, лютерани, штунди та ін.). Із числа єврейського населення від 40 до 45% проживали в містах (55741 особа була задіяна в торгівлі, 45144 – у промисловості і лише 13764 займалися рільництвом, а 206 – городництвом, рибальством, лісництвом)[49] . Станом на 1 січня 1936 р. у Станіславі проживало 60,3 тис. осіб, у Коломиї – 33,4 тис., у Городенці – 12,3 тис., Калуші 12,1тис., Снятині – 10,9 тис., Надвірній – 10,5 тис., Болехові – 10. 7 тис. осіб[50]. В інших містечках області проживало менше 10 тис. осіб, а чисельність єврейського населення у них у середньому становила не більше тисячі осіб. Наприклад, у Тлумацькому повіті, до якого входила і Тисмениця, проживало 96636 особи, із них: українців – 59918 осіб, поляків – 35215, євреїв – 1054, представників інших національностей – 449 осіб[51]. Найбільше євреїв – до 500 осіб, проживало в Тисмениці, хоча до Першої світової війни, єврейська громада налічувала понад 2 тис. осіб.

Необхідно відзначити і той немаловажний факт, що в 1937–1938 рр., у зв'язку з тим, що в Європі «запахло» війною, з Галичини розпочинається масова еміграція єврейського населення в країни Північної і Південної Америки, а також у Палестину. Зокрема, лише до Палестини впродовж 1929–1939 рр. виїхало із Західної України понад 23 тис. євреїв. Приблизно така ж їх кількість емігрувала до США, Канади та інші країни.

З приходом радянської влади розпочалися репресії. Зокрема, за період з вересня 1939 р. до березня 1941 р. за «контрреволюційні злочини» (ст. 54 і 56 КК УРСР) у західних областях було арештовано 54304 особи, із них: поляків – 21449 осіб, українців – 19982,

євреїв – 12695, білорусів –178 осіб[52]. Не менше п'яти тисяч із них було арештовано у Станіславській області, де діяло 78 різних єврейських організацій, причому значна частина із них належала до сіоністського напрямку[53].

Згідно з договором про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. до 5 червня 1940 р. скористалися правом виїхати в німецьку окупаційну зону 30062 сім'ї, в кількості 65899 осіб[54]. Серед них було й кілька тисяч єврейських сімей.

29 червня – 1 липня 1940 р. органи НКВС провели масову акцію з виселення так званих біженців (осіб, які не мали паспортів та тимчасових посвідчень). Всього, за даними НКВС УРСР, із шести західних областей було вислано 37532 сімей, в складі 83207 осіб та 19476 одинаків, у тому числі 1170 сімей (2519 осіб) і 612 одинаків із Станіславської області[55]. За національним складом 84% біженців становили євреї, 11% – поляки, 2% – українці, решта – інших національностей[56].

Насамкінець, кільком тисячам єврейського населення вдалося до початку німецько-радянської війни переселитися із Станіславщини в інші області УРСР.

Таким чином, у силу зазначених причин кількість єврейського населення на початок німецько-радянської війни на території області становила не більше 80–90 тис. осіб.

Якщо станом на жовтень 1941 р. у чотирьох найбільш населених повітах Станіславської округи проживало 482330 осіб, із них: 368990 українців (76,8%), 66478 поляків, 42617 євреїв, 8958 «фольксдойче» і «райхсдойче» та 289 осіб інших національностей[57], то станом на 1 грудня 1942 р. в окрузі уже проживало 406883 осіб, із них: українців – 340939, поляків – 55394, фольксдойчів – 2600, рейхсдойче – 1268, вірмен – 157, караїмів — 107, інших національностей – 6418 осіб[58].

Таким чином, населення скоротилося на 75147 осіб, а єврейське населення взагалі не згадується. Із цієї кількості 28051 особа становили українці, 11084 – поляки. Якщо до категорії «інші національності» віднести євреїв, то фактично за рік втрати єврейського населення на території Станіславської округи становлять приблизно 29,5 тис. осіб.

Згідно даних уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Станіславському облвиконкомі, станом на 1946 р. в області єврейські громади діяли в Станіславі, Коломиї, Рогатині і Гвіздці. Зокрема, у Станіславі станом на 31 липня 1946 р. проживало до 1000 осіб, а в області – понад 2 тис.[59]. Станом 1959 р. (згідно даних першого повоєнного перепису) у Станіславі проживало 2100 осіб єврейської національності та 3900 осіб загалом в області[60].

Отже, питання статистики кількості жертв єврейського населення на території Станіславської області за час нацистської окупації є достатньо складним і потребує глибшого вивчення, оскільки наведені дані в актах надзвичайної комісії із розслідування злодіянь нацистських окупантів є дещо завищеними. Однак, ми не ставимо під сумнів сам факт Голокосту, оскільки будь-яке життя є безцінним, незалежно від національності.

Джерела та література

1. *Гон М.* Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) / М. Гон. – Рівне, 2005. – 192 с
2. *Ковба Ж.* Голокост єврейства – складова етнодемографічної катастрофи у Східній Галичині у 1939–1953 рр. / Ж. Ковба // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. ["Єврейська історія та культурав країнах Центральної та Східної Європи"]. – К., 2000. – С. 70–77.
3. *Круглов А. И.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: энцикл. справ / А. И. Круглов. – Харьков, 2001. – 376 с.
4. *Хонигсман Я.* Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 годах / Я. Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.
5. *Смольский И.* Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – начале XX вв. /И. Смольский // Материалы XI ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2004. – Ч. 1. – С. 405– 411.
6. *Арсен Б. С.* Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті / Б. С. Арсен. – Надвірна,

2004. – 366 с.
7. **Гайдукевич О**. “Табір смерті” у Станіславі / О. Гайдукевич // Краєзнавець Прикарпаття. – 2003. – № 1. – С. 60.
8. *Волосенко П*. Тисьмениця / П.Волосенко. – Нью-Йорк, 1958. – 124 с.
9. *Копчак С. І*. Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів, 1996. – 282 с.
10. *Климишин М*. «Станиславівський процес» (На основі матеріялів, поданих Іваном Р. Костюком) / М.Климишин // Альманах Станиславівської землі. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – Т.2. – С. 338–340.
11. *Полєк В.* Мертвемісто (До 50-річчя фашистського геноциду протии євреїв) / В. Полєк // Галичина. –1991. – 12 жовтня.
12. *Соловка Л. М*. Холокост на Станіславщині: хронологія злочину за документами ДАІФО /Л. М. Соловка // Світ молоді. – 2001. – 22 червня.
13. *Токарук Я*. Утворення єврейського гетто у Станіславі в 1941 р. / Я. Токарук // Галичина. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 385–393.
14. *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини у Другій світовій війні. 1941–1944 / В. Яшан. – Торонто, 1989. – 284 с.
15. *Коваль М. В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 25 – 26.
16. Українське слово. – 1941. – 15 серпня.
17. Українське слово. – 1941. – 2 грудня.
18. *Фоєрман Ю.* Щоденник з Станіслава (1941–1943 роки) / Ю. Фоєрман; пер. Б. С. Арсена. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 3 – 4.
19. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
20. *Яшан В.* Під брунатним чоботом… – С. 59.
21. Станіславівське слово. – 1942. – 25 березня.
22. Українське слово. – 1941. – 22 жовтня.
23. *Яшан В.* Під брунатним чоботом… – С. 193.
24. *Фоєрман Ю.* Щоденник… – С. 5 – 7.
25. Там само. – С. 23 – 24.
26. *Яшан В.* Під брунатним чоботом… – С. 194.
27. ДАІФО, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
28. Там само, спр. 1 а, арк. 262–264; спр. 2, арк. 51, 61.
29. *Яшан В.* Під брунатним чоботом… – С. 194.
30. *Фоєрман Ю.* Щоденник… – С. 8 – 9.
31. *Волосенко П*. Тисьмениця. – Нью-Йорк, 1958. – С. 52.
32. ДАІФО, ф. Р-98, оп. 1, спр. 32, арк. 3.
33. *Фоєрман Ю.* Щоденник…. – С. 12.
34. Там само. – С. 12 – 13.
35. Там само.
36. Там само. – С. 16 – 17.
37. ДАІФО, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2. арк. 12.
38. *Волосенко П.* Тисьмениця. – С. 52.
39. *Фоєрман Ю.* Щоденник. – С. 21–22.
40. ДАІФО, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
41. *Волосенко П.* Тисьмениця. – С. 55.
42. ДАІФО, ф. Р-98, оп. 1, спр. 32, арк. 3.
43. Там само, спр. 2, арк. 12.
44. Там само.
45. *Фоєрман Ю.* Щоденник… – С. 23 – 24.
46. *Шанковський Л*. Тринадцять літ // Альманах Станиславівської землі. Том перший. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975 / Л.Шанковський. – С. 172 – 173.
47. Радянське Прикарпаття. 1939–1959. Документи й матеріали. – Ужгоро: карпати, 1964. – С. 176.
48. ДАІФО. ф. Р-98, оп. 1, спр. 1б, арк. 100–105, 185–185 зв.
49. Drugi powsztchwy spis ludnosci Rztczypospolitej polskiej z dn. 9. XII. 1931/ Zesz 65: Wojewodstwo Stanislawowskie. – Warszawa, 1938. – S. 296–328.
50. Maly rocznik statystyczny, 1936. – Warszawa Nakladem glόwntgo Urzędu Statystyczntgo, 1936. – S. 16.
51. ДАІФО, ф. 2, оп. 7, спр. 941, арк. 76.
52. *Горланов О.А., Рогинский А.Б.* Об арестах в западнях областях Белоруссии и Украины / О.А.Горланов, А.Б.Рогинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memo.ru/history/Polacy/GORROG_C.htm. – Відкритий екран
53. ДАІФО, ф. ф. 69, оп.1, спр. 33, арк. 14–25.
54. *Дугин А. Н*. Спецпоселения/ Анатолий Николаевич Дугин / Сб.: Полиция и милиция России: очерки истории. – М.:Высшая юридическая заочная школа, 1993. – С. 81.
55. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний

та історико-правовий аналіз: У 2 т. / І.Г. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 156.
56. *Гурьянов А.Э.* Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. / А.Э.Гурьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memo.ru/history/Polacy/g_1.htm. – Відкритий екран
57. Станіславівське слово. – 1942. – 25 березня.
58. Львівські вісті. – 1942. – 18 листопада.
59. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 64, арк.. 27, 58.
60. *Копчак С. І.* Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів, 1996. – С. 42– 43.

Игорь Андрухив

К вопросу о терроре против еврейского населения на Станиславщине во время нацистской оккпации

В статье проанализированы этапы, методы и масштабы репрессий против еврейского населения на территории Станиславской (Ивано-Франковской) области за годы нацистской оккупации.

Ключевые слова: *террор, еврейское население, Станиславская область, нацистская оккупация.*

Igor Andrukhiv

The Issue of the Terror against the Jews in the Stanilavsky Region during the Period of the Nazi Occupation

The article analyzes the stages, methods and range of repression against Jewry populations on the territory of Stanislav region during Nati occupation.

Key words: *terror, the Jewish population, Stanislavsky region, Nazi occupation.*

IX
ОГЛЯДИ

УДК 63.3(477.61)

Тетяна Анпілогова (м. Луганськ)

СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ ЛУГАНСЬКОГО КРАЮ

Рецензія на: Історія Луганського краю / за ред. В.С. Курила ; авт. кол. : І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильніков, В. І. Подов, В. Ф. Семистяга ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". - Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2008. - 400 с.

Наприкінці 2008 року вийшло у світ перше україномовне видання „Історії Луганського краю" під редакцією доктора педагогічних наук В. С. Курила, у якому в узагальненому вигляді викладається історія регіону від найдавніших часів до наших днів. Авторами цього фундаментального історико-культурологічного видання стали відомі науковці Луганщини - І. Ю. Бровченко, А. О. Климов, К. І. Красильніков, В. І. Подов, В. Ф. Семистяга, які на основі значного масиву археологічних і документальних джерел подали аналіз причин і закономірностей найважливіших подій та явищ, що відбувалися в історії Луганського краю.

Книга має цілком логічну структуру та складається з чотирьох розділів, присвячених різним історичним періодам, й списку використаних джерел і літератури. Видання містить значний ілюстративний матеріал.

Регіон Луганщини в усі історичні періоди відрізнявся унікальністю геополітичного розташування, яке обумовлювало своєрідність і жвавість тих соціально-економічних, військово-політичних, етнічних і культурних процесів, які тут відбувалися. У силу географічних особливостей він знаходився на перехресті міграційних, торгівельних і військових шляхів й був тим тереном, на якому відбувався синтез спочатку археологічних, а потім і етнічних культур.

У першому розділі книги „Археологічні пам'ятки та історія Подінців'я в давнину" обстоюється думка, що особливість історії Луганського краю в період первіснообщинного ладу полягають у тому, що він став унікальним євразійським коридором, у якому ніколи не існувало історико-часових пусток, а соціально-економічні, військово-політичні та етнічні процеси відбувалися ще активніше, ніж у інших регіонах з осілим способом життя і традиційною землеробською культурою. Постійні міграції, починаючи з періоду заселення Східної Європи, що відбувалося через Кавказ і степ за доби палеоліту, пожвавлювали життя краю, терени якого зберігають залишки значної кількості унікальних, малодосліджених археологічних культур. У розділі характеризуються палеолітичні стоянки Петрівки (Рогалику), Передільського, Ям, Говорухи, Шевченко, що розташовувалися переважно на схилах давніх терас правого берега р. Йовсуг та долинах річок Айдар, Сіверський Донець, Деркул. Авторами аналізуються особливості знарядь праці, які виготовлялися з трьох мінералів - кременю, кварциту і сланцю, засоби господарювання первісного населення регіону, культові предмети палеолітичного образотворчого мистецтва тощо. Унікальність пізньопалеолітичних пам'яток Подінців'я, як уважає дослідник, полягає в тому, що „вони відбивають ситуацію переходу від палеоліту до мезоліту, тому деякі з них називають „фінальнопалеолітичними" (с. 17).

Із зміною природнокліматичної ситуації в післяльодовикову епоху змінилися і реалії життя населення краю. У добу мезоліту з'являються нові методи мисливсько-промислової діяльності при виготовленні складених знарядь праці, про що свідчать матеріли археологічних досліджень мезолітичних стоянок, яких тут було знайдено близько 50. У параграфі книги, присвяченому добі неоліту, спростовується усталена в науці до кінця XX ст. точка зору, що на Луганщині існувало тільки дві стоянки цієї доби. Адже навіть серйозні академічні видання, зокрема трьохтомна „Давня історія України", не містять даних археологічної науки, які б надавали можливість реконструювати унікальність історичної ситуації краю періоду кам'яної доби. В „Історії Луганського краю" вони використовуються уперше. Внаслідок археологічних досліджень останніх двох десятків років було розвідано більше 30

місцезнаходжень неоліту, з яких у 9 проводилися розкопки. Добі неоліту в Подінців'ї властиві певні зміни, серед яких - застосування більш м'яких порід каменю, поява нових прийомів його обробки та знарядь праці, виготовлення глиняного посуду, потепління і зволоження клімату. Аналізуються особливості ранньонеолітичної „клешнянської культури", виявленої в урочищі Сіверського Дінця, старобільської стоянки доби середнього неоліту, пізньонеолітичних стоянок на р. Айдар (біля с. Підгорівка та Новоселівка). Серед культур енеоліту привертає увагу характеристика новоданилівської культури, яка є не менш колоритним історико-культурним явищем, ніж широковідома трипільська культура.

Бронзовий вік на території степу характеризувався появою і розвитком давньоямної, катакомбної та зрубної культури, кожна з яких мала різні варіанти - донецький, бахмутський, магницький, інгульський, воронезький, харківський. З періодом пізньої бронзи на території краю пов'язують культуру багатопружкової кераміки, абашевську, зрубну та бондарихінську культурно-історичну спільність.

Наведено матеріал і про численні пам'ятки залізного віку, що ознаменувався появою на теренах степу кіммерійців і подальшим їх витісненням скіфами і сарматами. Аналізуючи виявлені археологічні культури, автор доводить, що тодішніми мешканцями краю було привнесено багато нового й прогресивного в галузь землеробства, скотарства, ремісництва, опанування металів.

Значна увага приділяється археологічним культурам доби раннього середньовіччя, зокрема своєрідному етнокультурному феномену - салтово-маяцькій культурі та кочовим народам пізнього середньовіччя. Ці землі й протягом IV - XIII ст. продовжували виконувати роль величезного коридору, яким у Європу рухалися різні народи - гуни, протоболгари, авари, хозари, угри та печеніги. Саме тут було північне відгалуження Великого шовкового шляху. В IX ст. у краї розселяються половці, історія яких була перервана руйнівним вторгненням монголо-татар, що призвело до економічного занепаду Подінців'я.

У книзі зауважується, що регіон степу залишався обжитим, і визначення „дике поле", яке вживається щодо цієї території, у значній мірі є літературним і не наповнене історичним змістом.

Другий розділ видання висвітлює історію Луганського краю у XIV - XVIII ст. Основним змістом цього періоду стало освоєння Дикого поля внаслідок активних колонізаційних процесів, що спричинило створення принципово нової етнічної, соціально-економічної та політичної ситуації в регіоні.

На основі матеріалу археологічних джерел, мемуарів середньовічних мандрівників, урядових актів Московської держави та інших джерел автор розділу І. Ю. Бровченко розкриває вплив Золотої Орди на життя населених пунктів донецького степу, причини та етапи колонізації краю в XVI - XVII ст., характерні особливості міграційного потоку, спрямованого у регіон Дону і Подінців'я.

В 40-і роки XIII ст., після розгрому половців монголами, територія Дикого поля увійшла до складу Золотої Орди. Новим явищем у степу того часу стали так звані „руські селища" - „населені пункти, у яких проживали як монголи-завойовники, так і слов'яни, які потрапили в полон" (с. 90). Такі селища мали неоднорідний етнічний склад, про що яскраво свідчать археологічні знахідки. З розпадом Золотої Орди та відділенням Кримського ханства регіон степу знелюднів - до початку XVII ст. його будуть населяти лише кримські й азовські татари, Великі і Малі ногайські орди.

Окремою цікавою сторінкою в історії краю є події, пов'язані з його колонізацією XVII ст. При висвітленні проблеми колонізації краю вперше введено в науковий обіг матеріали окремих фондів Московського і Санкт-Петербурзького архівів, визначаються два типи колонізації, вказуються нові дати, пов'язані із засвоєнням земель Подінців'я (с. 93 - 101).

У першій половині XVII ст. у регіоні степу значно почастішали сутички московських військових сил і татар, причому існуючі до того прикордонні укріплені міста, що розташовувалися по р. Сіверський Донець, не були у змозі захистити Московську державу від нападів останніх. Необхідність утворення нової укріпленої лінії міст, яка могла б захистити Московську державу від татарських набігів, стала причиною урядової колонізації краю. Ця нова укріплена лінія, що простягалася „від Валуйок до Полатова по р. Оскол і до Цареборисова й Торських озер, а далі по берегу Сіверського Дінця до р. Коломак увійшла в

історію під назвою Ізюмської „черти” (с. 97). Паралельно з урядовою тривала й народна, стихійна колонізація краю, що розпочалася майже на сторіччя раніше. Автор розділу вважає, що „процес народного освоєння степу й будівництво „черти” виявили найтісніший взаємозв'язок через те, що видимість безпеки краю, яка створювалася наявністю укріплень, сприяла припливу переселенців” (с. 97). Міграційний потік, спрямований у степове Подінців'я та Дон, як за етнічним, так і за соціальним складом був неоднорідним. „Покозачена людність” регіону складалась з міщансько-селянських верств населення й часто іменувалась „черкасами”.

У розділі також уперше розкривається проблема старообрядництва, яке поширилося на Середньодонеччині в останній чверті XVII ст. Представники старообрядницької релігійної течії, побоюючись репресій з боку Московської державної влади, тікали у другій половині XVII ст. на Хопер і Ведмедицю, а звідти - на Сіверський Донець. Їх переселення суттєво вплинуло на побутову та господарську культуру козаків, які мешкали в окремих областях Землі Війська Донського (с. 114 - 117). Тимчасові козацькі стани почали з'являтися у регіоні вже в XVI ст., а постійні поселення - у першій половині XVII ст. Містечка козаків мали особливі риси територіальної забудови й були типовими. Значні зміни в процесі колонізації краю відбулися під час Булавинського повстання (1707 - 1709 рр.). Унаслідок каральної акції, очолюваної В. В. Долгоруким, частина містечок разом із своїм населенням, яке взяло участь у повстанні, була знищена. І хоча в другій половині XVII ст. узбережжя Сіверського Дінця почало заселятися донським козацтвом, цей процес було припинено вже на початку наступного століття.

Степовий регіон став притулком і для запорозьких козаків у другій половині XVII - на початку XVIII ст. Найбільш раннім населеним пунктом запорожців була місцевість, що розташовувалася поблизу сучасного с. Суходіл. Козацькі поселення розташовувалися на південній території середнього Подінців'я й були представлені єдиним типом поселень - зимівниками, „у яких постійно мешкала постійна кількість жителів, які спеціалізувалися на розведенні й вирощуванні худоби” (с. 119).

Приплив українського населення на території Подінців'я посилюється у 30 і рр. XVIII ст. У цей період створюються слободи - Цареборисів, Петровська, Капітанівка, а також низка нових селищ у Бахмутський провінції. Московський уряд, прагнучи до більш активного заселення краю, надає підтримку розвиткові сільського господарства. При заселенні пріоритет надавався козакам Ізюмського слобідського полку, а за етнічною ознакою - росіянам.

Ще однією особливістю колонізації краю у другій половині XVIII ст. стало залучення іноземних переселенців до господарського освоєння півдня. Перші переселенці на чолі з полковником І. Хорватом оселилися у межиріччі Дніпра і Кагарлику й утворили там відособлену адміністративно-територіальну одиницю - Нову Сербію. А в 1752 році між Луганню і Сіверським Дінцем оселилися нові переселенці, утворивши Слав'яносербію (с. 128). 1764 року вона була скасована, а її територія включена до складу Новоросійської губернії. Наприкінці XVIII ст. тут виникає ціла низка нових поселень, зокрема Рубіжно, Геєвка, Миколаївка, Генералівка, Штормівка, Чорнухине тощо. Активно заселяється територія Біловодського повіту, в якому було засновано близько 55 нових поселень (с. 134).

Першою територіально-адміністративною одиницею Донбасу, часткою якого була Луганщина, стала утворена в 1719 році Бахмутська провінція. 1783 року відбулися значні територіально-адміністративні зміни, які вплинули на ситуацію в краї. 1783 року з Азовської та Новоросійської губерній було створено Катеринославське намісництво, територію якого було поділено на 15 повітів. Картину процесу колонізації краю й територіальних перетворень доповнює наданий у розділі аналіз господарського розвитку краю в XVII - XVIII ст.

У третьому розділі розкриваються історичні умови розвитку Луганщини в XIX ст. Це - дуже важливий в історії краю період, адже саме він пов'язаний з виникненням і швидким розвитком вугільно-металургійного комплексу, що зіграв вирішальну роль у подальшому житті регіону.

XVIII - XIX ст. ознаменувалися частими адміністративно-територіальними змінами. У 1784 році з Бахмутської провінції було виділено Донецький повіт, який вже 1797 року було приєднано до Бахмутського повіту. 1806 року повіт було відновлено під назвою Слав'яносербського з центром у місті

Слав'яносербську, який залишався центром до 80-х рр. XIX ст. 1882 року указом імператора статус повітового міста був наданий Луганську, який відтоді став новим центром.

Прискорення процесів заселення регіону Луганщини пов'язане з відкриттям тут у 1721 році першого родовища кам'яного вугілля й улаштуванням вугільної копальні у Лисичій балці, яка до 1802 року була єдиним кам'яновугільним підприємством Російської імперії.

Важливим моментом у розвитку регіону стало заснування Луганського ливарного заводу, з якого почалася українська металургія. Потреба у його заснуванні була викликана нагальною необхідністю переозброєння Чорноморського флоту, а Донбас був ідеальною сировинною базою. Проект майбутнього ливарного заводу створив К. Гаскойн, шотландець за походженням, який мав величезний виробничий досвід, а наказом 14 листопада 1795 року Катерина II підписала відповідний указ про його будівництво (с. 164). Кадрову проблему вдалося вирішити за рахунок залучення іноземних фахівців і кваліфікованих казенних робітників, переведених у Луганськ з Олександрійського і Липецького заводів. На виробництві використовувався також труд вільнонайманих будівельників, злочинців і колишніх польських військовополонених.

Обсяги виробництва було збільшено внаслідок Кримської війни 1853-1856 рр., після завершення якої завод поступово перейшов на виробництво мирної продукції, зокрема сільськогосподарських і парових машин, локомобілів, пам'ятників і пам'ятних знаків. Паралельно в краї відбувалося заснування кам'яновугільних рудників. Свій внесок у геологічне обстеження регіону зробили М. Вепрейський, С. Чирков, Р. Мурчисон, О. Анісімов, А. Першин, Є. Ковалевський, А. Іваницький та інші вітчизняні та іноземні геологи, інженери, маркшейдери.

Окремі параграфи присвячені антифеодальному руху на Луганщині, впливу селянської реформи 1861 року на аграрний розвиток краю, швидкому розвитку чорної металургії, машинобудування, вугільної, хімічної, скляної промисловості, залізничного будівництва наприкінці XIX ст. Надаються відомості довідкового характеру про важливі промислові центри Луганщини - Слов'яносербськ, Луганськ, Лисичанськ, Алчевськ, Кадіївку, Брянку. Висвітлюється також розвиток освіти та культури на Луганщині. Значний внесок у культурно-освітні процеси, які тоді відбувалися в краї, зробила засновниця народної школи Х. Алчевська, учитель-новатор, педагог, письменник, учений-лексикограф Б. Грінченко, педагог С. Рижков, етнограф, лінгвіст, письменник, укладач „Толкового словаря живого великорусского языка" В. Даль, російський письменник В. Гаршин, поет М. Чернявський.

Останній розділ книги, написаний А. О. Климовим і В. Ф. Семистягою, присвячений розвитку Луганського краю у XX - на початку XXI ст.

Важливим періодом у соціально-економічному й культурному розвитку краю став початок XX ст. Територія Луганської області на той час входила до складу трьох губерній - Воронезької, Катеринославської і Харківської та Області Війська Донського. Характерною рисою тут стало збільшення кількості населення й урбанізаційні процеси, викликані, зокрема, заснуванням наприкінці XIX ст. патронного заводу та найпотужнішого у Російській імперії паровозобудівного заводу (с. 238). Світова економічна криза 1900-1903 рр. призвела до скорочення обсягів виробництва й спричинила його концентрацію, внаслідок чого Алчевський завод Донецько-Юріївського металургійного товариства та Луганський паровозобудівний завод об'єдналися в синдикат „Продамет", який напередодні Першої світової війни контролював 95 % усієї металургійної продукції регіону (с. 241). Тоді ж було створено синдикат „Продвугілля", що об'єднав 18 найпотужніших кам'яновугільних товариств краю. У цей же час Донбас стає районом найбільшого розвитку залізничного транспорту. Але криза не створила перешкоди й для прогресивних тенденцій у сільському господарстві краю, таких, як створення системи кредитних товариств, розвиток різноманітних промислів, розбудова соціально-економічної й культурної інфраструктури.

Суспільно-політичний та робітничий рухи, які охопили країну напередодні демократичної революції 1905 - 1907 рр., мали вплив і на ситуацію в краї. На початку XX ст. тут виникає мережа соціал-демократичних та есерівських гуртків (с. 246). Під час революційних подій в містах регіону сформувалися ради робітничих депутатів, які спиралися на бойові робочі дружини. Апогеєм революційного руху в регіоні стало повстання у

Горлівці, жорстоко придушене владою.

Трагічною подією в історії Луганського краю стали події Першої світової війни, яка сильно вдарила по життєвому рівню населення, зруйнувала сільське господарство, викликала продовольчу кризу. Її початок ознаменувався активізацією страйкового руху в краї, за участь у якому багато робітників було відправлено на фронт (с. 257). Тисячі уродженців Луганщини-учасників війни здобули собі славу героїчними вчинками й отримали високі нагороди. Серед них - Георгіївські кавалери полковник М. Ільєнко, штабс-ротмістр О. Булацель, учасник Брусиловського прориву штабс-капітан М. Локатош, А. Єременко, у майбутньому - видатний полководець, маршал, Герой Радянського Союзу (с. 259 - 260).

У книзі вперше неупереджено й об'єктивно, із застосуванням архівних джерел, аналізуються події Української революції 1917-1921 рр. На початку революційних подій, в 1917 році Луганськ став форпостом більшовиків. Навіть у міській думі з 75 обраних у серпні 1917 року гласних 29 були більшовиками, як і її голова - Климент Ворошилов - відомий державний діяч, один з керівників компартії, на честь місто двічі перейменовувалося на Ворошиловград.

Однак, незважаючи на регіональні особливості й значну більшовизацію місцевого населення, на Луганщині, що здавна вважалася „колискою пролетаріату", мало місце бурхливе протистояння національно-демократичних і більшовицьких партійних угрупувань. У цей доленосний період вона стала ареною боротьби різних військово-політичних сил - більшовиків, німецько-австрійської окупаційної влади, армії УНР, гетьманських військ, білокозацьких частин Війська Донського, повстанської армії Нестора Махна тощо.

Періодом найбільш швидкого промислового розвитку Донбасу в XX ст. стали роки соціалістичної модернізації, у які він фактично перетворився на пріоритетний регіон проведення індустріалізації. Розповідаючи про здійснену партійно-державною владою соціалістичну модернізацію, автори малюють правдиву картину досягнень в економіці, освіті, розповідають про патріотичні рухи, зокрема про стахановський рух, започаткований на шахті „Центральна-Ірміне" у 1935 році. У цей час край стає важливим центром хімічної, металургійної, вугільної промисловості.

Однак за усі економічні здобутки й досягнення доби соціалістичної модернізації було заплачено надто високу ціну - майже 20% населення вимерло внаслідок голодомору, понад 30 тис. - репресовано під час сталінського терору.

У розділі також розкривається історія героїчної оборони краю в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, основні напрями політики окупаційної влади. Вперше висвітлюються особливості окупаційного режиму в краї, страшні умови, до яких мусило пристосовуватися місцеве населення, яке не встигло евакуюватися при відступі Червоної армії.

Окреме місце присвячено руху Опору в регіоні як комуністичного, так і націоналістичного спрямування. Зокрема, в радянському русі Опору на території Луганщини брали участь близько 40 підпільних груп і 16 партизанських загонів, серед яких - усесвітньо відома молодіжна організація „Молода гвардія". Про значний внесок Луганщини та її мешканців у перемогу над нацистськими загарбниками свідчить іще одна цифра - 143 уродженця області стали під час війни Героями Радянського Союзу (с. 315).

У книзі розповідається про відбудову промислових підприємств краю, яке розпочалося щойно після звільнення області від ворога у вересні 1943 року. Швидкими темпами була відновлена вугільна, металургійна, машинобудівна промисловість, електроенергетика, значних успіхів досягли хіміки.

У наступних підрозділах книги аналізується розвиток промисловості, сільського господарства, культурно-освітньої і соціальної сфери у повоєнний період. Окрему увагу приділено внеску у розвиток „шістдесятницького" і дисидентського руху відомих культурних діячів - уродженців Луганщини Івана та Надії Світличних, Г. Гайового, М. Руденка (с. 365 - 367).

З новітньою історією Луганського краю тісно пов'язані імена людей, які своїми досягненнями примножили його славу. Серед них - видатні спортсмени, олімпійські чемпіони В. Брумель, М. Чужиков, В. Бєляєв, А. Чуканов, Ф. Лащонов, В. Кривов, В. Бризгін, О. Бризгіна, О. Кучеренко, І. Коробчинський, Г. Місютін та інші; діячі культури - письменники В. Голобородько, Д. Боярчук, І. Низовий, В. Титов, Т. Рибас; артисти Д. Вітренко, П. Кльонов, М. Голубович; представники му-

зичного мистецтва В. Калашников, В. Андріяненко, Д. Якубович, Г. Мурзай, П. Шаповалов, Л Колесникова.

Завершує книгу параграф, присвячений подіям суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку Луганщини періоду розбудови Української держави на сучасному етапі. Аналізуючи розвиток Луганщини після здобуття Україною незалежності автори доводять, що у першій половині 90-х років минулого століття процес інтеграції у ринкову економіку тут гальмувався. Це був час важких випробувань для населення краю: різко знизилися використання економічного потенціалу і життєвий рівень, відбувся занепад вугільної та інших галузей промисловості, загострилася екологічна ситуація. Та завдяки зусиллям керівництва області, трудящих колективів, нової генерації промисловців і підприємців руйнівні процеси в народному господарстві були зупинені, значно стабілізувалася ситуація в економіці, розпочався поступовий соціально-культурний підйом.

У книзі переконливо доведено, що Луганський край завжди мав свої регіональні особливості, обумовлені цілою низкою економічних і геополітичних факторів. Йому притаманні самобутні культурні риси, що підкреслюють його своєрідність, але його історія є частиною історії України в цілому. Ця думка наскрізною стрічкою проходить через усю роботу, яка є не тільки новим словом у науці, але й має неабияке виховне значення для майбутніх поколінь мешканців краю.

Книга написана популярною мовою і розрахована на широкий загал читачів: учителів, викладачів вищих навчальних закладів, учнів, студентів, професійних істориків і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Сьогодні, коли історична регіоналістика в Україні зайняла в науці своє почесне місце, поява такого унікального видання, як „Історія Луганського краю", є не тільки актуальною, але вкрай необхідною й значущою. В умовах практичної відсутності видань краєзнавчого характеру, які б найбільш повно висвітлювали історію регіону, це дослідження, нарешті, заповнить цю історичну нішу, яка досі залишалася порожньою.

В'ячеслав Селегенєв (м. Полтава)

XX СТОЛІТТЯ ПОЧИНАЄТЬСЯ

Рец. на: Ревегук В.Я. Полтавщина в переддень Української революції 1900 – 1916 рр. – Полтава, 2010. – 289 с.

Монографія В. Я. Ревегука, відомого дослідника Полтавщини, висвітлює один з найцікавіших періодів історії нашого краю – переддень Української національно – демократичної революції 1917 – 1921 років. Вітчизняні дослідження за останні десятиріччя поповнились цілою низкою праць з періоду національно – демократичної революції XX століття. Вийшли з друку десятки томів документальних матеріалів, які раніше зберігались в архівах КДБ, що дало можливість широкому загалу краще зрозуміти події цього буремного періоду вітчизняної історії.

Але досліджуючи національно – демократичну революцію 1917 – 1921 років поза увагою авторів, часто – густо залишаються її передумови, викликані суспільно – політичними та економічними подіями початку XX століття. Одним з перших, за останні десять років, доробків якій висвітлює найважливіші аспекти з життя Полтавщини напередодні революції 1917 – 1921 років стала праця В. Ревегука.

У своїй роботі автор значну увагу приділяє соціально – економічному становищу Полтавщини. Він цілком справедливо вважає, що на початок XX століття губернія залишалась аграрною. Але в деяких районах краю виникали розвинені промислові центри. Найбільшим з таких центрів у цей період був Кременчук. Зростанню промислового виробництва, на думку автора, сприяло залізничне будівництво. В переддень революції регіон посідав перше місце в Україні по виробництво борошномельної промисловості та четверте з виробництва цукру. Проте, як цілком слушно зауважує В. Ревегук, розвиток капіталізму не привів до виникнення національної буржуазії.

Важливе місце в монографії відведено становищу селянства. Так автор наголошує, що селянство Полтавщини перебувало в гіршому становищі в порівнянні з іншим губерніями України. Відсталість у сільському господарстві призводило до переважання екстенсивних форм обробітку землі. В наслідок буржуазних реформ середини XIX століття на селі спостерігався процес майнового розшарування суспільства. Станом на 1910 рік більше 70 % селян були малоземельними, або взагалі не мали орної землі.

Аналізуючи стан народної освіти В. Ревегук відзначає зміни на краще в цій галузі, але наголошує на відсутності вищих навчальних закладів на теренах губернії. В першу чергу покращення в галузі освіти були викликані розвитком земських шкіл. Разом із світськими невпинно зростала і чисельність церковно – парафіяльних шкіл, які, на думку автора, були одним із засобів насадження серед народу релігійно – монархічної ідеології. З такою точкою зору В. Ревегука важко не погодитись.

На теренах Полтавщини в переддень революції зросла чисельність середніх навчальних закладів, до яких на той час відносили гімназії та комерційні училища. В той же час продовжував існувати військовий навчальний заклад – Петровський кадетський корпус, збудований за наказом Миколи I.

Звертаючи увагу на суспільно – політичну ситуацію в Україні на початку XX століття, автор наголошує, що вже наприкінці XIX століття Полтава стала одним із центрів загальноросійського та українського революційного руху. Цьому, на думку дослідника, сприяла та обставина, що Полтавщина була місцем заслання противників російського самодержавства, якім заборонялось проживати у великих університетських та промислових центрах. На початок XX століття на території губернії перебували під наглядом поліції один із засновників петербурзького Союзу боротьби за звільнення робітничого класу Л. Мартов (справжнє прізвище Цедербаум), теоретик кооперативного руху в Російській імперії М. Туган – Барановський, Олександр та Софія Русови та інші. Полтавщина, як підкреслює автор, була також одним із центрів сіоністського руху. В Полтаві, за твердженням В. Ревегука, відбулось створення Єврейської Соціал-Демократичної Робітничої Партії Паолей – Сіон.

В. Ревегук дає змістовний аналіз створення та діяльності на теренах губернії "вільних гро-

мад" Революційної української партії. Виникнення осередків РУП на Полтавщині на думку автора було зумовлено тим, що тут „існували давні волелюбні традиції, а міста і села зберігали національне обличчя". Значну увагу дослідник приділяє „Українській громаді", яка виникла у Полтавський духовній семінарії. На чолі цієї організації були С. Петлюра та М. Гмиря. До цієї громади, яка згодом трансформувалась у місцевий осередок РУП, також належали І. Рудичів, П. Понятенко, К. Шаревський, О. Мишта, М. Русов та інші.

Не зважаючи на те, що на той час губернський центр не являвся університетським містом, саме в Полтаві у червні 1901 року відбувся студентський з'їзд, під час якого була проведена перша партійна конференція РУП. В діяльності цієї конференції брали участь С. Петлюра, Д. Антонович, А. Жук, Б. Мартос, М. Кохановський, В. Андрієвський. Крім Полтавського осередку РУП , наголошує автор, партійні осередки існували також у Лубнах, Прилуках, Кобеляках, Лохвицькому повіті.

Свою агітаційну діяльність учасники РУП проводили серед учнівської молоді та селянства. В. Ревегук доводить, що найбільшу частку нелегальних видань, які поширювались серед сільського населення протягом 1901 – 1902 рр., становили видання РУП. Най-більшою популярністю серед населення користувалась брошура «Дядько Дмитро». Така пропаганда, пов'язана з тяжкім матеріальним становищем селянства, а також не врожай 1902 року, призвели до селянських виступів, що дістали широкий резонанс по всій Російський імперії. Дослідник дає глибинний аналіз бунтів, для придушення яких влада змушена була застосувати військові формування.

Ситуація, що існувала у тогочасному суспільстві вимагала кардинальних змін. У грудні 1904 року Полтавське губернське земство, очолюване Ф. Лизогубом, звернулось до уряду з дуже обережною пропозицією політичних змін. Автор підкреслює, що гласні Полтавського земства із острахом чекали на негативну реакцію з боку уряду, але їх вимоги залишились без розгляду.

Початок демократичної революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії, "кровава неділя" 9 січня 1905 року, тісно пов'язана з ім'ям уродженця Полтавщини Г. Гапоном. Проаналізувавши його життєвий шлях В. Ревегук стверджує, що хоча Г. Гапон не заперечував і не цурався свого українського походження, але ніколи не вважав себе національно – свідомим українцем, був байдужим до української справи.

На Полтавщині, за твердженням автора, страйки розпочались у лютому 1905 року, проте вони не мали політичного характеру. Так виступи працівників проходили під соціальним гаслами введення восьмигодинного робочого дня та підвищення заробітної плати. Серед навчальних закладів перші заворушення виникли у фельдшерський школі, проте дослідник зауважує, що вимоги учнів були пов'язані з демократизації освіти та ввічливого поводження з боку адміністрації. Розгортання революційної ситуації восени 1905 року призвело до страйку полтавських залізничників, що обумовило майже повну ізоляцію міста.

Не оминає своєю увагою автор і хвилю єврейських погромів, що пройшли в жовтні 1905 року майже по всій території губернії. Натхненниками таких погромів виступали чорносотенні організації. На думку В. Ревегука, ініціатором чорносотенного руху виступало дворянство, яке сподівалось зберегти свої станові привілеї, а активними учасниками виступали міські крамарі, що намагалися в такий спосіб позбутися небажаної конкуренції з боку єврейської буржуазії. Наслідком цих подій, за твердженням дослідника стало наростання репресій проти антиурядових виступів. В якості прикладу він наводить судовий процес над учасниками «Лубенської республіки», що створили дружину самооборони, з метою не допущення погромів у місті Лубни. За це двох керівників таких загонів після придушення революції було засуджено до страти.

Революційні події знайшли своє відображення і на селі. Головним змістом селянської боротьби, за визначенням автора, було справедливе розв'язання земельного питання, шляхом зрівняльного розподілу землі. В. Ревегук зауважує, що найбільш активною соціальною групою селянства під час революції 1905 – 1907 рр. була сільська біднота, а основною формою їх боротьби були страйки, які поділялися на пасивні (селяни відмовлялися найматись до поміщиків на існуючих умовах оплати праці) та активні (селяни забороняли найматись на роботу представників інших місцевостей під загрозою застосування

фізичної сили).

Автор детально описує події Сорочинської трагедії, які відбувались у листопаді – грудні 1905 р. в с. Великі Сорочинці. Обставини розправи урядового карального загону на чолі з Ф. Філоновим над селянами, викликали широкий суспільний резонанс у Російській імперії, завдяки обуренню і протестам прогресивної громадськості. Зважаючи на масові виступи селян Полтавська губернія 28 листопада 1905 року була оголошена на становищі посиленої охорони, що за словами автора, мало чим відрізнявся від військового стану. Але, не дивлячись на такі жорсткі міри селянські виступи поширювались на значну територію губернії. Наприкінці 1905 року вони охопили Миргородський, Лубенський, Кобеляцький, Костянтиноградський та інші повіти.

Суспільно – політична ситуація на Полтавщині не змінилась і на початку 1906 року. 18 березня 1906 року губернія була виділена в особливий військовий район. Проте автор зауважує, що налякані розмахом селянського руху поміщики почали вдаватись до самозахисту, наймаючи для охорони своїх маєтків козаків, які зарекомендували себе основною каральною силою в боротьбі з українським селянством. Але такі дії призвели до несподіваного ефекту – козаки звільнившись від опіки офіцерів перетворились на зграю мародерів. Як справедливо зазначає В. Ревегук, скоро поміщики почали боятись своєї охорони більше ніж селян.

Аналізуючи діяльність Української трудової громади на чолі із селянином Полтавської губернії Є. А. Сайко, яка існувала в другій Державній Думі Російської імперії, дослідник відзначає, що депутати наголошували на історичних правах українського народу на повернення своєї власної землі. Таким чином, на думку автора, вирішення земельного питання, в діяльності цієї фракції, було тісно пов'язане з вимогою надання автономії України.

Можна погодитись з думкою автора про те, що в процесі революційної боротьби зростала самосвідомість селянства Полтавщини. Не останню роль у зростанні самосвідомості селянства відігравали Селянські спілки. В. Ревегук відзначає, що значну роль у пропаганді створення таких спілок відігравала газета конституційних демократів "Полтавщина", яка на початку листопада 1905 року опублікувала листівку під назвою "Про утворення Селянської спілки в Полтавській губернії". Автор зауважує, що цей варіант програми не містив вимоги скликання Всеросійських Установчих зборів.

Поширення Селянських спілок, які буле не підконтрольні владі, викликало занепокоєння уряду. Аналізуючи створення та діяльність таких спілок на території Полтавської губернії, дослідник цілком слушно наголошує, що спроби об'єднання сільських осередків Спілки були створені у Кобеляцькому, Лохвицькому та Миргородському повітах. Важко не погодитись з твердженням В. Ревегука, що через репресії влади розгорнути роботу по консолідації селянства для боротьби з самодержавством і відстоюванні професійно – класових інтересів своїх членів Спілки не встигли.

Розглядаючи питання діяльності політичних партій в період революції 1905 – 1907 рр. дослідник значну увагу концентрує на діяльності РУП, яка напередодні революції розкололась на Українську соціал – демократичну спілку, що була автономною частиною російської соціал – демократичної партії, та Українську соціал – демократичну робітничу партію (УСДРП).

Порівнюючи тактику УСДРП та есерів при вирішенні селянського питання, автор наголошує, що практика індивідуального терору та заклики до пограбування та нищення поміщицьких маєтків, яку пропагували соціалісти – революціонери, знаходила підтримку лише серед селянської голоти, що хотіла на цьому хоч якось поживитися. УСДРП в свою чергу закликало селянство до пролетарських методів боротьби – страйків та бойкотів. На кінець 1906 року партійні осередки УСДРП залишились лише Полтавському, Миргородському, Лохвицькому та Роменському повітах.

На нашу думку, цілком слушним є висновок В.Ревегука, про те, що тимчасове згортання діяльності УСДРП було обумовлено не лише репресіями з боку царської влади, а й відсутністю досвідчених кадрів, в першу чергу агітаторів.

Не оминає своєю увагою дослідник і діяльність на теренах Полтавщини РСДРП, зазначаючи, що соціальну базу партії, за відсутності значних промислових центрів на Полтавщині, становили в основному кустарі та ремісники.

Автор наголошує, що українські політичні партії, за виключенням Української демократично – радикальної партії бойкотували участь у виборах до першої Державної Думи. Даючи оцінку спробам вирішити аграрне питання, В. Ревегук підкреслює, що його розв'язання тісно пов'язувалось із здобуттям українським народом політичних прав.

Аналізуючи результати виборів до другої Державної Думи, в яких, взяли участь українські соціалістичні партії в блоці з іншими загальноросійськими демократичними та революційними партіями, автор наголошує, що низький результат пов'язаний слабкими зв'язками політичних партій з рядовими виборцями та відсутністю досвіду політичної боротьби.

Цілком слушно, дослідник називає пишні урочистості з нагоди двохсотріччя Полтавської битви, приводом для розпалювання великодержавних амбіцій з метою затушувати в народі спогади про ганебну поразку у війні з Японією. В. Ревегук наголошує, що для участі у святкуванні були запрошені чисельні делегації шовіністичних партій та організації з усієї Російської імперії.

Розглядаючи столипінську аграрну реформу автор відмічає, що селянам було важко ламати свою психологію і переходити до самостійного господарювання, яке передбачало наявності хоча б мінімуму агрономічних знань і підприємницького хисту. Важко не погодитись з такою точкою зору, а також з твердженням про те, що, не зважаючи на всі недоліки в реалізації, ця реформа була безумовно прогресивним явищем. Реформа сприяла розвитку капіталізму в сільському господарстві, запровадженні прогресивних методів обробітку землі, використанні новітньої сільськогосподарської техніки, що призвело до збільшення врожайності зернових культур. Разом з тим, В. Ревегук зауважує, що не дивлячись на успіх реформи, земельне питання на Полтавщині, як і в цілому по Україні, залишилось не розв'язаним.

Посилення політичних репресій проти українських партій та організацій, які відповідно до урядової політики П. Столипіна були віднесені до "инородческих" призвело до часткового згортання національного руху. Проте автор наголошує, що новий поштовх у розвитку українського національного руху був спричинений діяльністю утвореного у 1908 році Товариства Українських поступовців, яке стало координуючим центром українських політичних партій та громадських організації. Зі свого боку ми не можемо погодитись з такою оцінкою ТУП, поділяючи точку зору В. Стрільця, що ТУП був новою версією Загальної безпартійної організації.

Монографія містить ряд біографічних відомостей про учасників суспільно – політичного та громадського руху, уродженців Полтавщини. Ознайомлення з нею дасть можливість чітко зрозуміти основні причини Української національно – демократичної революції 1917 – 1921 років. Написана доступною мовою, книга буде цікавою не лише вченим – історикам, а й усім хто цікавиться долею рідного краю.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В.СТЕФАНИКА
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Вельмишановні колеги!

Запрошуємо Вас до участі у **XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції** ***«Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи»***, *присвяченій 200 - річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича.*

Конференція відбудеться **6 – 7 жовтня 2011 року** в **Прикарпатському національному університеті ім.В.Стефаника** (м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57).

Тематичні напрями роботи конференції

- Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства
- Краєзнавча робота в дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних і професійно-технічних навчальних закладах
- Краєзнавство у вищій школі
- Роль освітянського краєзнавства в дослідженні історії населених пунктів України
- Туристичне краєзнавство в освітній галузі
- Визначні постаті в освітянському краєзнавстві
- Краєзнавство Прикарпаття: історія і сучасність (до 20-річчя Івано-Франківської обласної організації НСКУ)

У рамках конференції передбачається проведення круглого столу **«І.Вагилевич та М.Шашкевич – видатні діячі українського національного відродження XIX ст.».**

Матеріали конференції будуть видані до початку роботи конференції в журналі «Краєзнавство», що включений ВАК України до переліку фахових видань з історичних наук.

Для участі у конференції просимо надіслати до **4 липня 2011 року текст статті** у роздрукованому й електронному вигляді обсягом **0,5 др. арк.** (кегль 14, гарнітура Times New Roman, інтервал 1,5; посилання подаються наприкінці тексту через меню «Вставка» автоматично, в посиланнях на архівні джерела інформація подається через кому, напр.: ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 494, арк. 104.) та **інформацію про автора** (прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи та посада, контактні телефон і адреса, e-mail) за адресою: **01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, кім. 212 (e-mail: kraeznavstvo@ukr.net).**

Обов'язковими вимогами до статті є постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми; формулювання мети статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

До статті обов'язково додаються трьома мовами (українська, російська, англійська) прізвище й ім'я автора, назва статті, анотації (кожна до 250 знаків) та ключові слова. У лівому верхньому куті перед назвою статті зазначається УДК.

Матеріали, що не відповідатимуть вимогам, із помилками або подані **невчасно**, прийматися до друку не будуть.

Запрошення на конференцію буде надіслано додатково.
Проїзд, проживання та харчування за рахунок учасників конференції.
Для довідок: тел. (044) 279-13-88, 278-53-05 (Маньковська Руслана Вікторівна).

Оргкомітет

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ "КРАЄЗНАВСТВО"

Статті у журналі «Краєзнавство» публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Microsoft Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net.
Тел.: 044-278-53-05; 044-279-13-88

ПРО АВТОРІВ

Андрухів Ігор Олексійович - доктор історичних наук, професор кафедри історії держави і права Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

Анпілогова Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голова Ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України.

Букет Євген Васильович – член Національної спілки краєзнавців, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Вінцковський Тарас Степанович - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Волошин Юрій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Дегтярьов Сергій Іванович - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Сумського державного університету.

Дмитрієнко Віталій Анатолійович – асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Жам Олена Михайлівна – завідувач відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Замура Олена Юріївна – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Каліновський Володимир Віталійович - аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (Київ).

Земський Юрій Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Комарніцький Олександр Борисович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, помічник ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України.

Костриця Микола Юхимович - доктор географічних наук, президент Товариства дослідників Волині, професор Житомирського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Маслійчук Володимир Леонтійович - кандидат історичних наук, доцент Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету.

Михайлуца Микола Іванович - доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Одеського національного морського університету, професор кафедри.

Мисечко Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

Рудий Григорій Якович - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Центру підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАНУ.

Сакало Олександр Євгенійович – асистент кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Селевич Юлія Леонідівна - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи факультету соціального менеджменту Харківського інституту екології і соціального захисту.

Селегенєв В'ячеслав Михайлович - здобувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, заступник начальника управління – начальник відділу інформаційно-аналітичної роботи Головного управління інформаційної та внутрішньої політики Полтавської ОДА.

Тригуб Петро Микитович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Федорова Лариса Данилівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Головний редактор
Петро Тронько

заступник головного редактора
Олег Бажан

***

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ:

Художник, скульптор, музейник
Іван Макарович Гончар.

***

Здано в набір 10.01.2011р. Підписано до друку 28.02.2011р.
Формат 60*84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк   Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21